

सशक्तीकरण

(महिला, बालबालिका तथा ज्येष्ठ नागरिक मन्त्रालयसँग सम्बन्धित)

वर्ष १६

पूर्णाङ्क २३

२०७७ असार

EMPOWERMENT

A journal of MoWCSC

नेपाल सरकार

महिला, बालबालिका तथा ज्येष्ठ नागरिक मन्त्रालय

सिंहदरबार, काठमाडौं, नेपाल

सशक्तीकरण

(महिला बालबालिका तथा ज्येष्ठ नागरिक मन्त्रालयसँग सम्बन्धित)

वर्ष १६

पूर्णाङ्क २३

२०७७ असार

EMPOWERMENT

A Journal of MoWCSC

नेपाल सरकार

महिला, बालबालिका तथा ज्येष्ठ नागरिक मन्त्रालय

सिंहदरबार, काठमाडौं, नेपाल

फोन नं. : ४२१११९०/४२००३३७/४२००४०८, फ्याक्स नं. : ४२००११६

ईमेल : mowscs@ntc.net.np, वेब साइट : www.mowcsw.gov.np

सम्पादक मण्डल

सल्लाहकार

यामकुमारी खतिवडा (बास्कोटा), सचिव

संयोजक

मनमाया भट्टराई पंगेनी, सहसचिव

सदस्यहरू

सुनिता नेपाल, उपसचिव

भरतराज शर्मा, उपसचिव

शशीधर घिमिरे, उपसचिव

गोमा वाग्ले, महिला विकास अधिकृत

सम्पादकीय

महिला, बालबालिका तथा ज्येष्ठ नागरिक मन्त्रालयले विगत वर्षहरूमा झैं यस वर्ष पनि **सशक्तीकरण जर्नल** प्रकाशन गरी सर्वसाधारणसमक्ष प्रस्तुत गर्न पाउँदा हामीलाई खुसी लागेको छ ।

मुलुक अहिले विगतको केन्द्रीय शासनप्रणालीबाट सङ्घीय शासनप्रणालीको अभ्यासमा छ । एउटा शासनपद्धतिबाट अर्को शासनपद्धतिमा जाँदा विभिन्न चुनौतीहरूको सामना गर्नुपर्ने अवस्था आउनु स्वाभाविक नै मानिन्छ । यसरी रूपान्तरित शासनपद्धतिमा चुनौतीहरू मात्र आउँदैनन्, ती चुनौतीले अवसरहरू पनि ल्याउने गर्दछ । मुलुक अहिले यिनै चुनौतीहरूको सामना गर्दै त्यसबाट सिर्जित अवसरहरूको पहिचान गरी मुलुकलाई **समृद्ध नेपाल र सुखी नेपाली** अभियानमार्फत आर्थिक समृद्धितर्फ लैजाने बाटोमा अग्रसर छ ।

रूपान्तरित सङ्घीय संरचनामा महिला, बालबालिका तथा ज्येष्ठ नागरिक मन्त्रालयको जिम्मेवारी बढ्दो छ भने यसको अभ्यासमा मन्त्रालयले नयाँनयाँ चुनौतीहरूको सामना गर्नुपरेको दृष्टान्त हामीसामु छर्लङ्ग छ । अहिले मुलुकले सामना गर्नुपरेको कोरोना भाइरस अर्थात् COVID-19 लाई यसको ज्वलन्त उदाहरणका रूपमा लिन सकिन्छ । हुनत कोरोना भाइरस कुनै देश विशेषको समस्या नभएर सम्पूर्ण विश्वको अर्थात् मानव जातिकै समस्याका रूपमा देखा परेको छ । हाम्रो सन्दर्भमा पनि कोरोना भाइरस कुनै एउटा मन्त्रालयको समस्या नभएर सगर्ग देशको समस्याका रूपमा देखा परेको छ ।

हिंसामा परेका महिला तथा बालबालिकाको उद्धार, राहत तथा पुनर्स्थापना; बालअधिकारको संरक्षण; अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको हकहित प्रवर्द्धन र घरपरिवारबाट परित्यक्त भई वा अन्य कारणले एक्लो जीवन बिताउन बाध्य भएका ज्येष्ठ नागरिकको व्यवस्थापन गर्नुपर्ने अहं जिम्मेवारी भएको महिला, बालबालिका तथा ज्येष्ठ नागरिक मन्त्रालयलाई कोरोना भाइरसले थप चुनौती थपिदिएको छ । सामान्य अवस्थामा नै जोखिममा रहने गरेका महिला, बालबालिका, अपाङ्गता भएका व्यक्ति र ज्येष्ठ नागरिक नै हाल विश्वले सामना गरिरहेको तथा प्राकृतिक विपत्तिका रूपमा देखा परेको कोरोना भाइरसबाट बढी प्रभावित भएका छन् । अहिले राज्यका तीनै तहका सरकारको सम्पूर्ण ध्यान मुलुकलाई कोरोना भाइरसबाट मुक्ति दिलाउनेतर्फ केन्द्रित रहेको छ । कोरोना भाइरसबाट मुलुकले मुक्ति पाएपछि माथि उल्लिखित व्यक्ति तथा समुदायको व्यवस्थापनमा लाग्नुपर्ने अहिलेको सर्वोपरि आवश्यकता रहेको छ । यस अर्थमा पनि मन्त्रालयको जिम्मेवारी र भूमिका बढ्दै गएको महसुस भएको छ ।

साविकमा जस्तै यस वर्षमा प्रकाशन हुन लागेको **सशक्तीकरण जर्नल**मा समसामयिक विषयका साथै महिला, बालबालिका, ज्येष्ठ नागरिक र अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूसम्बन्धी लेखरचना समेटिएका छन् । यति हुँदाहुँदै पनि प्रस्तुत प्रकाशनमा समाविष्ट लेखरचनाहरू लेखकका निजी धारणा र विचार भएकाले जर्नलमा समावेश भएका तथ्य, तथ्यांक र धारणाहरू सरकारको आधिकारिक तथ्यांक र धारणा होइनन् भन्ने कुरातर्फ ध्यानाकर्षण गराउँदै यस जर्नलमा रहेका लेखरचनाको अन्तिम जवाफदेहिता लेखक स्वयंमा रहने कुरा स्पष्ट पार्दछौं ।

अन्तमा, महिला, बालबालिका तथा ज्येष्ठ नागरिक मन्त्रालयबाट प्रकाशित **सशक्तीकरण जर्नल** महिला, बालबालिका, ज्येष्ठ नागरिक र अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूका क्षेत्रमा अध्ययन अनुसन्धानमा रहेका अध्येताहरू र यस क्षेत्रका जिज्ञासुहरूका लागि सङ्ग्रहणीय हुनेछ भन्ने विश्वासका साथ रचनात्मक सुझावको अपेक्षा गरेका छौं ।

विषयसूची

महिला सशक्तीकरणको आधार: उद्यमशीलता र रोजगार यामकुमारी खतिवडा (बास्कोटा)	७
बालबालिकाको अधिकार सुनिश्चितताका लागि आवश्यक सबल कार्यान्वयन पक्ष शिवराम न्यौपाने	१६
राष्ट्रिय लैङ्गिक समानता नीतिको औचित्य मनमायाँ भट्टराई पंगेनी	२४
समानताको आधार: सामाजिक सुरक्षा वीरबहादुर राई	२८
डिजिटल समावेशीकरण र लैङ्गिक समानता राधिका अर्याल	३५
बेइजिङ कार्ययोजनाका बाह्र सरोकारका विषय र नेपाल गज बहादुर राना	४४
नेपालमा राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय गैरसरकारी संस्थाको भूमिका सुनीता नेपाल	४९
लैङ्गिक तथ्यांक र लैङ्गिक असमानता मापन भरतराज शर्मा	५७
नेपालमा बाल अधिकार सम्बोधन र स्थिति: एक संश्लेषण ज्ञानेन्द्रकुमार श्रेष्ठ	५९
Realization of Nepal's commitment on CRPD towards achieving disability targets in the 2030 Agenda for Sustainable Development Dr. Birendra Raj Pokharel	६७
मर्यादित महिनावारी: इतिहास र अबको बाटो राधा पौडेल/अनुपा रेग्मी	७७
मानव बेचबिखन तथा ओसारपसार: नयाँ प्रवृत्ति र नियन्त्रणका उपाय गोमादेवी ढकाल पौडेल	८१
शुनछेक, जमानत तथा धरौटीसम्बन्धी कानुनी व्यवस्था शरिता रायमाझी	८६

कोभिड-१९ ले महिलामा पारेको प्रभाव र सम्बोधनका उपाय <i>निशानराज गौतम</i>	९६
लैङ्गिक हिंसा अन्त्यसम्बन्धी कानूनमा प्रकोप/सङ्कट व्यवस्थापनका सवालहरू <i>रोशनी देवी कार्की</i>	१०२
हवाई उद्धारको काम: भोगाइ र सिकाइ <i>अञ्जु ढुङ्गाना</i>	११०
समावेशीकरण र नेपालको सङ्घीय निजामती सेवा ऐनले सम्बोधन गर्नुपर्ने मुख्यमुख्य सबालहरू <i>रुक्मागत अर्याल</i>	११५
सङ्घीयतामा महिला विकास कार्यक्रम <i>विष्णुकुमारी लामिछाने</i>	१२२
बाल अधिकार र बालन्यायसम्बन्धी राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय व्यवस्था तथा नेपालमा यसको अवस्था <i>पूर्णमा उपाध्याय</i>	१२७
Dimensions of Gender Statistics <i>Bhabishor Ghimire</i>	१३३
महिला सशक्तीकरणमा स्थानीयतहको भूमिका <i>उर्मिला ढकाल</i>	१४०

महिला सशक्तीकरणको आधारः

उद्यमशीलता र रोजगार

यामकुमारी खतिवडा (बास्कोटा)

सचिव, नेपाल सरकार

१. विषय प्रवेश

कुल जनसङ्ख्याको आधाभन्दा बढी हिस्सा ओगटेका महिलाहरूले देशको सर्वाङ्गीण विकासमा महत्त्वपूर्ण तथा उल्लेखनीय भूमिका निर्वाह गरिरहेको अवस्था छ। समग्रमा समयको हिसाबले पुरुषको तुलनामा महिलाहरू बढी सक्रिय भए तापनि उनीहरू गैरआर्थिक क्रियाकलाप र घरभित्रको काममा बढी खटेको देखिन्छ। यस्ता गैरआर्थिक क्रियाकलाप र महिलाहरूले घरभित्र गरेको कामको मौद्रिक मूल्य (Monetary Value) गणना नहुँदा राष्ट्रिय आयमा यसको योगदान भएको पाइँदैन।

त्यसैगरी घर बाहिरको काम वा आर्थिक क्रियाकलापमा महिलाहरू सक्रिय रहे तापनि अधिकांश महिलाहरू अनौपचारिक क्षेत्रमा काम गर्ने हुँदा उनीहरूको योगदानको यथार्थ चित्रण गर्न सकिएको छैन। अनौपचारिकरूपमा परम्परागत घरेलु उद्योगमा धेरै पहिलेदेखि नै संलग्न रहे तापनि औपचारिकरूपमा सन् १९९० पछि मात्र उद्योग व्यवसायमा संलग्न रहेको पाइन्छ। अधिकांश लघु, घरेलु तथा साना उद्यम व्यवसाय दर्ता नै नगरी सञ्चालन रहेका हुँदा यस्ता व्यवसायहरूमा महिलाको योगदानको खास गणना हुन सकेको छैन।

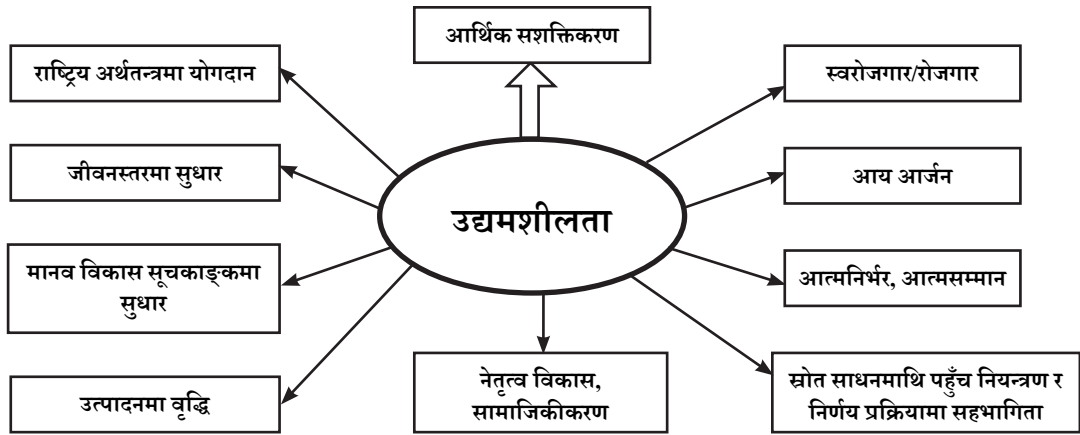
१५औँ योजनामा उल्लेख भएअनुसार आ.व. २०७४/७५ को आधारमा महिला र पुरुषको साक्षरता दर क्रमशः ५७.७ प्रतिशत र ७५.६ प्रतिशत, सम्पत्तिमा स्वामित्वमा पुगेका महिला २६ प्रतिशत, महिला र पुरुषको श्रमशक्ति सहभागिता दर क्रमशः २६.३ र ५३.८ प्रतिशत तथा बेरोजगार दर क्रमशः १३.१ र १०.३ प्रतिशत रहेको अवस्था छ। त्यसैगरी मातृ मृत्युदर प्रतिलाख जीवित जन्ममा २३९ र कुल प्रजनन दर २.३ जना प्रतिमहिला रहेको छ। लैङ्गिक समानताको विश्व सूचकमा (ग्लोबल जेन्डर ग्याप) मा नेपाल १०१औँ स्थानमा छ। राजनीतिक प्रतिनिधित्वमा लैङ्गिक सुधार भएको तथा आर्थिक क्षेत्रमा लैङ्गिक समानता बढेको प्रतिवेदनमा उल्लेख छ। विश्व बैंकले हालै सार्वजनिक गरेको महिला, व्यवसाय र कानून सूचक प्रतिवेदन (वुमेन बिजनेस एण्ड द ल रिपोर्ट) का अनुसार महिला, व्यवसाय र कानूनका क्षेत्रमा सुधार गर्ने प्रमुख १० देशको सूचीमा नेपाल रहेको छ।

यसरी लैङ्गिकताको दृष्टिकोणले विश्लेषण गर्दा नेपालमा महिला सशक्तीकरणको क्षेत्रमा सुधारात्मक अवस्था देखिन्छ।

यद्यपि समाजमा रहेका विभिन्न कुप्रथा, कुसंस्कार अन्धविश्वासजस्ता खराब अभ्यासले महिलाहरूमाथि हिंसाका घटनाहरू घटित भएका छन्। हिंसाका विभिन्न कारणहरूमध्ये गरिबी, अशिक्षा र जनचेतनाको अभाव पनि हुन्। यस्ता हिंसा, बेचबिखन, दुर्व्यवहार जस्ता विषयहरूलाई सम्बोधन गर्न व्यापकरूपमा जनचेतना अभियान सञ्चालन गरिनुपर्ने हुन्छ भने अर्को महत्त्वपूर्ण पक्ष महिलाको आर्थिक सशक्तीकरण हो। महिलाहरू रोजगारी, स्वरोजगार तथा आफै कमाउन सक्ने भएमा उनीहरूका अधिकांश समस्याहरू समाधान हुन सक्छन्। विशेष गरी हिंसा हुनबाट बच्न प्रतिरोधात्मक र हिंसा भइसकेपछि समेत उपचारात्मक अवस्थामा पनि आर्थिक सशक्तीकरण सहायकसिद्ध हुन्छ। त्यसैले महिलाहरूलाई उद्यमशीलतातर्फ उन्मुख गराई रोजगारी र स्वरोजगारका अवसर सिर्जना गर्नु आजको आवश्यकता हो।

२. महिला उद्यमशीलता र यसले महिलामा पार्ने बहुआयामिक सकारात्मक प्रभावहरू

महिलाहरूलाई उद्यममा लगाउँदा प्रत्यक्षरूपमा उनीहरूको आर्थिक पक्ष बलियो हुने र गरिबी न्यूनीकरणमा सहयोग पुग्ने देखिन्छ। तुलनात्मकरूपमा महिलाहरू परिवारप्रति बढी नै जिम्मेवार हुने हुँदा महिलाको कमाइ घरमा खर्च हुने जसले गर्दा बालबच्चाको पौष्टिक आहार, शिक्षा, स्वास्थ्य, सरसफाईजस्ता विषयमा खर्च हुँदा समग्रमा परिवारको जीवनस्तर (Living Standard) नै बढ्न जाने हुन्छ। स्वाभाविकरूपमा महिलाहरू बचततर्फ उन्मुख हुँदा वर्तमानको साथै भविष्यको गर्जो टार्नसमेत मद्दत पुग्दछ। यसका अतिरिक्त एउटा महिला उद्यमी बन्दा उसका अन्य बहुआयामिक क्षेत्रमा विकास हुने देखिन्छ। जुन तलको रेखाचित्रमा देखाइएको छ।

नेपाल सरकारको समृद्ध नेपाल र सुखी नेपालीको परिकल्पना साकार पार्न तथा सन् २०३० सम्ममा दिगो विकास हासिल गर्न, केही वर्षमा नै कम विकसित राष्ट्रबाट स्तरोन्नति गर्नसमेत उद्यमशीलता उत्पादन, उत्पादकत्वमा व्यापकरूपमा जोड दिनु अपरिहार्य भएको छ। तुलनात्मक लाभ र प्रतिस्पर्धी क्षमता भएका एवं कम आयतन/तौल र बढी मूल्य भएका (High Value, Low Volume/weight) स्थानीय स्रोत साधनमा आधारित लघु, घरेलु, साना तथा मझौला उद्योगलाई मूल्य शृङ्खलाबद्धरूपमा सञ्चालन गर्न सकेमा यसले देशभित्र व्यापकरूपमा रोजगारीका अवसरहरू सिर्जना गर्ने, देशलाई आत्मनिर्भरतर्फ उन्मुख गराउने, आयात घट्ने, व्यापार घाटा कम हुने तथा समग्रमा अर्थतन्त्रमा सकारात्मक योगदान दिने देखिन्छ। बेरोजगार महिलाहरूलाई यस्ता उद्योगतर्फ आकर्षित गर्न सकेमा देशको आर्थिक विकासमा महिलाहरूको प्रत्यक्ष योगदान पुग्छ भने महिला सशक्तीकरणमा समेत टेवा पुग्ने देखिन्छ।

३. महिला उद्यमी सम्बन्धी केही तथ्यांक :

महिला उद्यमीहरूको आधिकारिक एकीकृत तथ्यांक उपलब्ध नभए तापनि उद्योग दर्ता गर्ने निकाय तथा उद्योग व्यवसायसँग सम्बन्धित छाता सङ्गठनहरूले केही तथ्यांकहरू प्रस्तुत गरेका छन्। तथ्यांक विभागद्वारा हालै सार्वजनिक राष्ट्रिय आर्थिक गणना, २०७५ मा मुलकभर ९ लाख २२ हजार चारसय व्यवसाय सञ्चालनमा रहेको र त्यसमा करिब ३४ लाख श्रमिकमध्ये महिलाको सङ्ख्या १३ लाख ६३ हजार अर्थात् ४० प्रतिशत रहेको तथ्यांक छ। त्यसैगरी मुलुकमा स्थापना भएका लघु उद्यम, घरेलु तथा साना उद्योगमा ६० प्रतिशतभन्दा बढी स्वामित्व महिलाको रहेको अनुमान छ। उद्योग विभागमा २०७६ माघ महिनासम्म दर्ता भएका ठूला, मझौला र विदेशी लगानी भएका साना उद्योगहरूगरी जम्मा ८,१३५ उद्योग दर्ता भएका छन् भने यसमा ४,९५१ विदेशी लगानीका उद्योगहरू छन्। यसमध्ये महिला उद्यमीको सङ्ख्या मात्र कति हो भन्ने छुट्टै (Disaggregated) तथ्यांक भने उपलब्ध छैन। लगानीको दृष्टिकोणले लघु, साना, मझौला तथा ठूला उद्योगको रूपमा उद्योग व्यवसायय दर्ता हुने गरेतापनि यहाँ विशेषगरी लघु, घरेलु तथा साना उद्योग व्यवसायको तथ्यांक प्रस्तुत एवं विश्लेषण गरिएको छ। त्यसैगरी देशभर आर्थिक वर्ष २०७५/७६ सम्ममा जम्मा ३,८८,५४५ उद्योगहरू दर्ता भएका छन्। जसमा १,११२ वटा ठूला उद्योग, १,७३१ मझौला उद्योग र ३,८५,७०२ लघु, घरेलु तथा

साना उद्यमहरू रहेका छन्। उद्योग मन्त्रालयअन्तर्गत सञ्चालित गरिबी निवारणका लागि लघु उद्यम विकास कार्यक्रम (मेडपा) को तथ्यांकअनुसार आ.व. २०७५/७६ सम्ममा सिर्जना भएका कुल लघु उद्यमीहरू १,६५,५९० रहेका छन् जसमध्ये १,२५,३३७ (७५.७ प्रतिशत) महिला रहेका छन् भने ४०२४२ (२४.३ प्रतिशत) पुरुष रहेका छन् र यिनले २,५०,००० भन्दा बढीलाई प्रत्यक्ष रोजगारी सिर्जना गरेका छन्। आ.व. २०७४/७५ मा ११,५११ लघु तथा घरेलु महिला उद्यमी दर्ता भएका र यसबाट ४१,६७५ रोजगारी सिर्जना भएको, त्यसैगरी आ.व. ०७५/७६ मा १५,६७५ लघु तथा घरेलु महिला उद्यमी दर्ता भई ७०,८८५ रोजगारी सिर्जना भएका छन्। यसरी प्रतिवर्ष करिब १२,००० देखि १५,००० महिला उद्यमी सिर्जना भई ६०,००० महिला रोजगार भएको देखिन्छ।

सामाजिक समावेशीकरणका आधारमा जम्मा महिला उद्यमीहरूमध्ये ३९ प्रतिशत जनजाति महिला रहेका छन् भने ३५ प्रतिशत बाहुन क्षेत्री र अन्य महिला रहेका छन्। बाँकी २६ प्रतिशत दलित महिला उद्यमी रहेका छन्। त्यस्तै, जम्मा महिला उद्यमीमध्ये २०.२ प्रतिशत मधेसी महिला रहेको देखिन्छ।

देशभरिका १,२५,३३७ महिला लघु उद्यमीमध्ये प्रादेशिकरूपमा वागमती प्रदेशमा सबैभन्दा बढी ३५,३९६ (२०.६%) महिला उद्यमी रहेका छन् भने दोस्रो स्थानमा रहेको प्रदेश नं ५ मा २९,१७९ (१८.७%) महिला उद्यमी रहेका छन्। त्यस्तै, प्रदेश २ मा सबैभन्दा कम १७,६५९ (१०.६%) महिला उद्यमी रहेका छन्। प्रदेशगत तथ्यांकलाई मध्यनजर गर्दा सबैभन्दा बढी प्रदेश ५ मा जम्मा लघु उद्यमीहरूमध्ये ८०.२६% महिला उद्यमी रहेका छन्। प्रदेशस्तरमा महिला लघु उद्यमीहरूको तथ्यांक तालिका १ मा प्रस्तुत गरिएको छ।

तालिका १ महिला लघु उद्यमीहरूको प्रादेशिक तथ्यांक

प्रदेश	महिला	जम्मा (महिला/पुरुष)	प्रदेशगत महिला प्रतिशत	देशभरका कुल महिला लघु उद्यमीका आधारमा महिलाको प्रतिशत
प्रदेश १	१८५७३	२४४५०	७५.९६%	१४.८%
प्रदेश २	१३२७८	१७६५९	७५.१९%	१०.६%
वागमती	२५८०७	३५३९६	७२.९१%	२०.६%
गण्डकी	१४८३२	१८८४९	७८.६९%	११.८%
प्रदेश ५	२३४२०	२९१७९	८०.२६%	१८.७%
कर्णाली	१४३३३	१९६७७	७२.८४%	११.४%
सुदूरपश्चिम	१५०९४	२०३८०	७४.०६%	१२.०%
कूल जम्मा	१२५३३७	१६५५९०	७५.६९%	१००%

तालिका २: महिला लघु उद्यमीहरूको तथ्यांक - उद्यमको प्रकारका आधारमा

उद्यमको प्रकार	जम्मा लघु उद्यमी	महिला लघु उद्यमी	महिला प्रतिशत	जम्मा लघु उद्यमीका आधारमा महिला प्रतिशत
कृषिमा आधारित	९९४८७	७३२२७	७३.६%	४३.३%
उत्पादनमा आधारित	२८३७७	२४००७	८४.६%	१४.२%
सेवामा आधारित	२५२२४	२०१२८	७९.८%	११.९%

उद्यमको प्रकार	जम्मा लघु उद्यमी	महिला लघु उद्यमी	महिला प्रतिशत	जम्मा लघु उद्यमीका आधारमा महिला प्रतिशत
सूचना प्रविधिमा आधारित	५१०	६१	१२.०%	०.०%
पर्यटनमा आधारित	२५८९	१८०४	६९.७%	१.१%
ऊर्जामा आधारित	१८६	४९	२६.३%	०.०%
निर्माणमा आधारित	३४६	१६१	४६.५%	०.१%
अन्य	१२३०५	८६४२	७०.२%	५.१%
जम्मा	१६९०२४	१२८०७९	७५.८%	

एउटै उद्यमीले एकभन्दा बढी प्रकृतिको उद्योग सञ्चालन गर्ने भएकाले माथि प्रस्तुत तालिकामा कुल उद्यमी सङ्ख्याभन्दा उद्यमको प्रकृतिका आधारमा लघु उद्यमीको सङ्ख्या केही बढी देखिएको छ ।

४. महिला उद्यमीहरूका लागि सरकारको तर्फबाट गरिएको व्यवस्था

औद्योगिक व्यवसाय ऐन, २०७६ मा महिला उद्यमीको मात्र स्वामित्व रहने गरी उद्योग वा फर्म दर्ता गराएमा त्यस्तो उद्योग वा फर्म दर्ता गर्दा कानूनबमोजिम लाग्ने दस्तुर वा शुल्कमा पैतीस प्रतिशत छुट र महिला उद्यमीको मात्र स्वामित्व रहने गरी दर्ता भएको उद्योगमा प्रयोग गरिने औद्योगिक सम्पत्ति दर्ता गराउँदा प्रचलित कानूनबमोजिम लाग्ने दस्तुरमा बीस प्रतिशत छुट हुने साथै महिला उद्यमीले कुनै औद्योगिक क्षेत्र र औद्योगिकग्रामभित्र नयाँ उद्योग स्थापना गर्न चाहेमा त्यस्तो क्षेत्र सञ्चालन गर्ने निकायले स्थान उपलब्ध गराउन प्राथमिकता दिनु पर्ने व्यवस्था छ । त्यसैगरी महिला उद्यमीको मात्र स्वामित्व रहेको उद्योगले आफ्नो औद्योगिक उत्पादन निर्यात गर्ने प्रयोजनका लागि कर्जा माग गरेमा महिला उद्यमीको लागि कर्जा उपलब्ध गराउने कोषबाट बैकिङ प्रणालीमार्फत तोकिएबमोजिम निर्यात कर्जा उपलब्ध गराउन सकिने समेत व्यवस्था छ । ऐनमा महिला उद्यमशीलता विकास कोषको व्यवस्था गरिएको र उक्त कोषबाट महिलाको नाममा रहेको उद्योगलाई ६% र समयमै भुक्तानी गरेमा १% छुट समेत गरी ५% ब्याजदरमा बढीमा ५ लाखसम्म ५ वर्षको परियोजना रहने गरी सहूलियतपूर्ण कर्जा उपलब्ध हुँदै आएको छ । लघु, घरेलु तथा साना उद्योगलाई एकीकृतरूपमा सञ्चालन गर्न हरेक स्थानीयतहमा उद्योगग्रामको स्थापना र सञ्चालन गर्ने नेपाल सरकारको कार्यक्रमले पनि महिला उद्यमीहरूका लागि उद्यम व्यवसाय गर्ने उपयुक्त अवसर हुन सक्छ । त्यसैगरी महिला उद्यमीहरूका लागि नेपाल सरकारका विभिन्न निकायहरू, बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूबाट समेत विभिन्न किसिमका सहूलियत तथा सुविधाहरू एवं सहूलियतपूर्ण कर्जा उपलब्ध गराइएका छन् । आ.व. २०७७/७८ को बजेट वक्तव्यमा महिला लघु उद्यमीहरूका लागि १० वर्षसम्म आयकर छुट, कच्चा पदार्थ आयातलगायतका छुट सुविधाहरू उपलब्ध गराउने व्यवस्था गरिएको छ ।

५. महिला, बालबालिका तथा ज्येष्ठ नागरिक मन्त्रालयबाट भएका पहल/कार्यक्रमहरू

मन्त्रालयले महिला सशक्तीकरणलाई जोड दिँदै स्थानीयतह र प्रदेश सरकारको सहयोग, समन्वय र साझेदारीमा उद्यमशीलता र जीविकोपार्जनसम्बन्धी कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्दै आइरहेको छ । जसअन्तर्गत उद्यमी सिर्जना, स्तरोन्नति, प्रविधि सहयोग, टेवा पुँजी र बजारीकरणमा जोड दिएको छ । महिला उद्यमीबाट उत्पादित वस्तुहरूको बजारीकरणका लागि सङ्घीय एवं प्रदेशस्तरमा उत्पादित वस्तुहरूको प्रदर्शनीका लागि सहयोग, महिलाहरूको लागि छुट्टै प्रदर्शनीस्थलको पूर्वाधार निर्माण, उत्कृष्ट उद्यमी छनौट एवं पुरस्कार वितरणजस्ता कार्यक्रमहरू रहेका छन् । त्यसैगरी, महिला उद्यमीहरूलाई सूचनाको पहुँच, नेपाल सरकार र विभिन्न निकायहरूबाट उपलब्ध गराइएका सेवा, सुविधा, सहूलियत तथा छुटका बारेमा जानकारी उपलब्ध एवं महिलाहरू उद्यमी बन्न र बनिसकेका उद्यमीहरूलाई स्तरोन्नति गर्न आवश्यक प्राविधिक सहयोग उपलब्ध गराउन हरेक स्थानीयतहमा महिला उद्यमशीलता सहजीकरण केन्द्रको स्थापना र सञ्चालन गर्न आ.व. ०७७/०७८ को नीति तथा कार्यक्रमअनुसार आगामी आ.व. देखि यस्ता केन्द्रहरू क्रमशः सञ्चालनमा आउने छन् ।

६. महिला उद्यमीका समस्या तथा चुनौतीहरू

महिलाद्वारा सञ्चालित उद्यम व्यवसायहरूको सफलताको दर उच्च रहे तापनि यस क्षेत्रमा सङ्ख्यात्मकरूपमा उल्लेख्य उपस्थिति तथा सहभागिता देखिँदैन। खासगरी सम्पत्तिको स्वामित्व आफूमा नरहनु, लगानीको निर्णय गर्न स्वतन्त्र नहुनु, सामाजिक-सांस्कृतिक मान्यताहरू, पारिवारिक सहयोगको कमी, सूचनाको पहुँचमा कमी, व्यावसायिक व्यवस्थापनसम्बन्धी ज्ञानको कमी, प्राविधिक सीप तथा दक्षतामा कमी, स्रोत साधनको उपलब्धतासम्बन्धी ज्ञानको कमी, वित्तीय पहुँचमा कमी/ज्ञानको कमी, पारिवारिक दायित्व, महिलामैत्री प्रविधिको अभाव र वस्तु बजारीकरण तथा उद्यमशीलताको कमी जस्ता पक्षहरू महिला आर्थिक सशक्तीकरणका लागि समस्या तथा चुनौतीका रूपमा रहेका छन्। जसले गर्दा सानो परिमाणमा उत्पादन हुने गरेको, उद्यमहरू छरिएर रहनु, उत्पादित वस्तुहरूको प्रेडिड, टेष्टिड, प्याकेजिड, लेबलिड, सर्टिफिकेसनजस्ता गुणस्तरसँग सम्बन्धित समस्याहरू रहेका छन्। त्यसैगरी व्यवसाय सुरु गर्नका लागि बिउ पुँजीको अभाव, (Start-up fund) वित्तीय पहुँचमा समस्या (लघुवित्त संस्थाले समेत Whole Sale Lending गर्ने गरेको), आधुनिक प्रविधिको उपयोग गर्न नसक्नु, उत्पादन लागत बढी हुने हुँदा आयातित वस्तुहरूसँग प्रतिस्पर्धा गर्न नसक्नु, उत्पादित वस्तुहरूको बिक्रीकक्ष तथा प्रदर्शनीस्थलको अभाव, स्वदेशी वस्तुको उपयोगमा सार्वजनिक निकायहरूले समेत प्राथमिकता नदिनु, तीव्ररूपमा भएको सूचना प्रविधिको विकाससँगै प्रतिस्पर्धा गर्न नसक्नु, Productive र Reproductive भूमिकालाईसँगै लैजान नसक्नु, तुलनात्मक लाभ र प्रतिस्पर्धी क्षमता भएका क्षेत्रहरूको पहिचान गर्न नसक्नु र यस क्षेत्रमा अनुसन्धान तथा विकास पर्याप्त रूपमा हुन नसक्नु जस्ता समस्याहरू रहेका छन्।

७. अवसरहरू:

नीतिगत तहमा मुलुकको संविधान, ऐन, नियम, आवधिक योजना तथा कार्यक्रमहरूमा महिला आर्थिक सशक्तीकरणको प्रावधान रहनु र राज्यको निर्णायक तथा कार्यान्वयन तहमा समेत महिलाहरूको उल्लेख्य सहभागिता हुनु आदि कारणले महिलाका लागि आर्थिक सशक्तीकरणमा अनुकूल वातावरणको निर्माण भएको छ। आर्थिक समृद्धिका विषय सबैको साझा एजेन्डाका रूपमा अगाडि बढ्नु, लगानीमैत्री हुने गरी नीतिगत, कानुनी, संरचनागत तथा प्रक्रियागत सुधारहरूको सुरुआत हुनु, उद्यमशीलता विकास राज्यको प्राथमिकतामा हुनु, औद्योगिक पूर्वाधारहरूको निर्माण भइरहनु, जनसङ्ख्याको ठूलो हिस्सा काम गर्ने उमेरको युवा जनशक्ति रहनु, उद्यम विकासका लागि दक्ष जनशक्ति उद्यम विकास सहजकर्ताहरूको सङ्ख्यामा वृद्धि हुँदै जानु, महिलाहरूमा समेत उद्यम क्षेत्रमा आबद्ध भई आत्मनिर्भर हुने मानसिकताको विकास भई उद्यमप्रति आकर्षण बढ्दै जानु र विभिन्न क्षेत्रहरूमा महिलालक्षित कार्यक्रमहरू सञ्चालनमा आउनुले महिलाहरूको आर्थिक सशक्तीकरणका लागि थप अवसरहरूको सिर्जना भएको छ।

८. महिला सशक्तीकरणका लागि आगामी दिनमा गर्नुपर्ने पहल/सुधार

८.१ नीतिगत/संरचनागत व्यवस्थामा

लघु, घरेलु तथा साना उद्योगहरू एवं महिलाद्वारा सञ्चालित उद्यमीहरूको प्रवर्द्धन गर्न लघु, घरेलु, साना र मझौला (MSMEs) उद्योग र महिला उद्यमीको प्रवर्द्धन गर्न प्रविधिमा विशेष अनुदान, ब्याजमा विशेष छुटको व्यवस्था, सरल र सहज किसिमको दर्ता प्रणाली र प्रशासनिक प्रक्रिया, सरल र सहूलियतपूर्ण कर प्रणाली समेतको छुट्टै कानुन व्यवस्था आवश्यक छ। भारत, चीन, श्रीलंकाजस्ता देशमा पनि SMEs को लागि विशेष Package समेतको छुट्टै कानुनी व्यवस्था रहेको देखिन्छ। लघु, घरेलु तथा साना उद्योगको विकास वा प्रवर्द्धनमा ठूला उद्योगलाई मिसाएमा साना उद्योग छायामा पर्ने हुँदा छुट्टै कानुनी र संरचनागत व्यवस्था गर्न सकिनेमा यस्ता उद्योगको उत्पादन र उत्पादकत्व वृद्धि हुने देखिन्छ। सङ्घीयताको भावना समेतलाई ध्यानमा राखी हरेक स्थानीयतह र प्रदेशमा MSMEs को विषयलाई हेर्ने छुट्टै संरचनाको व्यवस्था हुनुपर्दछ। महिला उद्यमीहरूलाई प्राविधिक सहयोगलगायत अन्य सेवा सुविधाहरू उपलब्ध गराउन उद्यम विकास सहजकर्तासमेत रहने गरी छुट्टै महिला उद्यमशीलता सहजीकरण केन्द्रको स्थापना र प्रभावकारी रूपमा सञ्चालन गरिनु पर्ने देखिन्छ।

८.२ नवीन प्रविधिमा विशेष अनुदान

देशको अर्थतन्त्रमा साना तथा मझौला उद्योगको उल्लेखनीय भूमिका रहेको भारत, चीन तथा श्रीलंकाजस्ता मुलुकहरूमा हेर्दा लघु, घरेलु तथा साना उद्योगहरूको प्रवर्द्धनको कारण यस क्षेत्रमा भएको प्रविधिगत रूपान्तरण (Technological Shift)

एउटा महत्त्वपूर्ण कारणको रूपमा रहेको छ । उत्पादन र उत्पादकत्व अभिवृद्धि गर्दै उत्पादित वस्तुहरूको गुणस्तरमा समेत प्रविधिले महत्त्वपूर्ण भूमिका खेल्ने हुँदा साना उद्योगहरूलाई त्यसमा पनि महिला उद्योगीका लागि प्रविधिमा विशेष अनुदान र प्रविधि सहयोगका कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्नुपर्ने देखिन्छ ।

१.३ प्रयोगशाला र अनुसन्धान तथा विकास केन्द्रको स्थापना

लघु तथा साना उद्योगका उत्पादनहरूको गुणस्तर निर्धारण गरी आन्तरिक र बाह्य बजारमा मान्यता प्राप्त गर्ने किसिमले अन्तर्राष्ट्रियस्तरको गुणस्तर कायम गर्न सक्ने प्रयोगशालाहरूको स्थापनामा सहयोग गर्नुपर्ने देखिन्छ । साथै, साना उद्योगको क्षेत्रमा अनुसन्धान तथा विकासमा समेत जोड दिनुपर्ने देखिन्छ । सूचना प्रविधिमा भएको तीव्र विकाससँगै नवीन र उपयुक्त प्रविधिले प्रतिस्थापन गर्न नसक्दा SMEs का उत्पादनहरूको गुणस्तरमा प्रश्न उठ्ने गरेको छ । सानो स्तरमा उत्पादन हुने, प्रशोधनमा समस्या देखिएकाले एकातिर प्रविधिभन्दा बढी मानव श्रमको प्रयोग हुने गरेको कारणले उत्पादन लागत बढी हुने हुँदा आयातित वस्तुसँग प्रतिस्पर्धा गर्न नसक्ने र अर्कोतर्फ बजारको मागअनुसारका वस्तु उत्पादन गर्न नसक्ने अवस्था छ । अतः आन्तरिक र बाह्य बजारको मागअनुसारका गुणस्तरीय वस्तु उत्पादन गर्नसक्ने गरी हालका पुराना प्रविधिलाई पूर्णरूपमा नवीन प्रविधिहरूले प्रतिस्थापना गर्नुपर्ने हुन्छ । महिलामैत्री प्रविधिको अनुसन्धान, विकास तथा प्रयोगका साथै लागत सहभागितामा प्रविधि सहयोग गर्नुपर्ने देखिन्छ ।

१.४ उद्योग ग्राम एवं साझा सुविधा केन्द्रहरूको स्थापना (Industrial Village/ Common Facility Centre को व्यवस्था)

लघु तथा साना उद्योग सञ्चालनका लागि उस्तै प्रकृतिका उद्यमहरूलाई एकीकृत गरी सञ्चालनमा ल्याउन सुविधासम्पन्न पूर्वाधार समेतको उद्योगग्राम र साझा सुविधा केन्द्रहरू स्थापना गरी उद्योग व्यवसाय सञ्चालन गर्ने वातावरण बनाउनु पर्ने देखिन्छ । त्यस्ता स्थानमा कच्चा पदार्थको उपलब्धता, प्रविधिमा अनुदान तथा सरल कर्जाको व्यवस्था र बजारीकरणको व्यवस्था गरिनुपर्ने हुन्छ । छरिएर रहेका विभिन्न लघु तथा साना उद्योगहरूलाई निर्धारण (Grading) गरी एकीकृतरूपमा उपयुक्त एउटै स्थानमा एकीकृत गरी पूर्वाधार निर्माण गर्ने र उद्योगग्रामका रूपमा स्थापना गरिनुपर्ने देखिन्छ । यसो गर्दा सेवा सुविधा उपलब्ध गराउन, उत्पादन परिणामको गुणस्तर कायम गर्न र बजार प्रवर्द्धन गर्नसमेत सहज भई उत्पादन र उत्पादनकत्व समेत वृद्धि हुन जान्छ । यसरी एकीकृत गरिएका स्थानमा सरकारले प्रविधिमा अनुदान दिनुका साथै सहूलियत दरमा ब्याज उपलब्ध गराउनु पर्दछ ।

१.५ सहज र सहूलियत दरमा कर्जा प्रवाहको व्यवस्था

लघु तथा साना र महिला उद्यमीहरूको प्रवर्द्धनका लागि सस्तो ब्याजदरमा ऋण उपलब्ध गराउनु पर्ने, साथै परियोजना धितो राखेर समेत ऋण लिन सक्ने व्यवस्था गरिनुपर्ने देखिन्छ । प्रत्येक बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूले लघु, घरेलु तथा साना उद्योगको क्षेत्रमा अनिवार्यरूपमा न्यूनतम लगानी गर्नुका साथै, कृषिको प्राथमिक उत्पादनमा सरह नै प्रशोधनका क्षेत्रमा समेत सहूलियत दरमा ऋण उपलब्ध गराउनुपर्ने देखिन्छ । महिला उद्यमशीलता विकास कोषमा विनियोजन गरिँदै आएको रकम वृद्धि गरी जिल्लामा विस्तार गरी ७७ वटै जिल्लामा पुऱ्याउनु पर्ने हुन्छ ।

१.६ व्यवसाय सुरु गर्न पुँजीको व्यवस्था (Start up fund)/ बिउपुँजीको व्यवस्था (Seed Money)

उद्यमशीलता विकाससम्बन्धी विभिन्न सीपमूलक तालिम प्राप्त गरेका उद्यमीहरूलाई यसरी Complete Package का रूपमा तालिम दिने संस्थाको सिफारिसमा व्यवसाय सुरु गर्न बिउ पुँजी उपलब्ध गराउनु पर्ने हुन्छ । यसका लागि लघु, घरेलु तथा साना उद्योग Start-up fund/Venture Capital/Seed Money को रूपमा Fund स्थापना गर्ने र महिला उद्यमीहरूका लागि विशेष व्यवस्था गर्नुपर्ने देखिन्छ ।

१.७ बजारीकरणका लागि बिक्री कक्ष (Sales Outlet)/सौगात गृह/कोसेली घर

महिलाद्वारा उत्पादित वस्तुहरूको बजारीकरणको लागि स्थानीयतह, प्रदेश सरकार र निजी क्षेत्रको सहयोग र साझेदारीमा व्यापार मेला एवं प्रदर्शनीको आयोजना, स्वदेशी कच्चा पदार्थ प्रयोग गरी लघु, घरेलु तथा साना उद्योगहरूको बजार प्रवर्द्धन र निर्यात प्रवर्द्धनका लागि अन्तर्राष्ट्रिय विमानस्थललगायत देशका मुख्यमुख्य विमानस्थलमा लघु, घरेलु तथा साना उद्योग र महिला

उद्यमीका उत्पादनहरूले Sales Outlet हरू राख्ने व्यवस्था मिलाउनु पर्ने देखिन्छ । त्यसैगरी देशका मुख्यमुख्य स्थानहरूमा स्थानीयतहसँग समन्वय गरी स्थान उपलब्ध गराई यस्ता "Nepal Made Stall" खोल्ने व्यवस्था गर्नुपर्ने देखिन्छ । (अन्य मुलुकमा पनि यस्तो हुने गरेको)

८.८ राजमार्ग बिसौनी (Highway Station)

लघु घरेलु र साना उद्योगहरूको प्रवर्द्धनका लागि ठूला ठूला राजमार्ग भित्र, छेउमा र देशका मुख्यमुख्य क्षेत्रका सडकखण्डहरूमा स्थानीय उत्पादन र सामग्रीको प्रवर्द्धन हुने गरी आर्थिक क्रियाकलापहरू सञ्चालन गर्न सकिनेमा यस्ता स्थानीय उत्पादनहरूको प्रवर्द्धन भई स्थानीय अर्थतन्त्रमा प्रत्यक्ष लाभ हुने देखिन्छ । राजमार्गका ठाउँठाउँमा स्थानीय कच्चा पदार्थमा आधारित उत्पादन र त्यसमा आधारित स-साना (खानेकुरा, अन्य उत्पादनहरू) बिसौनीहरू स्थापना गर्न प्रोत्साहित गर्नुपर्ने र राजमार्गबाट ओहोरदोहोर गर्ने यात्रुहरूलाई लक्षित गरी थकाइ मार्ने र Fresh हुने गरी बिसौनी स्थापना गर्न प्रोत्साहित गर्नुपर्ने र यसलाई राजमार्ग बिसौनीका रूपमा विकसित गर्नुपर्ने देखिन्छ । जापानमा यो अवधारणा अत्यन्तै लोकप्रिय रहेको छ ।

८.९ उपकरण नीति (Sub Contracting Policy)

साना उद्योगीहरूले उत्पादन गरेका उत्पादनहरू ठूला उद्योगका (सहायक वस्तु) कच्चा पदार्थका रूपमा प्रयोग गर्न सकिने हुँदा Sub-Contracting नीतिको माध्यमबाट ठूला उद्योग तथा मझौला उद्योग र साना उद्योगहरूका बीचमा Linkage / Networking गर्नुपर्ने देखिन्छ । जसले गर्दा उत्पादन दक्षता एवं कच्चा पदार्थ र बजारको सुनिश्चितता हुन्छ । (थाइलैण्ड, जापान, श्रीलंका र कोरियामा यस्तो व्यवस्था भएको पाइन्छ) ।

८.१० उत्पादन तथा प्रशोधन केन्द्रको स्थापना गरिनुपर्ने

प्रचुर सम्भावना भएका अल्लो, लोक्ता, बाँस, सिस्नो, केराजस्ता प्राकृतिक रेसालगायत हस्तकला, छाला, सेरामिक्स, जडीबुटीजस्ता वस्तुको उपयुक्त स्थानमा उत्पादन तथा प्रशोधन केन्द्रका रूपमा स्थापना गरी प्रविधि सहयोग र सस्तो कर्जा प्रवाहको व्यवस्था गर्नुपर्ने देखिन्छ । निजीक्षेत्रको सहकार्यमा तुलनात्मक लाभ र प्रतिस्पर्धि क्षमताको आधारमा One Village One Product/ Product Specific Zone को अवधारणाअनुसार कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्न सकिनेमा स्थानीय उत्पादनको प्रवर्द्धन एवं रोजगारीका नयाँ अवसरहरू उपलब्ध गराउन सकिन्छ ।

८.११ स्वदेशी वस्तुको उपयोग

स्वदेशी वस्तुको बजारीकरणका लागि स्थानीयतहदेखि नै हरेक सार्वजनिक निकायमा उपलब्ध भएसम्म अनिवार्यरूपमा स्वदेशी वस्तुको उपयोग गर्न निर्देशिका तयार गरी कार्यान्वयन गर्नुपर्दछ । कानुनबमोजिम यस्ता स्थानीय उत्पादनहरू खरिदलाई प्रोत्साहन गर्न स्थानीयतहगत रूपमा निजी क्षेत्रसँग समन्वयमा आवश्यक वस्तुहरूको प्रोफाइल तयार गरी खरिद गर्ने व्यवस्था मिलाउनु जरुरी छ ।

८.१२ महिला उद्यम विकास मोडेलको प्रयोग

उद्यमशीलताको माध्यमबाट महिला सशक्तीकरणका लागि महिलाहरूलाई उद्यमशीलताको भावना जागृत गराउनेदेखि उद्यमी बन्ने र उद्योग स्थापना/सञ्चालन र स्तरोन्नतिसम्मको पूर्ण प्याकेजसहितको उद्यम विकास कार्यक्रम सञ्चालन गर्नुपर्ने देखिन्छ । जसलाई अनुसूचीमा उल्लेख गरिएको छ ।

९. निष्कर्ष

उद्यमशीलताको माध्यमबाट महिलाको आर्थिक सशक्तीकरण गर्न र राष्ट्र निर्माणमा महिलाहरूको सहभागिता समेत गराउन उनीहरूलाई उत्पादन, रोजगारी र स्वरोजगारसँग जोड्नु आजको आवश्यकता हो । महिला उद्यमीसम्बन्धी एकीकृत तथ्यांक उपलब्ध हुन नसके पनि विभिन्न निकायहरूबाट प्रकाशित तथ्यांकको आधारमा अधिकांश महिलाहरू लघु, घरेलु तथा साना उद्यमीका रूपमा रहेका र यस क्षेत्रमा उनीहरूको योगदान उल्लेखनीय देखिएको छ । यद्यपि सूचनामा सीमित पहुँच, सूचना प्रविधिको प्रयोगमा अभ्यस्त नहुनु, तुलनात्मक लाभ र प्रतिस्पर्धि क्षमता भएका वस्तुहरूको पहिचान गर्न नसक्नु, उद्धमशीलता सम्बन्धी अध्ययन एवं अनुसन्धान

पर्याप्त नहुनु, सानो परिमाणमा उत्पादन हुनु, गुणस्तरको कमी (Grading, Package, Testing, Labeling, Certification आदि) बजारीकरणको अभाव, सरल वित्तीय पहुँचको अभाव र नवीन प्रविधिको प्रयोग हुन नसक्नु आदि समस्या लघु, घरेलु तथा साना उद्योगमा देखिएका समस्याहरू तथा चुनौतीहरू हुन् भने यी विषयहरू महिला उद्यमीहरूका लागि थप चुनौती बनेका छन्।

स्थानीयस्तरमा नै प्रचुरमात्रामा उपलब्ध हुने कच्चा पदार्थबाट स्थानीय श्रमको उपयोग गरी सरल प्रविधिबाट थोरै पुँजी लगानी गरी सुरु गर्न सकिने र प्रतिफल छिटो प्राप्त हुने साथै ठूला उद्योगको तुलनामा जोखिम कम भएका कारण पनि नेपालको सन्दर्भमा लघु, घरेलु र साना उद्योगको महत्त्व रहेको छ। कुल ग्राहस्थ उत्पादनमा समग्र उद्योग क्षेत्रको योगदान लगभग ६ प्रतिशत रहेकोमा यसको करिब ९० प्रतिशत योगदान लघु, घरेलु तथा साना उद्योगको रहेको देखिन्छ। त्यसैगरी तुलनात्मकरूपमा रोजगारी सिर्जना र गरिबी न्यूनीकरणमा समेत यस्ता उद्योगहरूले महत्त्वपूर्ण भूमिका खेलेका छन्। स्थानीयतह, प्रदेश सरकार र निजी क्षेत्र समेतको सहयोग, समन्वय र साझेदारीमा लघु, घरेलु तथा साना उद्योग र उद्यमीहरूका समस्याहरूलाई सम्बोधन गरी महिला उद्यमी सिर्जना, स्तरोन्नती एवं प्रवर्द्धन सम्बन्धमा उद्यम विकाससम्बन्धी पूर्ण प्याकेज सहितका नीति, कार्यक्रम तथा बजेटको व्यवस्था गरी प्रभावकारी कार्यान्वयन गर्न सकिनेमा राष्ट्रको विकासमा महिलाहरू सहभागिता, महिलाहरूको आर्थिक सशक्तीकरण एवं समग्रमा राष्ट्रिय अर्थतन्त्रमा उल्लेखनीय योगदान पुग्ने कुरामा विश्वास गर्न सकिन्छ।

सन्दर्भ सामग्री

नेपालको संविधान, २०७२।

पन्ध्रौ योजना (आर्थिक वर्ष २०७६/७७-२०८०/८१), नेपाल सरकार, राष्ट्रिय योजना आयोग।

आर्थिक वर्ष २०७६/७७ को बजेट वक्तव्य, नेपाल सरकार, अर्थ मन्त्रालय, २०७६।

आर्थिक वर्ष २०७७/७८ को बजेट वक्तव्य, नेपाल सरकार, अर्थ मन्त्रालय, २०७७।

Nepal Needs Assessment, Costing and Financing Strategy for Sustainable Development Goals, Government of Nepal, National Planning Commission, Dec, 2018.

औद्योगिक व्यवसाय ऐन, २०७६।

उद्योग विभाग र जिल्लास्थित घरेलु तथा साना उद्योग कार्यालयहरूको प्रगति विवरण।

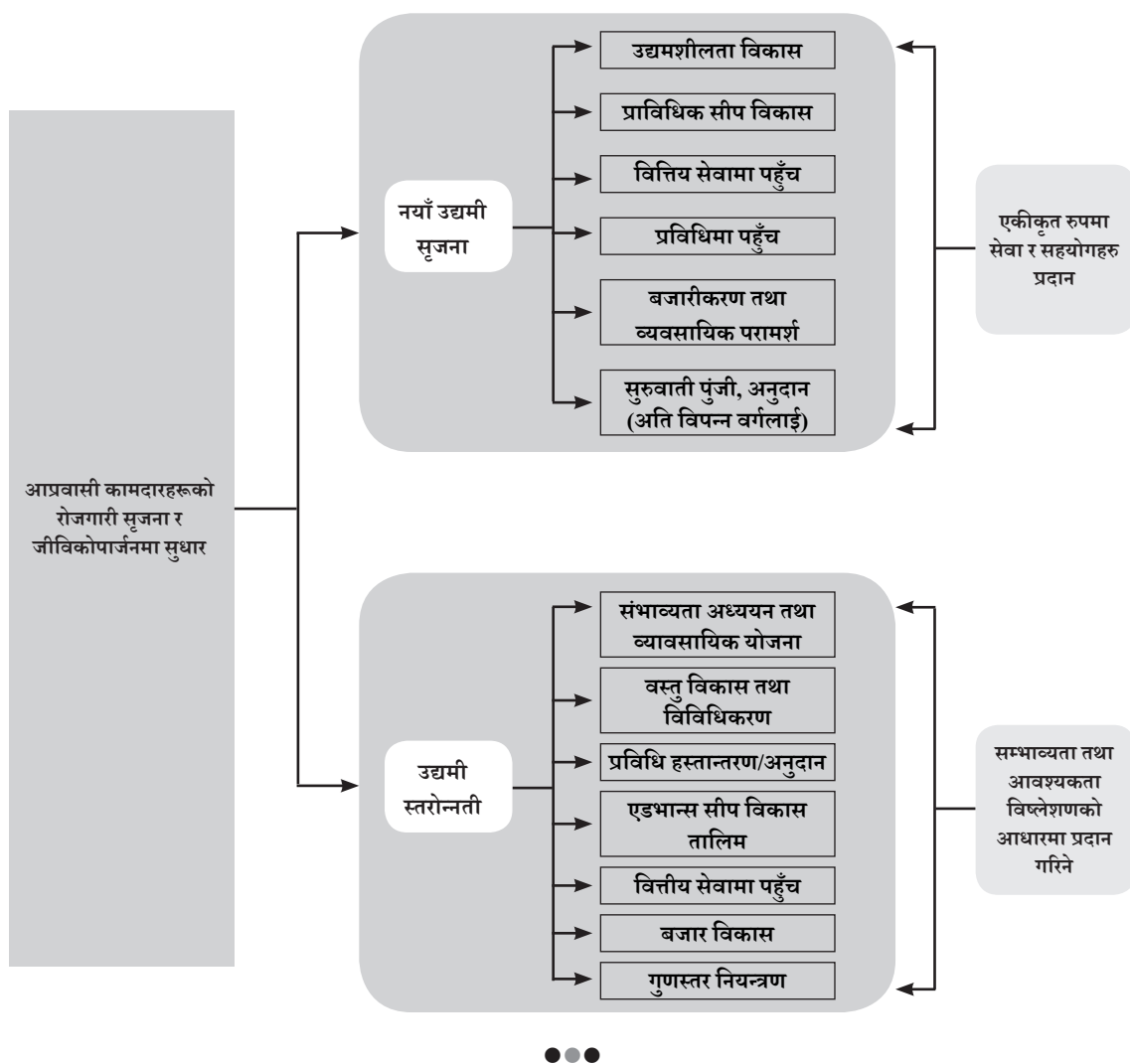
गरिबी निवारणका लागि लघु उद्यम विकास कार्यक्रम (MEDPA) DESIMIS, 2020, उद्योग मन्त्रालय।

Neupane, R.P. 2017. Micro-enterprises Development as Foundation for Economic Growth in Nepal. A Journal of Industry and Development Vol-12. No. 1, Ministry of Industry.

Khatriwada, Yam Kumari. 2017. आर्थिक समृद्धिमा लघु, घरेलु तथा साना उद्योगको सम्भावना र सुधारको मार्गचित्र, A Journal of Industry and Development Vol-12. No. 1, Ministry of Industry.

अनुसूची

उद्यम विकास मोडेलमा आधारित उद्यमशीलता विकास मोडेल (चित्र १)

बालबालिकाको अधिकार

सुनिश्चितताका लागि आवश्यक सबल कार्यान्वयन पक्ष

शिवराम न्यौपाने

सहसचिव - महिला, बालबालिका तथा ज्येष्ठ नागरिक मन्त्रालय

१. पृष्ठभूमि:

मुलुकको समृद्धिका लागि सक्षम र प्रतिस्पर्धी जनशक्ति अत्यावश्यक हुन्छ। जनशक्ति विकासका लागि हरेक मुलुकले लगानीको निश्चित अंश यस क्षेत्रमा प्राथमिकीकरण गरेका हुन्छन्। जनशक्ति विकास मुलुकको समग्र आर्थिक विकासको मजबुत आधारसमेत भएकाले विकासका हरेक क्षेत्रमा यसलाई उच्च प्राथमिकता दिनुपर्ने हुन्छ। यस सन्दर्भमा बालबालिकालाई राष्ट्रको कर्णधारका रूपमा लिने गरिएको यथार्थता सर्वस्वीकार्य छ। आजका बालबालिकामा गरिएको लगानीबाट मुलुकको भविष्यका लागि आवश्यक नयाँ सोच, नीति, रणनीति, कार्ययोजनालगायतका आधारभूत दस्तावेजहरू निर्माणमा सहजता आउने हुन्छ। बालबालिकालाई उचित शिक्षा, पालनपोषण र अवसर दिई योग्य, सक्षम एवं प्रतिस्पर्धी जनशक्ति बनाउन सकिने हुन्छ र भविष्यमा मुलुकले उचित नेतृत्व पाउन सक्ने हुन्छ। वास्तवमा बालबालिका भनेका अर्काको सहारामा बाँच्नु पर्ने अपरिपक्व व्यक्ति हुन्। उनीहरू आफ्नो हित अहितका बारेमा सोच्न, वकालत गर्न र माग एवं दबाब सिर्जना गर्न सक्दैनन्। यस सन्दर्भमा बालबालिकालाई परिवार, समाज एवं राष्ट्रले नै उचित संरक्षण एवं सम्बर्द्धन गर्ने प्रतिबद्धता र अग्रसरता देखाउनुपर्ने जरुरी भएको हुन्छ। आर्थिक एवं सामाजिक आधार मजबुत भएका परिवार एवं समाजका बालबालिकाहरूको संरक्षण र विकासमा अनुकूल परिवेश तयार हुँदै आएको भएता पनि गरिब, असहाय, टुहुरा एवं सडक बालबालिकाहरूको पहिचान, संरक्षण र सम्बर्द्धनमा सुनिश्चित आधारहरू तयार गर्नु आवश्यक भएको छ।

बालबालिकाको उचित संरक्षण एवं विकासका लागि राष्ट्रिय र अन्तर्राष्ट्रियस्तरमा मुलुकले गरेको प्रयास उत्साहजनक रहेको भए तापनि नीति एवं कानुनी प्रतिबद्धताअनुरूपको कार्यान्वयन पक्ष सुदृढ हुन नसक्दा यस क्षेत्रमा अपेक्षित उपलब्धि हासिल हुन सकेको छैन। नेपालले बालबालिकासम्बन्धी विश्वव्यापी दस्तावेज संयुक्त राष्ट्रसंघको बाल अधिकारसम्बन्धी महासन्धि, १९८९ लाई सन् १९९० को १४ सेप्टेम्बर (भदौ २९, २०४७) मा अनुमोदन गरेपछि महासन्धिको मूलभूत विषयहरू संविधानहरूमा समेत सम्बोधन हुँदै आएका छन्। संविधानको धारा ५१ राज्यको नीतिमा बालबच्चाको पालन पोषण, परिवारको हेरचाहजस्ता काम र योगदानलाई आर्थिकरूपमा मूल्याङ्कन गर्ने र बालबालिकाको सर्वोत्तम हितलाई प्राथमिकरूपमा ध्यान दिने व्यवस्थाका साथै संविधानको धारा ३९ मा बाल बचाउ, बाल संरक्षण, बाल विकास र बाल सहभागिता एवम् बालअनुकूल न्याय जस्ता विषयहरू स्पष्ट उल्लेख भई बालबालिकाको सर्वाङ्गीण विकासको लागि कानुनी आधारहरूको प्रत्याभूति गरिएको छ। यसका अतिरिक्त मुलुकका विभिन्न आवधिक योजना, तत्कालीन एवं दीर्घकालीन रणनीतिहरू साथै विभिन्न ऐन नियमहरूमा बालबालिकाहरूको संरक्षण र विकासका लागि आवश्यक दिशा निर्देश भएको छ। बालबालिकाको विकासका लागि मौजुदा नीतिगत एवं कानुनी व्यवस्थालाई व्यवहारमा प्रभावकारीरूपमा लागु गराउनका लागि सङ्घीयतहदेखि स्थानीयतहसम्म विभिन्न संस्थागत एवं पद्धतिगत आधारहरूसमेत तयार भएका छन्। यस सन्दर्भमा बालबालिको संरक्षण, विकास एवं सम्बर्द्धनका लागि प्रशस्त आधारहरू तयार भएको र यी आधारहरूलाई व्यवहारमा अनुभूतियोग्य गराई मुलुकको समग्र जनशक्ति विकासको आधार मजबुत गराउन आवश्यक भएको छ। यसका लागि सङ्घीयतहदेखि स्थानीयतहसम्मका सरकार एवं घर परिवार, सामाजिक संघसंस्थाका साथै सरोकारवाला निकायहरूसमेत ऐक्यबद्ध भई कार्यान्वयनका क्षेत्रमा अग्रसर हुनुपर्ने भएको छ।

२. बालबालिकाको अधिकार एवं विकासका लागि मौजूदा व्यवस्थाहरू:

मुलुकमा बालकालिकाको हक अधिकार संरक्षण गर्दै उनीहरूलाई सक्षम र योग्य नागरिक बन्ने वातावरण निर्माण गर्नका लागि विगत केही दशकयता निरन्तर प्रयास हुँदैआएको छ । बालबालिकाविरुद्ध हुने सबै प्रकारका शारीरिक तथा मानसिक हिंसा, क्षति वा दुर्व्यवहारबाट बालबालिकालाई संरक्षण गर्ने कार्यसमेत हुँदैआएको छ । बालबालिकहरूको आधारभूत शिक्षालगायत उच्च शिक्षासम्म उल्लेख्य सहभागिता हुनु, आधारभूत स्वास्थ्यमा पहुँच वृद्धि हुनु, बालबालिकाहरूको हकलाई मौलिक हकका रूपमा संवैधानिक प्रत्याभूति गरिनु, सङ्घीयतहदेखि स्थानीयतहसम्मका सरकारकाले आफ्ना नीति, कार्यक्रमहरूमा बालबालिकाको संरक्षण र विकासका कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्नुलगायतका आधारहरूले बाल विकासमा मुलुकको प्रयास उत्साहजनक रहेको स्पष्ट हुन्छ । साथै कानुनी एवं नीतिगत व्यवस्थालाई कार्यान्वयनमा ल्याउनका लागि स्थानीयतहसम्म सरकारी एवं गैरसरकारी निकायहरूको संगठनात्मक संरचना तयार भई आवधिक कार्यक्रमहरू सञ्चालनमा ल्याउने कार्यलाई संस्थागत गरिएको छ । बालबालिकाको अधिकार सुनिश्चितता गरी बालबालिकाको संरक्षण एवं विकासका लागि मुलुकमा मौजूदा नीतिगत एवं कानुनी व्यवस्थाहरू निम्नानुसार रहेका छन्:

क) **नीतिगत एवं कानुनी व्यवस्था:** राज्यको मूल कानुन संविधानलगायत विभिन्न ऐन, नियम र अन्तर्राष्ट्रिय सन्धि सम्झौताका साथै आवधिक एव वार्षिक नीति, योजना, कार्यक्रम र विभिन्न निर्देशिका तथा मापदण्डका आधारमा बालबालिकाको हक अधिकारलाई सुनिश्चित गर्ने प्रयास भएको छ जसको सङ्क्षिप्त जानकारी निम्नानुसार रहेको छ:

- संविधानको धारा ५१ मा बालबच्चाको पालनपोषण, परिवारको हेरचाहजस्ता काम र योगदानलाई आर्थिकरूपमा मूल्याङ्कन गर्ने साथै बालबालिकाको सर्वोत्तम हितलाई प्राथमिकरूपमा ध्यान दिने राज्यको नीति हुने कुरा स्पष्ट गरिएको छ । संविधानको धारा ३९ मा बालबालिकालाई आफ्नो पहिचानसहित नामकरण र जन्मदर्ताको हक हुने, परिवार तथा राज्यबाट शिक्षा, स्वास्थ्य, पालनपोषण, उचित स्याहार, खेलकुद, मनोरञ्जन तथा सर्वाङ्गीण व्यक्तित्व विकासको हक हुने, प्रारम्भिक बाल विकास तथा बाल सहभागिताको हक हुने, कलकारखाना, खानी वा यस्तै अन्य जोखिमपूर्ण काममा लगाउन नपाइने, बाल विवाह, गैरकानुनी ओसारपसार र अपहरण गर्न वा बन्धक राख्न नपाइने, सेना, प्रहरी वा सशस्त्र समूहमा भर्ना वा प्रयोग गर्न वा सांस्कृतिक वा धार्मिक प्रचलनका नाममा कुनै पनि माध्यम वा प्रकारले दुर्व्यवहार, उपेक्षा वा शारीरिक, मानसिक, यौनजन्य वा अन्य कुनै प्रकारको शोषण गर्न वा अनुचित प्रयोग गर्न नपाइने, घर, विद्यालय वा अन्य जुनसुकै स्थान र अवस्थामा शारीरिक, मानसिक वा अन्य कुनै किसिमको यातना दिन नपाइने, बालअनुकूल न्यायको हक हुने, असहाय, अनाथ, अपाङ्गता भएका, द्रुन्द्वपीडित, विस्थापित एवं जोखिममा रहेका बालबालिकालाई राज्यबाट विशेष संरक्षण र सुविधा पाउने जस्ता मौलिक हकको व्यवस्था भएको छ ।
- बालबालिका सम्बन्धी ऐन, २०७५ मा बालबालिकाको अधिकार, बालबालिकाप्रतिको दायित्व, बालन्याय, बालकालिकाको विशेष संरक्षण र पुनःस्थापना, बालबालिकाविरुद्धको कसुर, सजाय र क्षतिपूर्ति, बाल अधिकार तथा बालकल्याण सम्बन्धी संस्थागत व्यवस्था समेतको स्पष्टता गरिएको;
- पन्ध्रौँ पञ्चवर्षीय योजनामा बालबालिका तथा किशोरकिशोरीलाई सबै प्रकारका हिंसा, दुर्व्यवहार र शोषणबाट मुक्त गराउँदै उनीहरूको हक अधिकार संरक्षण तथा प्रवर्द्धन गरी राष्ट्रनिर्माण गर्न सक्ने योग्य र सक्षम नागरिकको रूपमा विकास गर्ने लक्ष्य राखिएको;
- बालबालिका सम्बन्धी राष्ट्रिय नीति, २०६९ कार्यान्वयनमा रहेको;
- बाल विवाह अन्त्यका लागि राष्ट्रिय रणनीति, २०७२ कार्यान्वयनमा रहेको;
- बालश्रम (निषेधित र नियमित गर्ने) ऐन, २०५६ र नियमावली, २०६२ कार्यान्वयनमा रहेको;
- बालन्याय (कार्यविधि) नियमावली, २०६३ कार्यान्वयनमा रहेको;
- आपतकालीन बाल उद्धार कोष (सञ्चालन) नियमावली, २०६७ कार्यान्वयनमा रहेको;
- अन्तर्देशीय धर्मपुत्र धर्मपुत्री व्यवस्थापन विकास समिति आदेश, २०६७ कार्यान्वयनमा रहेको;

- नेपाली बालबालिका विदेशी नागरिकलाई धर्मपुत्र ग्रहण गर्न दिने शर्त प्रक्रिया, २०६५ कार्यान्वयनमा रहेको;
- आवासीय बालगृहको सञ्चालन तथा व्यवस्थापनसम्बन्धी मापदण्ड, २०६८ कार्यान्वयनमा रहेको;
- दिवा शिशु स्याहार केन्द्र सञ्चालन कार्यविधि, २०७१ कार्यान्वयनमा रहेको;
- सडक बालबालिका उद्धार, संरक्षण तथा व्यवस्थापन मार्गदर्शन, २०७२ कार्यान्वयनमा रहेको;
- बाल हेल्पलाइन नम्बर १०९८, नेपाल सञ्चालन कार्यविधि, २०७६ कार्यान्वयनमा रहेको;
- सडक बालबालिका उद्धार, संरक्षण तथा व्यवस्थापन सम्बन्धी कार्यविधि, २०७६ कार्यान्वयनमा रहेको र
- बालबालिका सम्बन्धी महासन्धि १९८९, सशस्त्र द्वन्द्वमा बालबालिकाको प्रयोगविरुद्ध महासन्धि, २००२, बालकालिकाको बेचबिखन, वेश्यावृत्ति, अश्लिल चित्रणविरुद्ध बालअधिकारसम्बन्धी महासन्धि ऐच्छिक प्रलेख, २००० दक्षिण एसियामा बालकल्याण प्रवर्द्धनका लागि क्षेत्रीय व्यवस्थासम्बन्धी सार्क महासन्धि, २००२ जस्ता अन्तर्राष्ट्रिय दस्तावेजहरूमा राज्यको प्रतिबद्धता साथै सो बमोजिमका राष्ट्रिय नीति, कानून र कार्यक्रमहरू बालकालिकामैत्री हुँदै गएको ।

ख) **संस्थागत व्यवस्थाहरू:** बालबालिकाहरूको अधिकारको सुनिश्चितता गरी बालसंरक्षण एवं सम्वर्द्धनका लागि भएका कानुनी एवं नीतिगत व्यवस्थालाई व्यवहारमा कार्यान्वयन गर्ने साथै बालबालिकाको विषयलाई अन्तरसमूहीकृत गराई समन्वय, सहकार्य र साझेदारीमा प्रभावकारी गराउने प्रयास भएको छ । बालबालिकाको अधिकारलाई व्यवहारमा संस्थागत गर्नका लागि भएका संरचनागत प्रयासहरू निम्नानुसार रहेका छन्-

- नेपाल सरकार (कार्यविभाजन) नियमावली, २०७४ बमोजिम महिला, बालबालिका तथा ज्येष्ठ नागरिक मन्त्रालयलाई बालबालिका, बालकल्याण, उद्धार, पुनर्स्थापना एवं नीति, कानून, मापदण्डसम्बन्धी कार्य जिम्मेवारी रहेको;
- शिक्षा, विज्ञान तथा प्रविधि मन्त्रालयले बालबालिकाको शिक्षा, प्रविधि एवं व्यावसायिक तालिमलगायतका शैक्षिक क्षेत्रमा जिम्मेवारी निर्वाह गरेको;
- स्वास्थ्य तथा जनसङ्ख्या मन्त्रालयले बालबालिकाको आधारभूत स्वास्थ्य सेवाको सुनिश्चितताका लागि जिम्मेवारी निर्वाह गरेको;
- श्रम, रोजगार तथा सामाजिक सुरक्षा मन्त्रालयले बालश्रमको क्षेत्रमा आफ्नो जिम्मेवारी निर्वाह गरेको;
- गृह मन्त्रालयबाट विपत्ता परेका साथै कानुनी विवादमा रहेका बालबालिकाहरूको संरक्षण र सम्वर्द्धनमा जिम्मेवारी निर्वाह गरेको;
- बालबालिकाको विषयगत जिम्मेवारी निर्वाहका लागि मन्त्रिपरिषद्को सामाजिक समिति एवं संसदीय समितिहरूको गठन भएको;
- राष्ट्रिय बाल अधिकार परिषद् बालबालिकाको क्षेत्रमा नीतिगत एवं निर्देशनात्मक भूमिकामा सक्रिय रहेको;
- नेपाल प्रहरी अन्तर्गत महिला, बालबालिका तथा ज्येष्ठ नागरिक सेवा केन्द्रहरू रहेका;
- महिला तथा बालबालिका विभागबाट बालबालिकाको क्षेत्रमा आवधिक एवं वार्षिक नीति, योजना, कार्यक्रमअनुरूपका कार्यहरूको कार्यान्वयन हुने गरेको;
- केन्द्रीय बालन्याय समिति बालबालिकाको न्यायलाई सुनिश्चित गर्ने जिम्मेवारीमा रहेको;
- बाल सुधारगृहहरू कानुनी विवादमा परेका बालबालिकाहरूको सुधारको जिम्मेवारीमा रहेका;
- बाल अदालत बालबालिकविरुद्ध परेको मुद्दाको उचित फैसलाको जिम्मेवारीमा रहेको;
- जिल्ला बालन्याय समिति बालबालिकाको न्यायिक अधिकारको सुनिश्चितताको भूमिकामा रहेको;
- बालबालिका खोजतलास नं. १०४ (नेपाल प्रहरी अन्तर्गत) असहाय, अप्टेरो, सडकमा रहेका बालबालिकाको खोजतलास एवं पुनर्स्थापनाका लागि सहयोगीको भूमिकामा रहेको;

- बाल हेल्प लाइन नं. १०९८ असहाय, अप्टेरो वा संरक्षणको अवस्थामा रहेका बालबालिकाहरूका लागि आश्रय, पुनर्स्थापनाको सहकार्यमा रहेको;
- विभिन्न जिल्लाका विभिन्न बालगृहहरू अनाथ, असहाय, टुहुरा, संरक्षणको अवस्थामा भएका बालबालिकाहरूलाई आश्रय दिने साथै पुनर्स्थापनाको जिम्मेवारीमा रहेको;
- नेपाल बाल सङ्गठन अनाथ, असहाय, टुहुरा बालबालिकाको संरक्षणका साथै पुनर्स्थापना एवं धर्मपुत्र धर्मपुत्रीको व्यवस्थापनमा सहकार्यात्मक जिम्मेवारीमा रहेको र
- विभिन्न गैरसरकारी संस्थाहरूअन्तर्गतका बालगृहहरू अनाथ, असहाय, टुहुरा, संरक्षणको अवस्थामा भएका बालबालिकाहरूलाई आश्रय दिने कार्यको भूमिकामा रहेका ।

३. बालबालिकाको संरक्षण एवं विकासका क्षेत्रमा भएका समस्याहरू:

बालबालिकाको अधिकार सुनिश्चित गरी उनीहरूको संरक्षण एवं सम्बर्द्धन र विकासका लागि राष्ट्रिय अन्तर्राष्ट्रिय रूपमा महत्त्वपूर्ण सन्धि सम्झौता प्रतिबद्धताहरूका अतिरिक्त प्रशस्त नीति, योजना, रणनीति र कानुनी आधारहरू तयार भए तापनि यसको कार्यान्वयन पक्ष प्रभावकारी हुन सकेको छैन । कार्यान्वयन जिम्मेवारीमा रहेका निकायहरूको क्षमता अभिवृद्धि हुन नसक्नु साथै अन्तरसरकारी निकायहरू र गैरसरकारी एवं सामाजिक संघसंस्थाहरूसमेतको अन्तरसमन्वय र सहकार्य प्रभावकारी हुन नसक्नुका कारण बालबालिकाको अधिकार सुनिश्चित गर्ने गराउने कार्यमा अपेक्षित उपलब्धि हासिल हुन सकेको छैन । नेपालको सन्दर्भमा बालबालिकाको हकअधिकार सुनिश्चित गरी उनीहरूको उचित विकासका लागि भएका प्रयासहरूका सन्दर्भमा देखिएका प्रमुख समस्याहरू निम्नानुसार रहेका छन्:

- आर्थिक स्रोतसाधनको कमीका कारण बालबालिकाहरूलाई सडक, आश्रम र अस्पतालमा छोड्ने प्रवृत्ति कायमै रहेको;
- आधारभूत प्राथमिक शिक्षामा गरिब, असहाय एवं टुहुरा बालबालिकाको पहुँच पुग्न नसकेको;
- गरिब, असहाय र सडक बालबालिकामा आधारभूत स्वास्थ्य सेवा पुग्न नसकेको;
- निकृष्ट बालश्रम र अपाङ्ग बालबालिका अवहेलना र भेदभावको सिकार हुनुपर्ने अवस्था कायमै रहेको;
- बाल यौनशोषणविरुद्ध प्रभावकारी कानुन निर्माण गर्न नसकिनु र यौन दुराचारीका कार्य बढ्नु;
- सामान्य परिवारका बालबालिकाहरूको गुणस्तरीय शिक्षा एवं स्वास्थ्यमा पहुँच नहुनु;
- बाल मनोविज्ञान उच्च गर्नका लागि आवश्यक मनोरन्जन, बाल सहभागिता, बालमैत्री वातावरणको अभाव रहेको;
- मूलतः सहरी क्षेत्रमा सडक बालबालिकाको अवस्था कायमै रहनु;
- असहाय र अनाथ बालबालिकाको संरक्षण र उचित व्यवस्थापनमा स्थानीयतहको जिम्मेवारीलाई सुनिश्चित गर्न नसक्दा यस कार्यमा स्थानीयतहको भूमिका कमजोर अवस्थामै रहनु;
- बालविवाह, हिंसा, शोषण, यौन दुर्व्यवहार, बलात्कार, हत्या अनधिकृत ओसारपसारको अवस्था विद्यमान रहनु;
- सडक, अनाथ, वेसहारालगायतका आश्रममा रहेका बालबालिकाहरूलाई परिवार र समाजमा पुनर्मिलन र पुनर्स्थापना गराउने कार्यलाई प्रभावकारी गराउन नसक्नु;
- धर्मपुत्र धर्मपुत्रीको माध्यमबाट बालबालिकालाई अनधिकृत ओसारपसार गर्ने प्रवृत्ति हुनु;
- बालगृह एवं बालआश्रमहरूमा बालबालिकाको जीवननिर्वाहका लागि आवश्यक आधारभूत पूर्वाधार एवं वातावरण कायम हुन नसक्नु;
- स्थानीयतहसम्मको बालबालिकाको क्षेत्रमा कार्यरत संस्थाको संस्थागत क्षमता मजबुत हुन नसक्नु;
- कानुनको विवाद र बालबिजाइँजस्ता समस्याको सम्बोधन गरी उनीहरूको भावी जीवनलाई सहज बनाउँदै परिवार र समाजमा पुनर्मिलन र पुनर्स्थापना गर्ने कार्य प्रभावकारी हुन नसक्नु;

- वैकल्पिक स्याहारको माध्यमबाट अनाथ बालबालिकाको पुनर्स्थापना गर्न नसक्नु;
- प्रदेश एवं स्थानीय सरकारले बालबालिकाको सबाललाई उच्च प्राथमिकतामा राखी पर्याप्त कार्यक्रम सञ्चालन गर्न नसक्नु;
- बालबालिकाको क्षेत्रमा सञ्चालन भएका कार्यक्रमहरूको नियमित अनुगमन एवं सुधार गर्ने कार्यमा तालुक निकायहरूबाट उल्लेख्य भूमिका निर्वाह हुन नसकेको र
- बालबालिकाको अधिकार एवं संरक्षणका क्षेत्रको कार्यजिम्मेवारी भएको क्षेत्रगत तथा संस्थागत समन्वय एवं प्रभावकारी अनुगमन र मूल्याङ्कन हुन नसक्नु ।

४. बालकालिकाको संरक्षण एवं विकासका क्षेत्रमा भएका चुनौती र अवसरहरू:

बालबालिकाहरूको संरक्षण एवं शारीरिक तथा मानसिक विकासका लागि परिवार, समाजका अतिरिक्त स्थानीयतहदेखि सङ्घीय सरकारसम्मको संवेदनशीलता र जिम्मेवारीको महत्त्वपूर्ण भूमिका रहेको हुन्छ । सडक एवं असहाय बालबालिकाको संरक्षण एवं अधिकारप्रतिको संवेदनशीलता वर्तमान चासोको विषय हो । संघ, प्रदेश र स्थानीयतहको समन्वयमा सडक बालबालिकाको उद्धार, पुनर्स्थापना र परिवारमा पुनर्मिलन गराउने कार्य चुनौतीपूर्ण रहेको छ । यस कार्यमा गैरसरकारी संघसंस्था, सामाजिक संघसंस्थाका साथै सञ्चार माध्यमहरूसमेतको सहकार्यलाई सर्वव्यापक गराउनु अत्यावश्यक भएको छ । यसका अतिरिक्त बालबालिकाको संरक्षण एवं अधिकारको सुनिश्चितताका लागि वर्तमान चुनौती एवं अवसरहरू निम्नानुसार व्याख्या गर्न सकिन्छ:

चुनौतीहरू:

- बालबालिकारहित सडकको सरकारको नीतिअनुरूप सडक बालबालिका शून्य सडकका लागि सरोकारवाला निकायहरू नागरिक समाज, सञ्चारकर्मीहरूसँगको सहकार्य सुनिश्चित गर्नु;
- नेपाल बाल सङ्गठन लगायतका बालमन्दिरहरूको भौतिक एवं संगठनात्मक संरचनालाई परिवर्तित सन्दर्भ अनुकूल बालबालिकाको संरक्षणको कार्यमा परिचालन गर्नु;
- मौजुदा कानुन एवं राज्यको दायित्वमा परेका बालबालिकाहरूले आधारभूत अधिकार उपयोग गर्न सक्ने वातावरण तयार गर्नु;
- बालबालिकासम्बन्धी कार्यक्रम सञ्चालनमा महिला बालबालिका एवं ज्येष्ठ नागरिक मन्त्रालयको नेतृत्वमा सरोकारवाला निकायहरू, सामाजिक एवं गैरसरकारी संस्थाहरूबीचको समन्वय, सहकार्यलाई सक्रिय गर्नुगराउनु;
- बालन्याय प्रणाली तथा बालमैत्री स्थानीय शासन पद्धतिलाई व्यवहारमा पूर्णरूपमा अनुभूति गराउनु;
- बालिकामाथि हुने हिंसा एवं परम्परागत हानिकारक प्रचलनलाई पूर्णरूपमा नियन्त्रण गर्नु गराउनु;
- बाल सहभागिता र बालमैत्री वातावरणको विकास गर्दै सडकट र जोखिममा परेका सबै बालबालिकाको संरक्षण गर्नु;
- बालविवाह, बालश्रम, हत्या, अपहरण, बालहिंसा, यौन दुर्व्यवहार तथा बलात्कारजस्ता घटनाको अन्त्य गर्नु;
- परिवर्तित सन्दर्भअनुकूलको शिक्षा, स्वास्थ्य, बालमनोरञ्जनजस्ता आधारभूत आवश्यकताको सुनिश्चितता गर्दै बालग्रामको विकास गर्नु;
- स्थानीयतहसम्मका सरकारले आफ्ना नीति, योजना, आवधिक कार्यक्रमहरूमा बालबालिकाको अधिकार, संरक्षण र विकासका विषयहरूलाई अनिवार्यरूपमा प्राथमिकतामा राख्नुपर्ने कानुनी एवं पद्धतिगत आधारहरू सुनिश्चित गर्नु;
- बालअधिकारबाट वञ्चित बालबालिकाको उचित संरक्षण र व्यवस्थापन गरी उनीहरूको भविष्य सुनिश्चित गर्नु र
- बालबालिकाप्रति हुने कानुन विपरीतका कार्यका विरुद्धमा व्यवस्था भएको सजायलाई व्यवहारमा प्रभावकारी गराउनु ।

अवसरहरूः

- बालबालिकाको अधिकार सुनिश्चित गरी संरक्षण गर्ने सबालमा राज्यले अन्तर्राष्ट्रिय सन्धि, सम्झौतालगायत देशको मूल कानूनमा समेत प्रतिबद्धता जनाउनु;
- आधारभूत शिक्षा एवं स्वास्थ्यका लागि स्थानीयतहसम्म आवश्यक आधारभूत पूर्वाधारहरू तयार भई जनचेतना समेत कायम हुनु;
- बालबालिकाको हकलाई मौलिक हकको रूपमा संवैधानिक प्रत्याभूति हुनु;
- बाल अधिकारप्रतिको सचेतना स्थानीयतहसम्म वृद्धि हुनु;
- सडक बालबालिकाको उद्धार, राहत तथा मनोविमर्श र पारिवारिक पुनर्मिलन, पुनर्एकीकरण तथा पुनर्स्थापनाको लागि बाल हेल्प लाइनबाट सेवा सञ्चालन हुनु;
- संविधानमानै बालबालिकाको हकलाई मौलिक हकको रूपमा प्रत्याभूति गर्नु;
- सङ्घीय संरचनाअनुसार बालबालिकासम्बन्धी कानून, नीति, योजना, कार्यक्रम तथा संस्थागत संयन्त्र स्थानीयतहदेखि सङ्घीयतहसम्म स्थापना तथा सञ्चालन हुँदै जानु;
- परिवर्तित समयानुकूल बालबालिका ऐन, २०७५ कार्यान्वयनमा आउनु र यस ऐनले बाल अधिकारको सुनिश्चितताका लागि नीतिगत एवं संस्थागत विकासका लागि मार्ग प्रशस्त गरेको;
- बाल अधिकारका मुख्य विषयहरू बाल बचाउ, संरक्षण र विकाससम्बन्धी विषयमा केन्द्रित भई बालबालिका र विकासको लागि १० वर्षे राष्ट्रिय कार्ययोजना तयार भई कार्यान्वयनमा रहेको;
- सरकार, संघसंस्था र नागरिक समाजबीच समन्वय, सहयोग, सहजीकरण र सहकार्यमा अभिवृद्धि हुनु;
- बाल अधिकारको संरक्षण तथा प्रवर्द्धनको सबालमा सरोकारवालाहरूमा सचेतना एवं सहकार्य वृद्धि हुँदैजानु;
- बालमैत्री स्थानीय शासन, स्थानीयतह एवं वडाहरूमा बालमैत्री अनुकूल परिवेश तयार हुँदैजानु र
- राष्ट्रिय एवं अन्तर्राष्ट्रिय क्षेत्रबाट बालबालिकाको संरक्षण र विकासका लागि स्रोतसाधनका साथै सहकार्यका अवसरहरू उपलब्ध हुँदैजानु।

५. बालबालिकाको क्षेत्रमा गर्नुपर्ने सुधारका कार्यहरूः

बालबालिकाको संरक्षण गरी उनीहरूमा हुने सबै प्रकारका हिंसा, दुर्व्यवहार र शोषणबाट मुक्त गराउँदै उनीहरूको हक अधिकार संरक्षण तथा प्रवर्द्धन गरी राष्ट्र निर्माण गर्न सक्ने योग्य र सक्षम नागरिकको रूपमा विकास गर्नु अपरिहार्य भएको छ। यसका लागि सरकारले संयुक्त राष्ट्र संघको बाल अधिकार सम्बन्धी महासन्धि, १९८९ लाई अनुमोदन गरेपछि महासन्धिको मूलभूत विषयहरू संविधानहरूमा सम्बोधन हुँदै आएका छन्। साथै नेपालको संविधान (२०७२) ले बालबालिकाको हकलाई मौलिक हकको रूपमा व्यवस्था गरी बालबचाउ, बाल संरक्षण, बाल विकास र बाल सहभागिताजस्ता विषयहरू समेटेी सर्वाङ्गीण विकासको प्रत्याभूति गरेको एवं बालबालिकासम्बन्धी ऐन, २०७५ लागु भएको छ। सरकारले संयुक्त राष्ट्रसंघको बालअधिकारसम्बन्धी महासन्धिका प्रावधानहरू लागु गरी बालअधिकार संरक्षणका लागि दर्शाएको प्रतिबद्धताअनुरूप नीतिगत, कानुनी, संस्थागत र कार्यक्रमगत व्यवस्थामा सुधार गर्दै आएको परिणामस्वरूप बालबालिकाको जीवनमा सकारात्मक परिवर्तन भएको महसुस गरिएको छ। बालबालिकाको हक अधिकारलाई व्यवहारमा संस्थागत गर्नुका साथै बालबालिकाको संरक्षण र विकासका लागि राष्ट्रिय एवं अन्तर्राष्ट्रिय क्षेत्रमा भएका प्रतिबद्धताका साथै नीतिगत एवं कानुनी व्यवस्थासमेतको कार्यान्वयनलाई प्रभावकारी गराउन गर्नुपर्ने सुधारहरू निम्नानुसार रहेका छन्ः

- सङ्घीयदेखि स्थानीयतहसम्मका सरकारले आफ्ना नीति, योजना, कार्यक्रम एवं बजेटमा बालबालिकाको संरक्षण र विकासका कार्यहरूलाई अनिवार्यरूपमा समेट्ने व्यवस्था गर्नुपर्ने;

- स्थानीयतहसम्मका गैरसरकारी एवं सामाजिक संघसंस्थाहरूले अनाथ टुहुरा एवं गरिब बालबालिकाको आधारभूत शिक्षा, स्वास्थ्यका साथै परिवार एवं समाजमा पुनर्स्थापनाको जिम्मेवारी लिई सहकार्य गर्नुपर्ने;
- सञ्चारकर्मी एवं सूचनाका माध्यमहरूले बालबालिकाको सबाललाई अनिवार्यरूपमा प्राथमिकतामा राखी सूचना प्रवाह गर्नुपर्ने;
- आधारभूत शिक्षा एवं स्वास्थ्य सेवामा सडक बालबालिकादेखि सबै बालबालिकाहरूको पहुँच सुनिश्चित गर्नुपर्ने;
- बालबालिकासम्बन्धी राष्ट्रिय स्रोतकेन्द्र सञ्चालन तथा व्यवस्थापन गर्नुपर्ने;
- विद्यालयतहको पाठ्यक्रममा बालअधिकार, बालबालिकासम्बन्धी कानून र यौन तथा प्रजनन स्वास्थ्यको विषयलाई समावेश गरिनुपर्ने;
- प्रत्येक विद्यालयमा बालबालिकाको शारीरिक र मानसिक विकासका लागि उमेर र कक्षाअनुसार खेलकुद, मनोरञ्जन तथा अतिरिक्त क्रियाकलाप वार्षिक कार्ययोजनामा अनिवार्यरूपमा समावेश गर्नु गराउनु पर्ने;
- नेपाल बालसङ्गठन एवं बाल मन्दिरलाई ७५ वटै जिल्लामा सक्षम र जिम्मेवार बालसंरक्षण एवं विकास संस्थाका रूपमा विकास गर्नुपर्ने;
- बालबालिकाविरुद्ध हुने हिंसा, यौन दुर्व्यवहार, बालश्रम, बलात्कार, बेचबिखन जस्ता अपराधविरुद्ध शून्य सहनशीलताको नीति अवलम्बन गर्नुपर्ने;
- बालबालिका खोजतलास नं. १०४ र बाल हेल्पलाइन १०९८ को सेवा स्थानीयतहसम्म विस्तार गरी सो सेवाका बारेमा विद्यालय, समाज र सर्वसाधारणसम्म जानकारी पुऱ्याउनु पर्ने;
- विद्यालयमा बालबालिकाविरुद्ध हुने शारीरिक दण्ड, कष्ट, दुर्व्यवहार वा लैङ्गिकतामा आधारित हिंसालाई निरुत्साहित गरी त्यस्ता कार्यलाई दण्डित गर्ने व्यवस्थालाई संस्थागत गर्नुपर्ने;
- अनाथ एवं विशेष संरक्षणको आवश्यकता भएका बालबालिकाका लागि जन्मदर्ता र नागरिकता पाउने प्रक्रियालाई सरलीकरण गरिनुपर्ने;
- सडक बालबालिकाको उद्धार र पुनर्स्थापना गर्ने साथै रोकथाम एवं नियन्त्रणका लागि स्थानीयतहसम्मको समन्वय, सहकार्यलाई प्रभावकारी गराइनुपर्ने;
- असहाय, अनाथ, बेवारिस, अशक्त एवं विशेष संरक्षणको आवश्यकता भएका बालबालिकालाई संरक्षण र प्रवर्द्धन गर्न बालगृह वा बालआश्रम वा अस्थायी संरक्षण सेवा केन्द्रलाई प्रभावकारी गराइनुपर्ने;
- स्थानीयतहमा बालक्लव, बालसमूह, किशोरकिशोरी समूहजस्ता संस्थाको गठन तथा सञ्चालनमा स्थानीय सरकारले अग्रसरता लिनुपर्ने;
- स्थानीयतहसम्मका सरकार एवं सरकारी, गैरसरकारी निकायहरूले बालश्रमको अन्त्यका लागि कानुनी, नीतिगत तथा कार्यक्रमगत कार्यलाई आन्तरिकीकरण गर्नुपर्ने;
- बालमैत्री स्थानीय शासनका लागि आवश्यक सूचक एवं साधनस्रोतको व्यवस्थापनका साथै सार्वजनिकस्थल तथा विद्यालयका भौतिक संरचनासमेतलाई बालमैत्री बनाइनुपर्ने र
- धर्मपुत्र धर्मपुत्रीका लागि सिफारिस गर्ने एवं लिनेदिने कार्यलाई सरल र व्यवस्थित गरिनुपर्ने ।

६. निष्कर्षः

मुलुकमा सुशासन कायम गरी समृद्ध नेपाल सुखी नेपालीको अभियानमा सफलता हासिल गर्नुपर्ने चुनौती हामीसामु रहेको छ । राजनीतिक एवं प्रशासनिक नेतृत्वमा नयाँ सोच, इमान्दार आचरण र नतिजामुखी प्रवृत्ति नभएका कारण मुलुकको समग्र शासन पद्धतिबाट अपेक्षित उपलब्धि हासिल हुन सकेको छैन । हिजोका बालबालिकाहरूको शिक्षा, स्वास्थ्य, सोच, आचरण, प्रवृत्तिलगायत

मानव विकासका आधारभूत कुराहरूमा राज्यको पर्याप्त ध्यान पुग्न नसकेका कारण राजनीतिक वा सामाजिक परिवर्तन हुँदाहुँदैपनि मुलुकको समग्र विकासको स्तर उत्साहजनक हुन सकेको छैन । सक्षम, इमान्दार, प्रतिस्पर्धी एवं संस्कारयुक्त जनशक्ति आजको आवश्यकता हो । यसका लागि आजका बालबालिकाहरूको मनोविज्ञान र व्यवहारमा राज्यको ध्यान, लगानी र संवेदनशीलता अत्यावश्यक भएको हुन्छ । स्थानीयतहसम्मका सरकारी, गैरसरकारी, सामाजिक संघसंस्थाहरू एवं सरोकारवाला निकायहरूसमेतले घर परिवारदेखि सडक बालबालिकासम्मको संरक्षण, सम्बर्द्धन र विकासमा जिम्मेवारी लिनुपर्ने हुन्छ । टुहुरा एवं अनाथ बालबालिकाहरूको अभिभावक सरकार हुनुपर्ने वास्तविकतालाई सरकारले समेत आत्मसात गरेको छ । यस सन्दर्भमा राज्यकातर्फबाट राष्ट्रिय एवं अन्तर्राष्ट्रियस्तरसम्म बालबालिकाको हक, अधिकार र विकासका लागि गरेका प्रतिबद्धता एवं सो प्रतिबद्धताबमोजिम सिर्जना भएका दायित्वलाई स्थानीयतहसम्मका सरकारी एवं गैरसरकारी निकायहरूले आफ्ना नीति, योजना कार्यक्रमहरू मार्फत प्रभावकारी गराउनु जरुरी भएको छ । मुलुकको समग्र विकासका लागि आवश्यक सक्षम र इमान्दार जनशक्ति तयार गर्नका लागि बालबालिकाहरूप्रतिको संवेदनशीलता, संरक्षण र विकासका लागि सङ्घीय, प्रदेश एवं वडातहसम्मको सरकारले आफ्नो प्रमुख दायित्वका रूपमा आत्मसात गरी अनिवार्य प्राथमिकताको सबालका रूपमा समावेश गर्नु अत्यावश्यक भएको छ । यसबाट राज्यमा बालबालिकाप्रति हुने सबै प्रकारका शोषण, हिंसा र दुर्व्यवहार नियन्त्रण भई बालबालिकाको हक र अधिकार कायम हुनुका साथै मुलुकका लागि आवश्यक सक्षम, इमान्दार, प्रतिस्पर्धी र सुसंस्कृत जनशक्ति तयार हुने तथ्यमा विश्वस्त हुन सकिन्छ ।

सन्दर्भ सामाग्रीहरू:

- नेपालको संविधान २०७२, कानून किताब व्यवस्था समिति, नेपाल सरकार ।
- बालकालिका सम्बन्धी ऐन, २०७५, कानून किताब व्यवस्था समिति, नेपाल सरकार ।
- नेपाल सरकारको बजेट वक्तव्य, २०७६, अर्थ मन्त्रालय, नेपाल सरकार ।
- नेपालमा बालबालिकाको स्थिति प्रतिवेदन २०७६, राष्ट्रिय बाल अधिकार परिषद्, नेपाल सरकार ।
- बाल सुधार गृह सञ्चालन कार्यविधि, २०५७, महिला, बालबालिका तथा समाजकल्याण मन्त्रालय ।
- पन्ध्रौ योजना, आधारपत्र (मस्यौदा), राष्ट्रिय योजना आयोग, नेपाल सरकार ।

राष्ट्रिय लैङ्गिक समानता नीतिको औचित्य

मनमार्याँ भट्टराई पंगेनी

सहसचिव - महिला, बालबालिका तथा जेष्ठ नागरिक मन्त्रालय

१. पृष्ठभूमि

नेपालको संविधानले समानुपातिक समावेशी र सहभागितामूलक सिद्धान्तानुरूप विभेदरहित, समृद्ध र न्यायपूर्ण समाजको निर्माण गर्ने आधार तयार गरेको छ। संविधानको धारा ३८ मा रहेको 'महिलाको हक' ले महिलालाई लैङ्गिक भेदभावविना समान वंशीय हक र समानुपातिक समावेशी सिद्धान्त एवं सकारात्मक विभेदका आधारमा विशेष अवसर प्राप्त गर्नेलगायतका हकको व्यवस्था गरेको छ। त्यस्तै संविधानको धारा १८ मा रहेको 'समानताको हक' ले समान कामका लागि लैङ्गिक आधारमा पारिश्रमिक वा सामाजिक सुरक्षामा भेदभाव नगरिने तथा पैतृक सम्पत्तिमा लैङ्गिक भेदभावविना सबै सन्तानको समान हक हुने जस्ता व्यवस्थाहरू गरेको छ। मौलिक हकसम्बन्धी सोही धाराले महिलाविरुद्धका हिंसालाई दण्डनीय बनाउनुका साथै क्षतिपूर्ति पाउने हक सुरक्षित बनाएको छ। संवैधानिक व्यवस्थाका अतिरिक्त 'महिलाविरुद्ध हुने सबै प्रकारका भेदभाव उन्मूलन गर्ने महासन्धि, १९७९' लाई सन् १९९१ मा, त्यसको वैकल्पिक प्रोटोकल, १९९९ लाई सन् २००७ मा, 'समान कामका लागि महिला र पुरुषबीच समान पारिश्रमिक सम्बन्धी महासन्धि, १९५१ (आईएलओ १००)' लाई सन् १९७६ मा र 'रोजगार तथा पेसामा हुने विभेद सम्बन्धी महासन्धि, १९५८ (आईएलओ १११)' लाई सन् १९७४ मा अनुमोदन गरेर नेपालले लैङ्गिक समानताप्रतिको अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिबद्धतासमेत दर्साएको छ।

लैङ्गिक समानताका लागि विगतका प्रयासहरूले महिलाको शिक्षा, स्वास्थ्य र सम्पत्तिमाथिको स्वामित्व तथा श्रम सहभागितामा सकारात्मक परिवर्तन भएका छन्। महिलाको राजनीतिक तथा आर्थिक भूमिका प्रभावकारी हुँदै गएको छ। लैङ्गिक समानता प्राप्तिका लागि निरन्तरको अभियान तथा शिक्षामा महिलाको बढ्दो पहुँचबाट लैङ्गिक समानताका क्षेत्रमा कानुनीरूपमा उपलब्धि हासिल भए तापनि सारभूत लैङ्गिक समानता स्थापित हुन सकेको छैन। महिला र पुरुषबीच अन्तरपुस्ता हस्तान्तरणबाट प्राप्त संस्कारजन्य श्रम विभाजनको संरचना एवं बालिकाको व्यक्तित्व विकास तथा महिलाको पेसा छनौटमा रहेको सामाजिक अवरोधमा विस्तारै भए पनि परिवर्तन हुँदै गएको छ। तथापि महिला तथा पुरुषबीच सारभूत लैङ्गिक समानता हासिल गर्न संविधानप्रदत्त 'महिलाको हक' लगायतका लैङ्गिक समानतासँग सम्बन्धित हकको पूर्ण कार्यान्वयन र महिला तथा बालिकामाथि हुने विभेद हटाउनका लागि थप प्रयास आवश्यक रहेको छ। एकातिर महिला, बालिका र लैङ्गिक तथा यौनिक अल्पसङ्ख्यकहरूले अझै पनि व्यापक मात्रामा लैङ्गिक हिंसा र विभेद भोगी रहनु परेको छ भने अर्कोतिर गरिबी, बेरोजगारी, अशिक्षा, कुपोषण र अस्वस्थताबाट पनि बढी प्रभावित हुनु परेको छ।

मुलुकले सङ्घीय ढाँचाको शासकीय व्यवस्था अङ्गीकार गरेको र नयाँ शासकीय स्वरूपानुरूप सङ्घ, प्रदेश तथा स्थानीय सरकारहरूले संविधानानुरूपका अभ्यास सुरु गरिसकेको अवस्था छ। यसै क्रममा विगतमा नेपाल सरकारबाट हुने गरेका कतिपय कार्यहरू हाल प्रदेश तथा स्थानीयतहमा हस्तान्तरण भइसकेका छन्। तथापि ती तहहरूमा आवश्यक कानून, संयन्त्र, जनशक्ति तथा बजेटको अभावमा ती निकायहरूबाट लैङ्गिक दृष्टिकोणलाई मूलप्रवाहीकरण गरी लैङ्गिक उत्तरदायी शासन पद्धतिलाई संस्थागत गर्न बाँकी नै रहेको छ। तसर्थ लैङ्गिक समानताका क्षेत्रमा प्राप्त उपलब्धिलाई संस्थागत गर्दै दिगो विकासका लक्ष्य प्राप्त र सारभूत लैङ्गिक समानताको स्थापनाका लागि सङ्घ, प्रदेश र स्थानीयतहबीचको समन्वय र सहकार्यलाई सुदृढ बनाउनु आवश्यक रहेको छ। यिनै पृष्ठभूमिमा सारभूत लैङ्गिक समानता स्थापनार्थ शासनका तीनवटै तहमा लैङ्गिक उत्तरदायी शासन पद्धतिलाई संस्थागत

गर्न र योजना, नीति तथा कार्यक्रम एवं वार्षिक बजेट तथा सेवा प्रवाहलाई लैङ्गिकमैत्री बनाई विभेदरहित, समृद्ध र न्यायपूर्ण समाजको स्थापनाका लागि समग्र राष्ट्रिय नीतिको आवश्यकता भएको छ ।

२. विगतका प्रयासहरू

नेपालमा वि.सं. २०३८ देखि विकासमा महिलाको अवधारणसहित महिलाहरूको सामाजिक र आर्थिक सशक्तीकरणका लागि महिला विकास कार्यक्रमको सुरुआत भयो । समाजमा व्याप्त लैङ्गिक असमानतालाई सम्बोधन गर्न नेपाल सरकारबाट महिलाविरुद्ध हुने सबै प्रकारका भेदभाव उन्मूलन गर्ने महासन्धि, १९७९ र बेइजिङ कार्ययोजना, १९९५ अनुरूप लैङ्गिक समानता र महिला सशक्तीकरणका लागि २०६१ सालमा राष्ट्रिय कार्ययोजना बनाई कार्यान्वयनमा ल्याइयो । विगतमा सहस्राब्दी विकास लक्ष्यमा आधारित राष्ट्रिय कार्यक्रम बनाई कार्यान्वयन गरियो जसबाट नेपालले लैङ्गिक सूचकहरूमा सकारात्मक सुधार पनि गऱ्यो । यसैगरी वर्तमानमा दिगो विकासको लक्ष्य क्रम ५ मा उल्लिखित लैङ्गिक समानता र बालिका सशक्तीकरणको लक्ष्य प्राप्तिका लागि सूचकहरू निर्माण गरी कार्यान्वयनमा रहेको छ ।

नेपालको संविधानमा प्रतिबिम्बित लैङ्गिक समानताका मान्यताअनुरूप विभिन्न कानुनहरू संशोधन गरिनुका साथै मानव बेचबिखन तथा ओसारपसारजस्ता जघन्य अपराध र महिलामाथि हुने हिंसालाई दण्डनीय बनाई पीडितलाई क्षतिपूर्ति तथा न्यायमा पहुँचको लागि देहायअनुसारका विशेष कानुनहरू कार्यान्वयनमा आएका छन् ।

- मानव बेचबिखन तथा ओसारपसार (नियन्त्रण) ऐन, २०६४,
- मानव बेचबिखन तथा ओसारपसार (नियन्त्रण) नियमावली २०६५,
- घरेलु हिंसा (कसुर तथा सजाय) ऐन २०६६,
- बोक्सी आरोप (कसुर र सजाय) ऐन, २०७२,
- कार्यस्थलमा हुने यौनजन्य दुर्व्यवहार (निवारण) ऐन, २०७१, तथा
- लैङ्गिक हिंसा निवारण कोष नियमावली २०६७ र
- सुरक्षित मातृत्व तथा प्रजनन स्वास्थ्य अधिकार ऐन, २०७५ ।

त्यसैगरी महिलाविरुद्ध हुने कुरीतिजन्य हिंसाहरूलाई मुलुकी फौजदारी संहिता, २०७४ र मुलुकी देवानी संहिता, २०७४ ले समेत सम्बोधन गरेको छ भने राष्ट्रिय महिला आयोग ऐन, २०७४ ले महिला अधिकार तथा हितको विषयमा निरन्तर अनुगमन गरी नेपाल सरकारलाई सुझाव दिने राष्ट्रिय महिला आयोगको कार्यलाई कानुनी आधार प्रदान गरेको छ ।

छैटौँ योजना (२०३७-२०४३) मा 'विकासमा महिला' को नामबाट सुरुआत गरिएको लैङ्गिक समानता तथा महिला सशक्तीकरणका प्रयासहरूलाई पछिका सबै आवधिक योजना, नीति तथा कार्यक्रमहरूमा प्राथमिकताका साथ निरन्तरता दिइएको छ । नेपाल सरकारद्वारा महिला, किशोरी तथा बालिकाको समग्र विकासका लागि वि.सं. २०६४ देखि लैङ्गिक उत्तरदायी बजेट सुरु गरियो । लैङ्गिक समानता कायम गर्न, महिलाको हित संरक्षण गर्न र महिला सशक्तीकरण एवं महिलालाई राष्ट्रिय मूलप्रवाहमा समाहित गर्न एवं महिलाको हित संरक्षण गर्न नेपाल कानुन तथा नेपाल पक्ष राष्ट्र भएको अन्तर्राष्ट्रिय कानुनको कार्यान्वयनका लागि अनुगमन गरी नेपाल सरकारलाई सिफारिस गर्नेलगायतका कार्यका लागि संवैधानिक अड्गका रूपमा राष्ट्रिय महिला आयोगको व्यवस्था हुनुका साथै छुट्टै महिला, बालबालिका तथा ज्येष्ठ नागरिक मन्त्रालयको संस्थागत व्यवस्था रहेको छ ।

३. वर्तमान स्थिति

नेपालको लैङ्गिक विकास सूचक र लैङ्गिक सशक्तीकरण मापक क्रमशः ०.५३४ र ०.५६८ रहेको छ । विश्व आर्थिक मञ्चद्वारा तयार पारिएको 'विश्व (ग्लोबल) लैङ्गिक समानता अन्तराल प्रतिवेदन, २०२०' मा नेपालको प्राप्त अङ्क ०.६८० रही १५३ मुलुकहरूमध्ये १०१औँ र दक्षिण एशियामा दोस्रो स्थानमा रहेको छ । ५ वर्षमाथिको उमेर समूहका महिला र पुरुषको साक्षरताको दर क्रमशः ६२% र ८०% रहेको छ । शिक्षाको हकमा प्राथमिक शिक्षा, माध्यमिक शिक्षा एवं उच्च शिक्षा सबैमा बालिका तथा महिलाको भर्नादर उत्साहजनक रहेको छ । माध्यमिक शिक्षामा लैङ्गिक तुलना सूचक (Gender Parity Index) १.०३७६ छ भने उच्च

शिक्षाको कुल भर्नामा पनि महिलाको अनुपात बढिरहेको छ । प्रजनन स्वास्थ्यका सूचकमा उल्लेख्य सुधार भएको छ । विश्वमा १ वर्षमुनिको जन्मदरको लैङ्गिक अनुपात सामान्यतया १०५ (१०० बालिका जन्मदा १०० बालक जन्मिने) रहेकोमा नेपालमा २०६८ को जनगणनाअनुसार १०६.४० रहेको देखिएको छ । जसमध्ये सहरी क्षेत्रमा जन्मदरको अनुपात १११.८० छ भने ग्रामीण क्षेत्रमा १०५.६ रहेको छ । यो अनुपात २०५८ को जनगणनामा १०४.२० मात्र रहेको थियो ।

नेपालमा महिला सहभागिता र प्रतिनिधित्व दरमा राम्रो सुधार हुँदै गएको छ । राजनीतिक सहभागितामा सबैभन्दा राम्रो प्रगति देखिएको छ । सङ्घ, प्रदेश र स्थानीयतहको पछिल्लो निर्वाचनपश्चात् स्थानीयतहमा ४१ प्रतिशत, प्रदेशसभामा ३४ प्रतिशत र सङ्घीय व्यवस्थापिकामा ३३.५ प्रतिशत महिलाको प्रतिनिधित्व रहेको छ । सरकारी बजेट प्रणालीमा लैङ्गिक बजेटको अभ्यास बढ्दै गएको छ । आ व ०७६/०७७ मा लैङ्गिक उत्तरदायी बजेटको नेपालको वार्षिक बजेटको अंश ३८.१७% रहको छ ।

यसैगरी महिला र पुरुषको श्रम सहभागिताको दर क्रमशः २६.३% र ५३.७% रहेका छ । निजामती सेवालगायत विभिन्न सरकारी तथा सार्वजनिक सेवाहरूमा सकारात्मक कार्यनीतिअन्तर्गत महिलाहरूका लागि आरक्षणको व्यवस्था गरिएको छ । निजामती सेवामा २३.६% महिला कर्मचारी रहेका छन् । अन्य सरकारी सेवा तथा निजी क्षेत्रमा समेत महिलाको प्रतिनिधित्व बढ्दै गएको छ । महिलाको स्वास्थ्य सेवामा ४७%, सहकारीको कार्यकारी समितिमा ३९.३४%, सामुदायिक वनको कार्यकारी समितिमा ५०%, सानाठूला व्यवसायको स्वामित्वमा १५.२% र व्यवस्थापनमा २९.६% रहेको छ ।

महिलाको आर्थिक तथा सामाजिक रूपान्तरणका लागि भएका नीतिगत व्यवस्था र सञ्चालित कार्यक्रमहरूले सहकारी तथा सामुदायिक संस्थाहरूमा महिला सहभागिता वृद्धि गर्नुका साथै महिला उमशीलता र रोजगारीमा सुधार ल्याएको छ । सहकारीमा महिला सदस्यको सङ्ख्या ५२% पुगेको छ भने सामुदायिक वनमा यो दर ५३% रहेको छ । महिलाको घरजग्गामा स्वामित्व २६% पुगेको छ ।

४. समस्या तथा चुनौती

संवैधानिक तथा कानुनी उपलब्धि एवं सूचकाङ्कमा देखिएका प्रगतिका बाबजुद लैङ्गिक समानता कायम हुन सकेको छैन । संविधानको धारा १२ बमोजिम आमाको नामबाट सन्तानले नागरिकता पाउने व्यवस्था, धारा १८ को व्यवस्थाबमोजिम लैङ्गिक भेदभावविना पैतृक सम्पत्तिमा समान हक र धारा ३८ बमोजिम महिलालाई समान वंशीय हक कार्यान्वयनमा बाधकका रूपमा रहेको सामाजिक संरचना र सोच परिवर्तन गर्नु मुख्य चुनौतीको रूपमा रहेको छ । अझै पनि यौनजन्य हिंसा तथा लैङ्गिकतामा आधारित हिंसाबाट बढी मात्रामा बालिका, किशोरी तथा महिलाहरू प्रभावित हुने गरेका छन् र २८.४% महिलाले जीवनभर यस्तो शारीरिक र यौनजन्य हिंसा भोग्ने गरेको पाइएको छ । महिनावारी तथा सुत्केरी अवस्थामा छुन नहुने र छाउगोठमा बस्नुपर्ने छाउपडी प्रथाजस्ता विभेदपूर्ण कुरीतिहरू अझै पनि विद्यमान छन् । यद्यपि हालसालै यस्ता विभेदपूर्ण सामाजिक परम्परालाई निरुत्साहित गरी विद्यमान कानुनको कार्यान्वयनका लागि राजनीतिक तथा सामाजिक सहभागिता र प्रशासनिक कारबाहीसमेतलाई एकसाथ अघि बढाई छाउपडी गोठ भत्काउने अभियानले स्थानीयस्तरमा साथ पाएको छ । बालविवाह, बहुविवाह, घरेलु हिंसा, मानव बेचबिखन तथा ओसारपसार, वैदेशिक रोजगारका नाममा हुने महिला एवं किशोरीको ओसारपसार तथा बेचबिखनलगायत लैङ्गिकतामा आधारित बालिका, किशोरी, महिला र लैङ्गिक एवं यौनिक अल्पसङ्ख्यकमाथि हुने विभेद तथा शारीरिक, मानसिक तथा आर्थिक हिंसा अझै पनि विद्यमान छन् ।

पारिवारिक र सामाजिक मूल्य मान्यता, सामाजिक सम्बन्ध एवं पितृसत्तात्मक संरचना र सोचबाट निर्देशित प्रचलित लैङ्गिक भूमिकामा अझै पनि परिवर्तन आउन सकेको छैन । सूचकहरूमा सुधारका बाबजुद महिलाहरूले मात्र घरेलु कार्य र हेरचाहको कार्य गर्नुपर्ने अवस्था विद्यमान रहेकाले पारिश्रमिक आउने कार्य र श्रम बजारमा महिलाको अपेक्षाकृत सहभागिता बढ्न सकेको छैन र वृत्तिविकासका अवसर सीमित हुन पुगेका छन् । पारिवारिक तथा सामाजिक निर्णय प्रक्रियामा महिलाको भूमिकाको अस्वीकार्यता वा न्यूनता र पुरुषप्रतिको निर्भरतासम्बन्धी सोचमा परिवर्तन आउन सकेको छैन । उपर्युक्त पृष्ठभूमिमा विद्यमान सामाजिक सोचमा परिवर्तन ल्याई लैङ्गिक समानता हासिल गर्नु सबैभन्दा ठूलो चुनौतीको रूपमा रहेको छ ।

पारिवारिक निर्णयमा मात्र नभई राज्यका कार्यकारी निर्णयमा पनि महिलाको भूमिका कम रहेको छ । सङ्घ, प्रदेश र स्थानीयतहका व्यवस्थापकीय एवं कार्यकारिणी नेतृत्वमा रहेका महिला नेतृत्वको निर्णायक भूमिका वृद्धि गर्नु र राज्यका सबै तहको सार्वजनिक नीतिमा लैङ्गिक मूलप्रवाहीकरण गर्नु अर्को मुख्य चुनौती रहेको छ । यसैगरी स्थानीयतहका न्यायिक समितिको नेतृत्वदायी भूमिकालाई प्रभावकारी बनाउँदै लैङ्गिक हिंसाको अन्त्य र महिलाको न्यायमा पहुँच बढाउनु अर्को चुनौतीको रूपमा रहेको छ ।

सङ्घीय संरचनाबमोजिम राज्यका सबै तह र निकायहरूमा लैङ्गिक मूलप्रवाहीकरण गरी लैङ्गिक उत्तरदायी शासन पद्धति संस्थागत गर्नु अर्को चुनौती रहेको छ । यसैगरी सङ्घ, प्रदेश र स्थानीयतहबीच लैङ्गिक समानतासम्बन्धी नीति, योजना तथा कार्यक्रमहरूमा समाञ्जस्य कायम गर्दै महिलामाथि हुने सबै किसिमका हिंसा, विभेद र शोषणको अन्त्य गर्न समन्वय र सहकार्यलाई प्रभावकारी बनाउनु यस क्षेत्रका प्रमुख चुनौती हुन् । लैङ्गिक उत्तरदायी शासन व्यवस्थाको विकासद्वारा सार्वजनिक तथा निजी क्षेत्रमा महिलाको पहुँच वृद्धि, लैङ्गिक बजेटको विस्तार गरी महिलालाई प्रत्यक्ष फाइदा हुने क्षेत्रमा लगानी वृद्धि गर्नु र महिलाको उद्यमशीलता, रोजगारी तथा आम्दानी वृद्धि गर्नु अर्को चुनौती रहेको छ ।

५. नीतिको आवश्यकता

नेपालको संविधानमा निर्दिष्ट गरिएका महिलासम्बन्धी मौलिक हक, राज्यको पुनर्संरचना र अधिकारको बाँडफाँड, नेपालले अन्तर्राष्ट्रियरूपमा गरेको प्रतिबद्धता जस्तै महिलाविरुद्ध हुने सबै किसिमका विभेद न्यूनीकरण गर्ने महासन्धि १९७९ र बेइजिङ घोषणा तथा कार्ययोजना १९९५ मा गरेको महिला र सरोकारका क्षेत्रहरूको व्यवस्था, दिगो विकासको लक्ष्यप्रति नेपालको प्रतिबद्धता, 'समृद्ध नेपाल, सुखी नेपाली' को राष्ट्रिय अभियान नै लैङ्गिक समानता नीति तर्जुमाका मूल आधार हुन् ।

नेपालले सङ्घीय ढाँचाको अभ्यास सुरु गरेको सन्दर्भमा राज्यका तीनवटै शासकीयतहमा लैङ्गिक उत्तरदायी शासन प्रणालीको सुदृढीकरण एवं लैङ्गिक समानता र महिला सशक्तीकरणका नीति, कानून एवं कार्यक्रममा सामञ्जस्य ल्याउनुसमेत जरुरी छ । मुलुकमा प्रदेशको अभ्यास नितान्त नौलो रहेको तथा स्थानीयतहको अभ्याससमेत स्थानीय सरकारको रूपमा रहेको सन्दर्भमा राष्ट्रिय लैङ्गिक समानता नीतिले प्रदेश तथा स्थानीयतहलाई समेत लैङ्गिक समानता तथा महिला सशक्तीकरणसम्बन्धी नीति तथा कार्यक्रम निर्माणमा सहयोग पुऱ्याउने छ । यसैगरी विषय क्षेत्रगत सार्वजनिक नीतिहरूमा लैङ्गिक समानता तथा महिला सशक्तीकरणका विषयको मूलप्रवाहीकरणका लागि निर्देशन गर्ने राष्ट्रिय नीति आवश्यक रहेको छ ।

लैङ्गिक समानता कायम गर्ने दिशामा मुलुकले हासिल गरेको उपलब्धिलाई निरन्तरता दिँदै लैङ्गिक उत्तरदायी शासन पद्धतिलाई स्थानीयतहदेखि नै संस्थागत गर्नसमेत राष्ट्रिय लैङ्गिक समानता नीतिले एउटा छाता नीतिको निर्देशन गर्नेछ । राष्ट्रिय लैङ्गिक समानता नीतिले सार्वजनिक क्षेत्रबाहेक निजी क्षेत्र, सहकारी, गैरसरकारी संस्था एवं सामुदायिक संस्था सबैमा लैङ्गिक संवेदनशील व्यवहार विकास र लैङ्गिक मूलप्रवाहीकरणका लागि योजना बनाउनसमेत आधार प्रदान गर्ने छ ।

निष्कर्षः

लैङ्गिक उत्तरदायी शासन व्यवस्थालाई संस्थागत गर्दै लैङ्गिक समानतामूलक राष्ट्र निर्माणको अभियानमा राज्यका हरेक क्रियाकलापलाई मूलप्रवाहीकरण गर्न लैङ्गिक नीतिले मार्गदर्शन प्रदान गर्दछ । विकासका क्रियाकलाप लैङ्गिक उत्तरदायी भए नभएको, लैङ्गिक बजेट वास्तवमै अर्थपूर्ण भए नभएको, लैङ्गिक उत्तरदायी नीति निर्माण भए नभएको तथा कार्यान्वयनमा आइपुग्दा लैङ्गिक दृष्टिकोणले नतिजा देखिए नदेखिएको लगायतका यावत प राष्ट्रिय लैङ्गिक नीतिको औचित्य रहेको छ ।

समानताको आधार: सामाजिक सुरक्षा

वीरबहादुर राई

सहसचिव, नेपाल सरकार

पृष्ठभूमि:

सामाजिक सुरक्षा मानवीय सुरक्षा संरक्षणको महत्त्वपूर्ण पक्ष हो। सामाजिक सुरक्षा भन्नासाथ मुलुकका नागरिकको सम्मान, मर्यादाका साथै मानव अधिकारको विषय पनि हो। सामाजिक सुरक्षालाई विश्वव्यापी मानव अधिकारको रूपमा समेत आत्मसात् गरिएको छ। मानव अधिकार मानिसको जीवन, स्वतन्त्रता, समानता र मर्यादासँग सम्बन्धित अधिकारसँग सम्बन्धित रहेका विषयलाई लिइन्छ। सामाजिक सुरक्षासम्बन्धी सिद्धान्तमा आर्थिक, सामाजिकरूपमा पछि परेका असुरक्षित वा जोखिम सम्भाव्य व्यक्तिलाई विभिन्न माध्यमबाट विशेष उपाय र व्यवस्थाबाट सुनिश्चित गरिन्छ। आर्थिकरूपमा विपन्न, भौगोलिक रूपमा दुर्गम एवं विकट स्थानमा बसोवास गर्ने नागरिक, सामाजिकरूपमा पछि परेका र कमजोर, असहाय र अशक्तका लागि राज्यले कुनै न कुनैरूपमा सहयोग गरी समानताको सिद्धान्तअनुरूप ती समूह, समुदाय, वर्ग, जाति र लिङ्गका लागि विभिन्न नीति, रणनीति र कार्यक्रमको माध्यमबाट सहयोग र उत्थान गर्नु सामाजिक सुरक्षाको रूपमा लिइन्छ। विश्वका हरेकजसो मुलुकमा सामाजिक सुरक्षाको विषयलाई कुनै न कुनैरूपमा सम्बोधन गर्ने प्रयास गरिँदै आएको पाइन्छ। राज्यले प्रत्येक नागरिकका लागि समानता र मानव अधिकारको सम्बर्द्धन गर्न सामाजिक सुरक्षाको व्यवस्था गर्नुपर्ने हुन्छ। राज्य भन्नासाथ आफ्ना सबै जनता अर्थात् नागरिकको लागि विभिन्न किसिमको सुरक्षाको प्रत्याभूति गर्ने जिम्मा लिएको आम नागरिकको अभिभावकको रूपमा बुझिन्छ।

राज्यले नागरिकको सेवा र सुविधाको लागि विभिन्न नीतिगत, कानुनी र अन्य विविध व्यवस्था गरिएका हुन्छन्। यस्ता नीतिमा सामाजिकरूपमा पछि परेका र कमजोर, असहाय र अशक्तका लागि राज्यले विशेष नीति तथा कानूनको निर्माण गरी कार्यान्वयन गरिएका हुन्छन्। सामाजिक सुरक्षालाई सामाजिक बिमा, सामाजिक संरक्षण, सामाजिक सुरक्षा कवच वा कहिलेकाही सामाजिक न्याय पनि भन्ने गरिन्छ। सामाजिक सुरक्षा आर्थिक तथा सामाजिकरूपमा असुरक्षित वा जोखिममा परेका व्यक्ति तथा परिवारलाई राज्यद्वारा विभिन्न उपायबाट र विभिन्न माध्यमबाट सामाजिक सुरक्षाको प्रत्याभूति गरिन्छ। राज्यले आफ्ना नागरिक जो आर्थिकरूपमा कमजोर, सामाजिकरूपमा पछि परेका तथा अन्य विविध कारणले तुलानात्मकरूपमा पछि परेका व्यक्ति तथा परिवारलाई उपलब्ध गराउने संरक्षण तथा विशेष व्यवस्थालाई सामाजिक सुरक्षाको रूपमा लिइन्छ। तसर्थ कमजोर, अशक्त, असहाय, अपाङ्गता भएका व्यक्ति, शारीरिकरूपमा अशक्त, ज्येष्ठ नागरिक, सीमान्तकृत वर्ग, सम्पत्तिले खान पनि नपुग्ने वर्गलाई राज्यले गर्ने सुरक्षा नै सामाजिक सुरक्षा हो। यस प्रकारको सुरक्षा सबै नागरिकलाई राज्यले दिनुपर्दछ त्यसमा पनि वृद्धावस्था, बेरोजगारी, बिरामी, अशक्तता वा जीविकोपार्जनको आधार गुमाएको अवस्थामा दैनिक जीवनको गतिविधिलाई सहज बनाई समाजमा सम्मानपूर्वक जिउनका लागि गरिने व्यवस्था तथा आय सुरक्षाको प्रत्याभूति दिने तथा स्वास्थ्य स्याहारमा तिनीहरूको पहुँचको सुनिश्चितता प्रदान गरी राज्यले अभिभावकको भूमिका निर्वाह गर्न सामाजिक सुरक्षा प्रदान गर्नुपर्ने हुन्छ।

संविधानले नै आमनागरिकका लागि सामाजिक सुरक्षा, खाद्य सुरक्षा र खाद्य सम्प्रभुता, आवास, स्वास्थ्य, शिक्षा र रोजगारीको हकलाई मौलिक हकको रूपमा स्थापित गरेअनुरूप सबै नागरिकको गुणस्तरीय जीवन सुनिश्चितताका लागि राज्यले सामाजिक सुरक्षा र संरक्षणको नीति अवलम्बन गरेको छ। त्यसकारण राज्यले नागरिकको लागि सम्मानपूर्वक, मर्यादित र प्रतिष्ठापूर्ण बाँच्न पाउने व्यवस्था र कमजोर तथा असहाय र शारीरिक र मानसिकरूपमा अशक्त र अपाङ्गता भएका व्यक्तिलगायतलाई विशेष व्यवस्था गरी

सुरक्षाको अनुभूति गराउनु पर्दछ । संविधानले प्रत्येक व्यक्तिलाई सम्मानपूर्वक बाँच्न पाउने हक हुनेछ भनी मौलिक हकमा व्यवस्था गरेको छ भने समानताको हक अन्तर्गत प्रतिबन्धात्मक वाक्यांशमा सामाजिक र सांस्कृतिक दृष्टिले पिछडिएका महिला, दलित, आदिवासी, आदिवासी जनजाति, मधेसी, थारू, मुस्लिम, उत्पीडित वर्ग, पिछडा वर्ग अल्पसङ्ख्यक, सीमान्तकृत, किसान, श्रमिक, युवा, बालबालिका, ज्येष्ठ नागरिक, लैङ्गिक तथा यौनिक अल्पसङ्ख्यक, अपाङ्गता भएका व्यक्ति, गर्भावस्थाका व्यक्ति, अशक्त र असहाय, पिछडिएको क्षेत्र र आर्थिकरूपले विपन्न खस आर्यलगायत नागरिकको संरक्षण, सशक्तीकरण वा विकासका लागि कानूनबमोजिम विशेष व्यवस्था गर्न रोक लगाएको मानिने छैन भनी संविधानमा व्यवस्था गरिएको छ । समाजमा रहेका यस्ता अशक्त, बिरामी, वृद्धवृद्धा, बेरोजगार, अपाङ्गता भएका व्यक्ति र सीमान्तकृत व्यक्तिलाई राज्यले विशेष आर्थिक तथा सामाजिक उपकरणको माध्यमबाट उनीहरूको संरक्षण गर्नु राज्यको मूल कर्तव्य र दायित्व हुन्छ । यिनै सिद्धान्त तथा मान्यताका आधारमा विकसित तथा विकासोन्मुख मुलुक सबैले आर्थिक अवस्थाको आधारमा सकेसम्म यी वर्गका व्यक्तिलाई सामाजिक सुरक्षाको माध्यमबाट संरक्षण गर्ने कानुनी व्यवस्था गरेको पाइन्छ ।

परिभाषा:

सामाजिक सुरक्षा सामाजिक नीतिको एक अभिन्न अङ्ग हो । समाजमा सबै वर्ग, समुदाय, भाषाभाषी, लिङ्ग, धर्मका मानिसहरूले सम्मानपूर्वक बाँच्न पाउने, सामाजिक क्रियाकलापमा सहभागी हुन पाउने तथा सामाजिक वस्तुको उपयोग गर्न पाउने अवस्थाको सिर्जना नै Social Security हो । सामान्यतः आर्थिक तथा सामाजिकरूपमा जोखिममा परेका व्यक्तिलाई संरक्षण गर्दै जीवन निर्वाहका साधनको सुनिश्चितता सामाजिक सुरक्षा हो । जसमा गरिब, असहाय, असमर्थ, बालबालिका, ज्येष्ठ नागरिक, बेरोजगार, आर्थिकरूपले विपन्नलाई सहयोग गर्नु हो ।

सामाजिक सुरक्षा भनेको आमदानीको जोखिमपूर्ण (मानिसलाई नाजुक अवस्थामा पुऱ्याउन सक्ने) अवस्थाबाट मुक्ति दिन वा त्यस्तो अवस्थालाई व्यवस्थित गर्न अपनाइने विविध उपायहरूको समष्टि हो । यसमा श्रम बजारमा हस्तक्षेप, सार्वजनिकरूपमा स्वीकृति प्राप्त बेरोजगारी लक्षित आय समूह वा वृद्धावृद्धाहरूको बिमा, व्यक्ति, घरपरिवार र समुदायलाई सहयोग आदि पर्दछन ।

सामाजिक सुरक्षा नागरिक अधिकार, मानव अधिकार तथा सामाजिक न्यायको एक अभिन्न अङ्ग मानिन्छ । राज्यले आफ्ना नागरिकलाई विभिन्न माध्यमबाट सुरक्षा र संरक्षकत्वको वातावरण निर्माण गरेको हुन्छ । मानव जन्मपश्चात् जीवनका विभिन्न चरणमा विभिन्न प्रकारका समस्याबाट पीडित हुनसक्दछ । कतिपय विषय व्यक्तिगत कारणले हुन्छ भने कतिपय व्यक्तिको काबुबाहिरको परिस्थितिबाट नागरिकलाई समस्या परेको हुन्छ । जस्तै- कडा रोग, अकस्मात दुर्घटनाको कारण मानसिक तथा शारीरिक समस्या, विभिन्न प्राकृतिक विपत्ति र निश्चित उमेरपश्चात् बुढ्यौलीको कारण उत्पन्न हुने समस्याको सामना गर्नु पर्ने हुन्छ जसलाई व्यक्ति तथा परिवारले सामना गर्न तथा सम्बोधन गर्न नसक्ने अवस्थामा राज्यले सहयोग गर्नुपर्ने हुन्छ । समाजमा रहेका सबै वर्ग, जाति, समुदाय, लिङ्ग, क्षेत्र र समूहको सुरक्षा र संरक्षण गर्नु राज्यको दायित्व हुन्छ । सामाजिक सुरक्षा र सामाजिक संरक्षण भनी दुई किसिमबाट हेर्ने गरिन्छ । सामाजिक सुरक्षा र संरक्षण दुबैको लक्षित वर्ग, कार्यक्रम र उद्देश्यमा समानता पनि पाइन्छ तर सामाजिक सुरक्षाले मूलतः आयको पक्षलाई सम्बोधन गर्दछ भने सामाजिक संरक्षणले सबै किसिमको संरक्षण वा बचाउलाई समेटेको पाइन्छ । सामाजिक सुरक्षालाई सामाजिक संरक्षणभित्रकै एक अवयवको रूपमा लिने गरिन्छ ।

मानव अधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्र १९४८ र नागरिकका राजनीतिक, आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकार सम्बन्धी अनुबन्ध, १९६६ मा समेत सामाजिक सुरक्षालाई मानव अधिकारको रूपमा लिइएको छ । आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिज्ञापत्रको धारा १० (२) मा शिशु जन्मनुअघि र पछिको उचित अवधिभर आमाहरूलाई विशेष संरक्षण प्रदान गर्नुपर्ने, यस्ता अवधि र काम गर्ने आमाहरूलाई तलबी बिदा र पर्याप्त सामाजिक सुरक्षा फाइदासहितको बिदा दिनुपर्ने र आर्थिक र सामाजिक शोषणबाट बालबालिका तथा तरुणहरूको संरक्षण गर्नुपर्दछ भनी उल्लेख भएको छ । धारा ९ मा पक्ष राष्ट्रले प्रत्येक व्यक्तिको सामाजिक बिमालगायतका सामाजिक सुरक्षाको अधिकार स्वीकार गर्दछन भनी बाध्यात्मक व्यवस्था गरिएको छ । समाजमा सबै वर्ग, समुदाय, भाषाभाषी, लिङ्ग, धर्म, जातजाति, समुदायका मानिसहरूले सम्मानपूर्वक बाँच्न पाउने, राज्यको कानूनले वर्जित गरेकोबाहेक सबै प्रकारको काम गर्न पाउने, सामाजिक क्रियाकलापमा विनाअवरोध सहभागी हुन पाउने तथा सामाजिक विषयवस्तु उपयोग गर्न पाउने अवस्था सिर्जना गरी नागरिकलाई सुरक्षित बनाउनु नै सामान्यतः सामाजिक सुरक्षाको

रूपमा लिइन्छ । आवधिक योजनाअन्तर्गत पन्ध्रौं योजनाले सबैका लागि दिगो सामाजिक सुरक्षा प्रणाली, समतामूलक समाज र लोककल्याणकारी राज्य व्यवस्थाको आधार भन्ने सोच लिएको छ भने सामाजिक सुरक्षा र संरक्षणलाई दिगो, सर्वव्यापी र पहुँचयोग्य बनाई नागरिक हकको कार्यान्वयन गर्ने र राज्यप्रति नागरिकको विश्वास सुदृढ गर्ने लक्ष्य रहेको छ ।

विकासक्रम:

सामाजिक सुरक्षा (Social Security) को अवधारणा सन १९३७ मा तत्कालीन अमेरिकी राष्ट्रपति रुजभेल्टले अधि सारेका थिए । सुरुमा ज्येष्ठ नागरिकलाई पेन्सन दिने व्यवस्थाबाट प्रारम्भ गरिएकोमा वर्तमानमा यसको क्षेत्र व्यापक भएको पाइन्छ । गणतन्त्र भारतमा स्वास्थ्य बिमा क्षेत्रमा Employee's State Insurance Act, 1948 अनुसार Employee's State Insurance Corporation नामक संस्थाको सञ्जाल रहेको छ । भियतनाममा सन १९८९ देखि सामाजिक बिमाको अवधारणासमेत विकास गरिएको र सन १९९२ मा भियतनाम सरकारले अनिवार्य र स्वैच्छिक स्वास्थ्य बिमा स्किम लागु गरेको थियो । दक्षिण कोरियामा सन १९७६ मा नै स्वास्थ्य बिमा योजना अनिवार्य गरी कानुनी व्यवस्था गरेको थियो । बेलायतमा National Health System मार्फत सबै जनतालाई निःशुल्क स्वास्थ्य सेवा प्रदान गर्ने प्रणाली सुरु भएको थियो ।

नेपालमा विभिन्न स्वरूपमा विगत लामो समयदेखि सामाजिक सुरक्षासँग सम्बन्धित विभिन्न कार्यक्रमहरू सञ्चालन हुँदै आएका छन् । नेपालको सार्वजनिक क्षेत्रमा सर्वप्रथम वि.स. १९९१ मा सैनिक द्रव्यकोष र वि.स. १९९३ मा निवृत्तभरण कार्यक्रमलाई सामाजिक सुरक्षा कार्यक्रमको औपचारिक सुरुआत भएको पाइन्छ । २०१९ सालदेखि नेपाल सरकार र सङ्गठित संस्थाका कर्मचारीहरूको लागि सञ्चय कोष व्यवस्थापन गर्नको लागि कर्मचारी सञ्चयकोषको स्थापनापश्चात् सामाजिक सुरक्षाको सार्वजनिक क्षेत्रमा विस्तार भएको थियो । असङ्गठित र अनौपचारिक क्षेत्रमा सामाजिक सुरक्षाको प्रारम्भ २०५१ सालमा सामाजिक सुरक्षाका रूपमा वृद्ध तथा असहाय भत्ता प्रदान गर्न थालिएको हो । आ.व. २०५१/५२ मा ७५ वर्षनाघेका ज्येष्ठ नागरिक, ६० वर्षनाघेका विधवा र अपाङ्गता भएका व्यक्तिलाई सामाजिक सुरक्षा भत्ताबाट निश्चित रकम प्रदान गर्न थालिएको थियो भने तत्पश्चात् उमेरको हद संशोधन गरी कर्णालीमा बसोवास गर्ने र दलितका लागि ६० वर्ष र अन्य जातजातिका ज्येष्ठ नागरिकलाई ७० वर्ष कायम गरियो । पञ्चवर्षीय योजनाअन्तर्गत पहिलो पटक नवौं योजनामा सामाजिक सुरक्षा सम्बन्धी नीतिलाई स्थान दिइएको थियो जसमा ज्येष्ठ नागरिक, महिला तथा अपाङ्गताका लागि आवधिक योजनाको कार्यक्रममा समावेश गरिएको थियो ।

२०७५ मङ्सिर ११ गतेबाट शुभारम्भ भएको योगदानमा आधारित सामाजिक सुरक्षा योजना २०७६ साउन १ देखि औपचारिकरूपमा कार्यान्वयनमा आएको छ । सामाजिक सुरक्षा कोषले प्रारम्भमा औषधी उपचार तथा मातृत्व सुरक्षा योजना, दुर्घटना तथा अशक्तता सुरक्षा योजना, आश्रित परिवार र वृद्धावस्था सुरक्षा योजना सञ्चालन गर्ने कार्यक्रम रहेको छ ।

विभिन्न आ.व.को बजेट वक्तव्यमा सामाजिक सुरक्षा

आ.व. २०७५/७६

- अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको मनोबल, मर्यादा, सीप र क्षमता बढाउन पुनर्स्थापनाका विशेष कार्यक्रम सञ्चालन गरिने ।
- बेवारिस, जोखिमपूर्ण र अव्यवस्थितरूपमा सडकमा जीवन बिताइरहेका असहाय बालबालिका एवं अन्य नागरिकहरूको समेत सुरक्षा, व्यवस्थापन र पुनर्स्थापना ।
- अटिजम भएका, मानसिक रोगी, टुहुरा बालबालिका, असहाय, वृद्ध, अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको सुरक्षा र हेरचाह गर्ने संस्थालाई अनुदान

आ.व. २०७६/७७

- ७० वर्षभन्दा माथिका सबै ज्येष्ठ नागरिकलाई मासिक भत्ता रु २ हजारबाट रु ३ हजार र रु १ लाख वरावरको बिमाङ्क सरकारले व्यहोर्ने
- ज्येष्ठ नागरिक सेवा तथा मिलनकेन्द्रको स्थापना र सञ्चालन
- अतिअशक्त, अपाङ्ग भएका व्यक्ति, एकल महिला, लोपोन्मुख आदिवासी जनजातिसमेतलाई सामाजिक सुरक्षा भत्तामा वृद्धि

आ.व. २०७७/७८

- बढी जोखिममा परेका, महिला, बालबालिका, ज्येष्ठ नागरिक तथा अपाङ्गता भएका व्यक्तिलाई थप सुरक्षा तथा संरक्षण प्रदान गर्ने
- अल्जाइमर्स रोगलगायत उमेरजन्य रोगबाट प्रभावित ज्येष्ठ नागरिकको निःशुल्क उपचारको व्यवस्था ।
- अटिजम लगायत सबै प्रकारका अपाङ्गता भएका व्यक्तिका लागि सुरक्षा, हेरचाह, विशिष्ट प्रकारका स्वास्थ्य सेवा तथा पुनर्स्थापना

संवैधानिक व्यवस्था:

सामाजिक सुरक्षाको प्रावधानलाई संविधानमा पहिलो पटक नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ मा समावेश गरिएको थियो। जसमा महिला, वृद्ध, अपाङ्ग तथा अशक्त र असहाय नागरिकलाई कानूनमा व्यवस्था भएबमोजिम सामाजिक सुरक्षाको हक हुने व्यवस्था गरिएको थियो। नेपालको संविधान (२०७२) ले आर्थिकरूपले विपन्न, अशक्त र असहाय अवस्थामा रहेका, असहाय एकल महिला, अपाङ्गता भएका, बालबालिका, आफ्नो हेरचाह आफै गर्न नसक्ने तथा लोपोन्मुख जातिका नागरिकलाई कानूनबमोजिम सामाजिक सुरक्षाको हक हुने व्यवस्था गरेको छ। त्यसैगरी प्रत्येक उपभोक्तालाई गुणस्तरीय वस्तु तथा सेवा प्राप्त गर्ने हक र गुणस्तरीय वस्तु वा सेवाबाट क्षति पुगेको व्यक्तिलाई कानूनबमोजिम क्षतिपूर्ति पाउने हक हुने व्यवस्था गरेको छ। धारा ३७ मा प्रत्येक नागरिकलाई खाद्यवस्तुको अभावमा जीवन जोखिममा पर्ने अवस्थाबाट सुरक्षित हुने हक हुने र धारा ४१ मा ज्येष्ठ नागरिकलाई राज्यबाट विशेष संरक्षण तथा सामाजिक सुरक्षाको हक हुने प्रावधान रहेको छ। असहाय, अनाथ, अपाङ्गता भएका, द्वन्द्वपीडित, विस्थापित एवं जोखिममा रहेका बालबालिकालाई राज्यबाट विशेष संरक्षण र सुविधा पाउने हक हुनेछ भनी संवैधानिक व्यवस्था गरिएको छ। कानूनबमोजिम बाहेक कुनै पनि नागरिकलाई निजको स्वामित्वमा रहेको बासस्थानबाट हटाइने वा अतिक्रमण गरिने छैन भनी राज्यले नागरिकको सुरक्षाको प्रत्याभूति गरेको छ। धारा २९ मा प्रत्येक व्यक्तिलाई शोषणविरुद्धको हक हुने, धर्म, प्रथा, परम्परा, संस्कार, प्रचलन वा अन्य कुनै आधारमा कुनै पनि व्यक्तिलाई शोषण गर्न नपाइने, कसैलाई पनि बेचबिखन गर्न, दास वा बाँधा बनाउन नपाइने र कसैलाई पनि निजको इच्छाविरुद्ध काममा लगाउन नपाइने व्यवस्था गरेको छ। यदि यसको विपरीत कार्य गरेमा पीडितलाई पीडकबाट कानूनबमोजिम क्षतिपूर्ति पाउने हकको व्यवस्था गरिएको छ। त्यसैगरी संविधानको धारा ५१ को राज्यका नीतिहरू अन्तर्गत सामाजिक सुरक्षा र सामाजिक न्याय प्रदान गर्दा सबै लिङ्ग, क्षेत्र र समुदायभित्रका आर्थिकरूपले विपन्नलाई प्राथमिकता प्रदान गर्ने नीति लिएको छ।

कानुनी व्यवस्था:

नागरिकको सामाजिक सुरक्षाको अधिकार सुनिश्चित गर्न आर्थिकरूपले विपन्न, अशक्त र असहाय अवस्थामा रहेका, असहाय एकल महिला, अपाङ्गता भएका, बालबालिका, आफ्नो हेरचाह आफै गर्न नसक्ने तथा लोपोन्मुख जातिका लागि विशेष व्यवस्था रहेको सामाजिक सुरक्षा ऐन, २०७५ कार्यान्वयनमा रहेको छ। ऐनबमोजिम सामाजिक सुरक्षा भत्ता पाउने अधिकार ज्येष्ठ नागरिक, आर्थिकरूपले विपन्न, अशक्त र असहाय अवस्थामा रहेका व्यक्ति, असहाय एकल महिला, अपाङ्गता भएका, बालबालिका, आफ्नो हेरचाह आफै गर्न नसक्ने र लोपोन्मुख जाति भनी उल्लेख गरिएको छ। ऐनले विशेषतः आर्थिकरूपले विपन्न, शारीरिक असहाय तथा वा मानसिकरूपले श्रम गर्न अशक्त भएको, पालनपोषण तथा हेरचाह गर्ने परिवारको कुनै सदस्य नभएका व्यक्ति, शारीरिक वा मानसिक, बौद्धिक वा इन्द्रियसम्बन्धी दीर्घकालीन अशक्तता, कार्यगत सीमितता (फडसनल-इम्पेरिमेन्ट) वा विद्यमान अवरोधको कारण अन्य सामान्य व्यक्तिसरह समान आधारमा सामाजिक जीवनमा सहभागी हुन बाधा भएका व्यक्ति, जीवनयापन गर्ने कुनै आधार, आयस्रोत वा सम्पत्ति नभएको नेपाल सरकारले राजपत्रमा सूचना प्रकाशित गरी तोकेको भन्दा न्यून आय भएका, असहाय एकल महिला र आर्थिकरूपमा विपन्न, अल्जाइमर्स, पार्किन्सन्स, स्पाइनल कर्ड इन्जुरी, ब्रेन ह्यामरेज, सुस्त मनस्थिति, पक्षघात, सिकल सेल एनिमिया, मानसिक अवस्था ठीक नभएको, अटिजम जस्ता रोगबाट ग्रसित भई

पन्ध्रौ योजना (२०७६/७७-२०८०/८१)

- पन्ध्रौ योजनाको सोच: सबैका लागि दिगो सामाजिक सुरक्षा प्रणाली, समतामूलक समाज र लोककल्याणकारी राज्य व्यवस्थाको आधार र
- सामाजिक सुरक्षा र संरक्षणलाई दिगो, सर्वव्यापी र पहुँचयोग्य बनाई नागरिक हकको कार्यान्वयन गर्ने र राज्यप्रति नागरिकको विश्वास सुदृढ गर्ने लक्ष्य रहेको छ।

रणनीति

- सामाजिक सहयोग र संरक्षणका कार्यक्रम विस्तार गरी आर्थिक सामाजिक वञ्चितकरण तथा जोखिममा परेका क्षेत्र, लिङ्ग, वर्ग र समुदायको पहुँच बढाउने।
- योगदानमा आधारित सामाजिक सुरक्षा योजनालाई औपचारिक क्षेत्रका साथै अनौपचारिक क्षेत्रमा समेत विस्तार गरी सर्वव्यापी बनाउने।
- सामाजिक सुरक्षा, सहयोग र संरक्षणमा सङ्घ, प्रदेश र स्थानीयतहबीच समन्वय र सहकार्यलाई प्रभावकारी बनाउन अन्तरसरकार सूचना प्रणालीको विकास गर्ने।

आफ्नो हेरचाह आफै गर्न नसक्ने व्यक्तिलाग्यत ज्येष्ठ नागरिक, अशक्त र असहाय अवस्थामा रहेका व्यक्ति, बालबालिका, लोपोन्मुख जातिलाई सुरक्षा भत्ता पाउने कानुनी व्यवस्था छ। पूर्ण अशक्त अपाङ्गता भएको नागरिकले नेपाल सरकारले तोकेको अपाङ्गता भत्ता पाउने र अति विपन्न, लोपोन्मुख र नेपाल सरकारले तोकेको पाँच वर्ष उमेर पूरा नगरेका बालबालिकाले सामाजिक सुरक्षा भत्ताको रूपमा नेपाल सरकारले तोकेको बालपोषण भत्ता पाउने कानुनी व्यवस्था गरिएको छ। ज्येष्ठ नागरिक सम्बन्धी ऐन, २०६३ ले ज्येष्ठ नागरिकको संरक्षण र सामाजिक सुरक्षा गर्न छुट्टै ऐनको व्यवस्था गरिएको छ। अपाङ्गता सम्बन्धमा अपाङ्गता भएका व्यक्तिको अधिकारसम्बन्धी ऐन, २०७४ ले विशेष व्यवस्था गरेको छ। अपाङ्गता भएका व्यक्तिविरुद्ध हुने भेदभाव अन्त्य गरी उनीहरूको राजनीतिक, आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकारको सम्मान गर्न छुट्टै ऐनको व्यवस्था गरिएको पाइन्छ। मुलुकमा मूलतः एकल महिला, अशक्त अपाङ्गता भएका व्यक्ति, ज्येष्ठ नागरिक, शारीरिक र मानसिकरूपमा कमजोर, जोखिममा परेका नागरिकलाई सहयोग र आवश्यक सुरक्षा व्यवस्थाको लागि विभिन्न कानूनमार्फत सुरक्षा प्रदान गर्ने प्रयास गर्दै आएको पाइन्छ।

सामाजिक सुरक्षाका माध्यमः

सामाजिक सुरक्षाका विषय बहुआयमिक र गतिशील भएकाले यसको व्यवस्थापन र कार्यान्वयनका लागि विभिन्न माध्यम तथा प्रणाली अवलम्बन गरिँदै आएको छ। मुलुकका सबै नागरिकहरू विभिन्न कारणले गर्दा आर्थिक, सामाजिक, राजनीतिक र सांस्कृतिकरूपमा समान हुँदैनन्। ती समुदाय, वर्ग, जाति तथा क्षेत्रका जनताहरू विभिन्न कारणले पछि परेका हुन्छन्। राज्यले उनीहरूलाई समेत समानताको हकअन्तर्गत राज्यको नीति, कार्यक्रम, सुविधा र सेवा प्राप्तमा समान पहुँच र अवसर निर्माण गर्न विशेष नीति, कानून र कार्यक्रम निर्माण गरी तत्तत् समुदाय, वर्ग, जाति तथा क्षेत्रका जनतालाई उत्थान गर्न विभिन्न कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्नुपर्ने हुन्छ। आर्थिक तथा सामाजिकरूपमा जोखिममा परेका व्यक्तिलाई जीवन निर्वाहको सुनिश्चिततालाई सामाजिक सुरक्षाको रूपमा लिइन्छ। "श्रमिक तथा कर्मचारीको सुरक्षाका लागि विश्व श्रम सङ्गठनले पारित गरेको सन १९५२ को अभिसन्धि (आई.एल.ओ अभिसन्धि न. १०२) ले ९ वटा विषयहरू समेटेको छ। जसमा औषधोपचार सुविधा, बिरामी हुँदाको सुविधा, बेरोजगारी सुविधा, वृद्धावस्था सुविधा, रोजगारीमा हुने दुर्घटना तथा चोटपटकबापतको सुविधा, परिवार र बालबच्चाको हेरचाह सुविधा, मातृत्व संरक्षण सुविधा, अशक्त सुविधा र आश्रित परिवार हेरचाह सुविधा रहेका छन्" (मैनाली:८६:२०७२)। सामाजिक सुरक्षाको लागि राज्यले सामाजिक सहायता सुरक्षा भत्ता अर्थात् सामाजिक सहयोग, रोजगारी, कल्याणकारी कोष तथा सामाजिक बिमा आदि रहेका छन्।

सामाजिक सहायता

सामाजिक सहायतामा विशेषतः सामाजिक भत्तालाग्यत विभिन्न अवस्थामा रहेका तथा विभिन्न प्रकारका प्राकृतिक तथा मानवीय घटनाबाट प्रभावित व्यक्तिलाई तत्काल राज्यको तर्फबाट आर्थिक तथा भौतिक सुविधा उपलब्ध गराई सहयोग गर्ने गरिन्छ। राज्यबाट निर्मित कानूनको आधारमा र तत्काल अवस्था हेरी राज्यले निर्णय गरी आवश्यक सहयोग उपलब्ध गराउने गरेको पाइन्छ। अशक्त, असहाय, विपन्न, ज्येष्ठ नागरिक, एकल महिला, अपाङ्गता भएका व्यक्ति जस्ता जोखिमयुक्त वर्गका नागरिकलाई राज्यको तर्फबाट उपलब्ध गराउने आर्थिक अनुदान तथा सहायतालाई सामाजिक सहायताको रूपमा लिइन्छ। विभिन्न समयमा प्राकृतिक प्रकोप तथा दुर्घटना तथा अन्य कारणले प्रभावित जनताको लागि उनीहरूको अवस्था हेरी राज्यले तत्काल सम्बोधन गर्न तत्काल निर्णय गरी सामाजिक सुरक्षा प्रदान गर्न सक्दछ। कानून निर्माण गरी नेपालमा वर्तमानमा ७० वर्ष पूरा भएका ज्येष्ठ नागरिकलाई ज्येष्ठ नागरिक भत्ता, त्यसैगरी विधवा भत्ता, अपाङ्गता भएका व्यक्तिलाई र नेपाल सरकारले तोकेको निश्चित जाति वर्ग र क्षेत्रका व्यक्तिलाई भत्ता उपलब्ध गराउने व्यवस्था गरिएको छ।

सामाजिक बीमाः

सामाजिक सुरक्षाप्रति राज्यको व्ययभार कम गर्न सरकारको समेत संलग्नतामा नागरिकको बिमा गरिन्छ। हाल नेपाल सरकारले सबै नेपाली नागरिकको लागि स्वास्थ्य बिमा गर्दै आएको छ। स्वास्थ्य बिमाले सम्बन्धित व्यक्तिको स्वास्थ्यको सुरक्षाको प्रत्याभूति गर्न मद्दत गर्दछ। गुणस्तरीय स्वास्थ्य सेवा प्राप्त गर्ने नागरिकको अधिकारको संरक्षण गर्न र स्वास्थ्य सेवामा आम नागरिकको सहज पहुँच सुनिश्चित गर्न नेपाल सरकारबाट स्वास्थ्य बिमा ऐन, २०७४ जारी भई कार्यान्वयनमा रहेको छ। गुणस्तरीय स्वास्थ्य सेवा प्राप्त गर्ने, नागरिकको अधिकारको संरक्षण गर्न, स्वास्थ्य बीमाद्वारा पूर्व भुक्तानीको माध्यमबाट बिमितको आर्थिक जोखिम न्यूनीकरण गर्न

तथा स्वास्थ्य सेवा प्रदायकको दक्षता र जवाफदेहिता अभिवृद्धि गरी स्वास्थ्य सेवामा आम नागरिकको सहज पहुँच सुनिश्चित गर्नको लागि यो ऐन जारी भई कार्यान्वयनमा रहेको छ ।

रोजगारी योजना:

सामाजिक सुरक्षाको माध्यमबाट श्रम बजारमा उपलब्ध भएका जनशक्तिलाई रोजगारी दिलाउन तथा बेरोजगार भएमा बेरोजगार भएकालाई बेरोजगार भत्ता दिनेगरी रोजगारी योजना सञ्चालन गर्ने गरिन्छ । नेपालको संविधानको धारा ३३ मा प्रत्येक नागरिकलाई रोजगारीको हक हुने, रोजगारीको शर्त, अवस्था र बेरोजगार सहायता सङ्घीय कानूनबमोजिम हुने व्यवस्था गरिएको छ । मुलुकका नागरिकले आफ्नो क्षमता, योग्यता र सीपका आधारमा रोजगारी पाउन सकेमा सम्बन्धित व्यक्तिको जीवन सहज हुने मात्र होइन मुलुकको पक्षमा काम गर्न र समाज र समुदायलाई सहयोग गर्नसमेत मद्दत पुग्न सक्दछ ।

सकारात्मक प्रयासहरू

राज्यले आफ्ना जनताका लागि संरक्षण र सुरक्षा प्रदान गर्ने जिम्मेवारी लिई सोको सम्बोधन गर्न विभिन्न नीति, कानून र कार्यक्रमको व्यवस्था गरेको हुन्छ । मुलुकका जनता आफ्नो जीवनमा कुनै पनि प्रकारको द्रन्ध्र, प्राकृतिक विपत्ति, दुर्घटना, विशेष प्रकारका रोग तथा बिरामी तथा स्वयम् केही गर्न नसक्नेहरूका लागि राज्यले संरक्षण र सुरक्षा दिन्छ भन्ने मान्यता रहेको हुन्छ । राज्यले विशेष सुरक्षा आवश्यक परेको खण्डमा थप र विशेष सुरक्षा प्रदान गर्नुपर्ने हुन्छ र सामान्यतः आर्थिक अवस्थाको आधारमा सम्बोधन गरिरहेको हुन्छ । शारीरिक तथा मानसिकरूपमा कुनै समस्या परेको खण्डमा उनीहरूको स्वास्थ्यका लागि विशेष छुट तथा निःशुल्क औषधी उपचारको व्यवस्था गरिँदै आएको छ । सामाजिक सुरक्षामा खाद्य सुरक्षा, औषधी उपचार, स्वच्छ खानेपानी तथा वातावरणको व्यवस्था, शिक्षाको सहज उपलब्धता, समान न्याय र सरलरूपमा न्याय पाउने व्यवस्था गर्नु राज्यको दायित्व हुन्छ । नेपालमा विगत लामो समयदेखि नै विभिन्न सामाजिक सुरक्षा कार्यक्रम सञ्चालन हुँदैआएको छ । सामाजिकरूपमा जोखिममा परेका वा वञ्चितमा परेका, सीमान्तकृत समूह तथा वर्गलाई सामाजिक सुरक्षाको रूपमा आर्थिक तथा सामाजिक सुरक्षा व्यवस्था गरिँदै आएको छ । सरकारको सालबसाली नीति तथा कार्यक्रममा पनि सामाजिक सुरक्षाका विषयमा विभिन्न कार्यक्रमहरू घोषणा गरी कार्यान्वयन हुँदैआएका छन । गर्भावस्थादेखि वृद्धावस्थासम्मको जीवनचक्रलाई सामाजिक सुरक्षामा आबद्ध गरिने, गर्भावस्थामा स्वास्थ्य जाँच र पोषण, बाल संरक्षण अनुदान, रोजगारी सुरक्षा र वृद्धावस्थामा सामाजिक सुरक्षा भत्ता एवं निःशुल्क स्वास्थ्य बिमा प्रदान गर्ने गरी सामाजिक सुरक्षा कार्यक्रम अगाडि बढाउने उल्लेख गरिएका छन । ज्येष्ठ नागरिकलाई राज्यले सम्मान र संरक्षण गर्ने नीतिअनुरूप सत्तरी वर्षभन्दा माथिका सबै ज्येष्ठ नागरिकलाई र अति अशक्त, अपाङ्गता भएका, एकल महिला, लोपोन्मुख आदिवासीजनजाति समेतलाई साबिकमा प्रदान गर्दैआएको सामाजिक सुरक्षा भत्ता उपलब्ध गराउँदै आएको छ ।

समस्या र समाधान

सामाजिक सुरक्षाको विषय अत्यन्त संवेदनशील र समानरूपमा सबैलाई सम्बोधन र व्यवस्थापन गर्न गाह्रो र चुनौतीपूर्ण कार्य हो । विभिन्न क्षेत्रमा रहेका महिला, दलित, आदिवासी/जनजाति, अपाङ्गता भएका व्यक्ति, विभिन्न भूगोलमा बसोवास गर्ने, धर्म सम्प्रदायका व्यक्ति आदि सबैको पहिचान गरी सोअनुरूप सम्बोधन गर्नु निकै कठिन विषय मानिन्छ । वर्तमानमा नेपालमा उमेर, लिङ्ग, जाति, भूगोल, वर्ग आदिको आधारमा सामाजिक सुरक्षाअन्तर्गतको विभिन्न सुविधा उपलब्ध गराउँदै आइएको भए पनि ती आधार र मापदण्डका सम्बन्धमा विभिन्न भनाइहरू आउने गरेका छन । जस्तो सत्तरी वर्ष पूरा भएका ज्येष्ठ नागरिकलाई दिइने सुविधा आर्थिकरूपले सम्पन्न र उच्च आर्थिक अवस्था भएका व्यक्तिले समेत पाउने गरेको हुँदा राज्यले यस्तो सुविधा केवल आर्थिक, शारीरिक, मानसिक तथा अपाङ्गता भएका व्यक्तिलाई जो आफै दैनिकरूपमा काम काज गर्न नसक्ने वा आर्थिकरूपले अत्यन्त कमजोर भएकाहरूको लागि मात्र व्यवस्था गर्नुपर्ने भनी बहस हुँदै आएको छ । उमेरको हिसाबले सबैलाई उपलब्ध गराउनुभन्दा आर्थिकरूपले कमजोर, अपाङ्गता भएका व्यक्ति, कमजोर र असहाय ज्येष्ठ नागरिक, एकल महिला तथा विधवा महिला, कमजोर आर्थिक, सामाजिक भएका जाति जनजातिले मात्र पाउनु पर्ने मापदण्ड निर्माण गरी सोहीअनुरूप कार्यान्वयन गरिनु पर्ने हुन्छ । सामाजिक सुरक्षाको व्यवस्था गर्नुपर्ने व्यक्तिको रूपमा हेर्दा जोखिम तथा वञ्चितमा परेका, आर्थिकरूपले मात्र नभएर समाजमा बहिष्करणमा परी राज्यको मूल प्रवाहमा आउन नसकी संविधानको मूल मर्म र भावनाअनुरूप समावेशी नीतिमा समेत आबद्धता हुन नसक्ने व्यक्ति, समूह

र वर्गलाई पहिलो प्राथमिकता दिनुपर्ने हुन्छ । राज्यले सामाजिक सुरक्षाको लागि विभिन्न नीति र रणनीति तथा कार्यक्रम सञ्चालन गरी सम्बोधन गर्ने प्रयास गरेको भए पनि सबैलाई उचितरूपमा सम्बोधन हुन नसकेको भनी विभिन्न माध्यमबाट आवाज आउने गरेको हुँदा यसका लागि राज्यले मुलुकमा के कति र के कस्ता प्रकारका सामाजिक सुरक्षा प्रदान गर्नुपर्ने अवस्थाका नागरिक रहेका छन् त्यसको यकिन तथ्यांक तयार गरी योजनाबद्धरूपमा सम्बोधन गर्नु उपयुक्त हुन्छ ।

अन्तमा:

सामाजिक सुरक्षाको विषय मुलुकका नागरिकको आर्थिक तथा सामाजिक रूपान्तरणमा सहयोगको लागि मात्र नभएर उनीहरूको जीवन मर्यादित र प्रतिष्ठासहित बाँच्न पाउनु पनि हो । सयुक्त राष्ट्रसङ्घीय मानव अधिकार सम्बन्धी महासन्धि, १९४८ अनुरूप मानव जन्मेपछि सबैको समान अधिकार, राज्यबाट समानरूपमा सुरक्षा र सेवा पाउने अधिकार हुन्छ । तसर्थ जन्मेपछि विभिन्न कारणले पछि परेकाको लागि राज्यले विशेष व्यवस्था गरी उनीहरूको दैनिक जीवनमा सहयोग गर्नुको साथै मर्यादित र प्रतिष्ठापूर्ण जीवनयापन गर्ने व्यवस्था गर्नु राज्यको मूल दायित्व र कर्तव्य हुनजान्छ । मुलुकमा विभिन्न कारणले पछि परेका, जोखिममा परेका, महिला, बालबालिका, अशक्त, असहाय, ज्येष्ठ नागरिक, आर्थिकरूपमा कमजोर, शारीरिक र मानसिकरूपमा कमजोर र जोखिममा परेका सबैको लागि राज्यले आवश्यक सुरक्षाको व्यवस्था गर्नु पर्दछ । युवाको लागि रोजगारी योजना, अशक्त, अपाङ्गता भएका व्यक्ति, ज्येष्ठ नागरिकको लागि स्वास्थ्योपचार, असहाय र अशक्तहरूका लागि आवश्यक पुनर्स्थापना, विभिन्न कारणले पछि परेका वा समस्यामा परेकाका लागि उपयुक्त सामाजिक सुरक्षा तथा लक्षित कार्यक्रम सञ्चालन गरी यस्ता व्यक्ति तथा समुदायको उत्थान गर्ने काम हुँदैआएको छ र निरन्तर गर्नु पर्ने हुन्छ । यसलाई अझ प्रभावकारी र व्यवस्थित बनाउन विद्यमान नीति, कानून र कार्यक्रमलाई समयानुकूल परिमार्जन गर्नुका साथै आवश्यकताको पहिचान गरी त्यसको आधारमा उपयुक्त नीति तथा कार्यक्रम निर्माण गरी कार्यान्वयन गर्न सकेको खण्डमा सामाजिक सुरक्षाको व्यवस्था औचित्य र आवश्यकताको सही उपयोग हुने र सम्बन्धितलाई सहयोग पुग्न सक्दछ ।

सन्दर्भ सामग्री:

- (१) नेपालको संविधान, नेपाल सरकार, कानून किताब व्यवस्था समिति, सिंहदरवार, काठमाडौं ।
- (२) आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तरराष्ट्रिय प्रतिज्ञापत्र, राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग, क्षमता सबलीकरण परियोजना, हरिहरभवन, पुल्चोक ललितपुर ।
- (३) गोपीनाथ मैनाली, २०६६, राज्य सञ्चालनका आधारहरू, सोपान मासिक, मकालु प्रकाशनगृह, डिल्लीबजार काठमाडौं ।
- (४) अर्जुनकुमार गौतम, सामाजिक सुरक्षामा सञ्चय कोष
- (५) पन्ध्रौं योजना (२०७५/७६-२०८०/८१), नेपाल सरकार, राष्ट्रिय योजना, सिंहदरबार, काठमाडौं ।
- (६) सुरेशकुमार अधिकारी, साथमा यदु नेपाल र रूपनारायण खतिवडा, समसामयिक विषय, प्रकाशक, करियर काउन्सिलिङ्ग सेन्टर प्रा. लि.
- (७) केसी, विनोद, सामाजिक सुरक्षाको महत्त्वपूर्ण प्रयास, निजामती कर्मचारीहरूको स्वास्थ्य उपचार बिमा, प्रशासन, पूर्णाङ्क, ११९

डिजिटल समावेशीकरण र लैङ्गिक समानता

राधिका अर्याल

सहसचिव, नेपाल सरकार

१. विषय प्रवेश

सूचना तथा सञ्चार प्रविधिमा विश्वव्यापीरूपमा भएको विकासले नेपालजस्तो मुलुकको विकासका लागि प्रचुर सम्भावना उजागर गरेको छ । सूचना तथा सञ्चार प्रविधिले सार्वजनिक सेवा, सूचना तथा जानकारीलाई प्रभावकारीरूपमा उपलब्ध गराउन सहयोग पुऱ्याउनुका साथै शासन संयन्त्रलाई बढी सहभागीमूलक, समावेशी र पारदर्शी बनाई दिगो आर्थिक विकासको बलियो आधार तय गर्न एउटा महत्त्वपूर्ण सहयोगी र सक्षम भूमिका निर्वाह गर्न सक्ने देखिन्छ । सूचना तथा सञ्चारसँग सम्बन्धित उपकरण, प्रविधि तथा प्रणालीको प्रयोग, उपयोग तथा त्यसबाट प्राप्त हुने लाभमा सबै व्यक्तिले समानरूपले सहभागी हुने अवसर पाउने विषय नै डिजिटल समावेशीकरण हो । डिजिटल समावेशीकरणले हरेक क्षेत्रमा रहेको असमानता, विभेद र बहिष्करण हटाउन मद्दत गर्नुको साथै समावेशी, समतामूलक र दिगो विकास हासिल गर्ने नवीनतम आधार सिर्जना गर्दछ । डिजिटल समावेशीकरणलाई समानता हासिल गर्ने महत्त्वपूर्ण औजारको रूपमा लिन सकिन्छ ।

डिजिटल प्रविधि भन्नाले डिजिटल वा कम्प्युटरीकृत उपकरण, तरिका (विधि), प्रणालीको निर्माण तथा व्यावहारिक उपयोग गर्ने विषयलाई बुझाउँदछ । यसले इन्टरनेट र अन्य डिजिटल प्रविधिहरूको आविष्कार तथा यससँग सम्बन्धित ज्ञान, सूचना तथा जानकारीहरूलाई सञ्चार प्रविधिको माध्यमबाट प्रयोग तथा प्रसारण गर्ने विषयलाई समेटेको हुन्छ । मुख्यतः मोबाइल, कम्प्युटर र यसमा इन्टरनेटको प्रयोगलाई डिजिटल प्रविधिको रूपमा लिन सकिन्छ । डिजिटल प्रविधिको उपयोगमा सबै वर्ग, क्षेत्र, लिङ्ग तथा समुदायका व्यक्तिको सहज पहुँच, त्यसलाई प्रयोग गर्नको लागि आवश्यक ज्ञान, सीप, प्रविधि र प्रणालीको सहज उपलब्धताजस्ता विषयलाई डिजिटल समावेशीकरणले समेटेको हुन्छ । समाजमा विद्यमान असमानता, बहिष्करण र प्रतिबन्धलाई प्रविधि तथा प्रणालीको प्रयोगबाट हटाई समतामूलक, समावेशी र पारदर्शी समाज निर्माण गर्न सूचना प्रविधिको सहयोगी भूमिका रहन्छ । डिजिटल प्रविधिको प्रयोगले लैङ्गिक असमानता हटाई समानतामूलक समाज निर्माण गर्न मद्दत गर्छ । विकासका सबै प्रक्रिया, चरण र लाभको बाँडफाँडमा "कोही पनि पछाडि नछुटुन् (Leave no one behind)" भन्ने आकाङ्क्षा पूरा गर्न पनि डिजिटल समावेशीकरणलाई एउटा महत्त्वपूर्ण साधनको रूपमा लिन सकिन्छ । यस लेखमा मुख्यतः डिजिटल प्रविधिको प्रयोग र त्यसबाट प्राप्त लाभमा महिला र बालिकाको पहुँच, सहभागिता तथा लाभका अवसर र त्यसका माध्यमबाट लैङ्गिक समानता हासिल गर्ने विषयलाई समेटिएको छ ।

२. डिजिटल समावेशीकरण

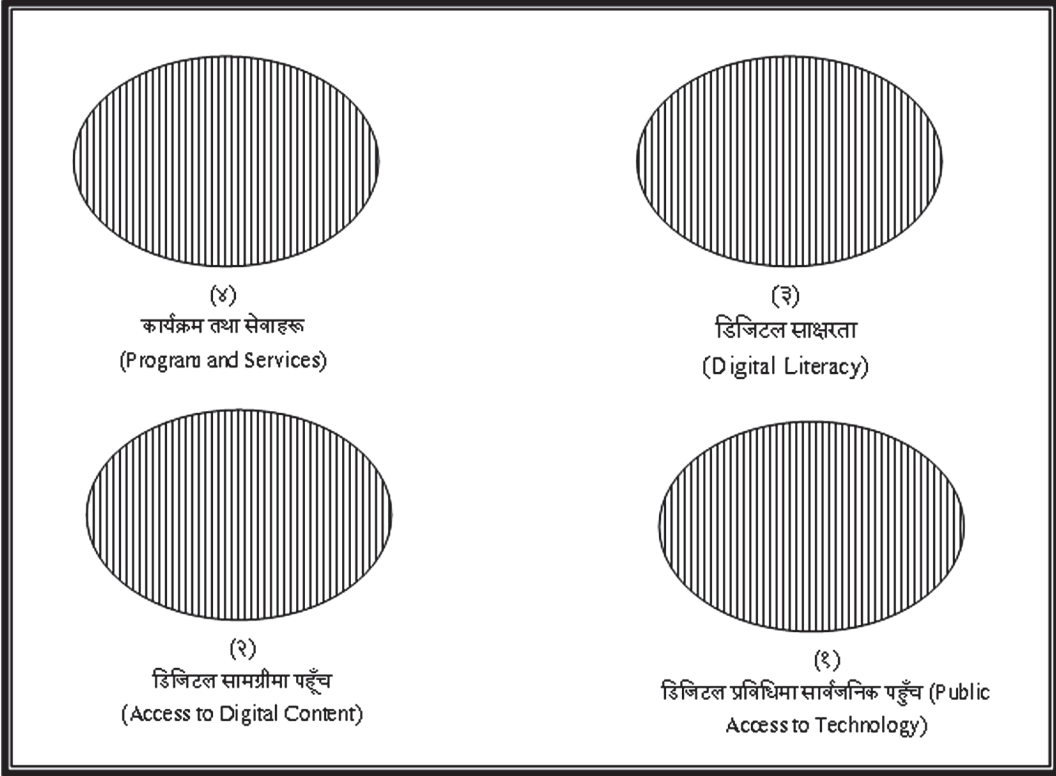
न्युजिल्यान्डको सरकारले डिजिटल समावेशीकरणलाई निम्नानुसार परिभाषित गरेको छ:-

"Digital inclusion can be defined as an end-state where everyone has equitable opportunities to participate in society using digital technologies." (Source: Digital.gov.np)

डिजिटल प्रविधिको विषयमा चर्चा गर्दा मुख्यतः डिजिटल डिभाइड (Digital Divide) र डिजिटल साक्षरता (Digital Literacy) सँगसँगै जोडिएर आउँदछन् । डिजिटल डिभाइड भनेको प्रविधिको प्रयोगमा रहेको खाडल हो । यसले प्रत्येक व्यक्तिको डिजिटल प्रविधिमा पहुँच स्थापित गर्ने विषयलाई जोड दिन्छ । डिजिटल साक्षरता डिजिटल प्रविधिको ज्ञानसहित त्यसको प्रयोग तथा उपयोगका लागि सक्षम बनाउने विषय हो ।

डिजिटल समावेशीकरणले डिजिटल डिभाइड र डिजिटल साक्षरतालाई सम्बोधन गरी समाजको वास्तविक आवश्यकता र समस्यालाई मूल्याङ्कन तथा विश्लेषण गरी प्रविधिको प्रयोगबाट त्यसलाई समाधान गर्ने प्रयास गर्दछ । यसका साथै डिजिटल प्रविधिको उपयोगबाट प्राप्त हुने लाभहरूमा सबै व्यक्तिलाई समानरूपले सहभागी हुने अवसर प्रदान गर्दछ । त्यसैले डिजिटल समावेशीकरण बृहत् अवधारणा हो, जसले तीव्ररूपमा विकास भइरहेको डिजिटल प्रविधिको प्रयोग तथा उपयोगमा समाजका सबै वर्ग, क्षेत्र, लिङ्ग तथा समुदायका व्यक्तिको सहज र सरल पहुँच स्थापित गर्ने, त्यसको प्रयोग तथा उपयोग गर्नको लागि आवश्यक ज्ञान, सीप तथा क्षमताको विकास गर्ने, डिजिटल प्रविधि, प्रणाली तथा एप्लिकेसनको सहज उपलब्धता र त्यसबाट प्राप्त हुने लाभमा समानरूपले सहभागी हुने अवसर प्रदान गर्दछ । डिजिटल समावेशीकरणले सबै क्षेत्रका व्यक्तिलाई प्रविधि, प्रक्रिया र अवसरमा समावेश गराउँछ । डिजिटल समावेशीकरणका लागि निम्न लिखित अवस्था आवश्यक हुनुपर्दछ:

- (१) **उत्प्रेरणा (Motivation):** यस अन्तर्गत डिजिटल प्रविधि अर्थात् इन्टरनेटसँग जोडिने, यसको बारेमा जानकारी लिने र प्रयोग गर्न ईच्छुक हुने, यसबाट प्राप्त हुने अवसरमा पहुँच पुऱ्याउने विषयको तत्परता आदि पर्दछ र जसको कारण प्रत्येक व्यक्ति तथा समुदाय डिजिटल विश्वसँग अर्थपूर्ण रूपमा जोडिन तथा सहभागिता जनाउन सक्दछन् । प्रत्येक व्यक्तिले इन्टरनेटको प्रयोगमा महत्त्व राख्ने र इन्टरनेटको माध्यमबाट प्राप्त हुने सूचना, जानकारी तथा सेवाहरूको बारेमा जानकार रहने विषय पनि पर्दछन् ।
- (२) **पहुँच (Access):** पहुँच भन्नाले डिजिटल उपकरण, डिजिटल सेवा, सफ्टवेयर तथा त्यसमा भएका सामग्रीमा पहुँच पुग्ने विषय र इन्टरनेटको उपलब्धतालाई जनाउँदछ । यसअन्तर्गत ब्रोडब्यान्ड सेवामा सार्वजनिक पहुँच सुनिश्चित गर्न आवश्यक पूर्वाधारको विकास कनेक्टिभिटी, सबैखालका डिजिटल डिभाइड कम गर्नको लागि सुपथ मूल्यमा डिजिटल प्रविधि र सेवा उपलब्ध हुने (Affordability) र आवश्यक परेको समय र स्थानमा सफलतापूर्वक अनलाइन सामग्री प्रयोग गर्न पाउने (Accessibility) विषय पर्दछन् ।
- (३) **सीप (Skill):** डिजिटल प्रविधिको प्रयोग गर्नको लागि आवश्यक ज्ञान र सो विषयको जानकारी यसमा समावेश भएको हुन्छ । इन्टरनेट प्रयोग गर्न सकिने डिजिटल उपकरणहरूको सञ्चालन प्रणाली (Operating System), Browser चलाउने र इन्टरनेट जोड्ने ज्ञानको आधारभूत डिजिटल सीप, व्यक्तिले अनलाइन प्रणाली र त्यसका संयन्त्रमार्फत सञ्चार गर्न सक्ने सीप, सूचना तथा सामग्रीहरू सुरक्षित र वैधानिक तरिकाले पाउन सक्ने, त्यसको प्रयोग, व्यवस्थापन र भण्डारण गर्न सक्ने सीपलाई यसले समेटेको हुन्छ । अनलाइन प्रणालीबाट सेवा लिने, वस्तु तथा सेवाको किनबेच आदानप्रदान सहित विनिमय गर्ने, डाटा, सूचना तथा सामग्री सुरक्षित किसिमले प्राप्त गर्ने तथा सञ्चालनको क्रममा आईपर्ने समस्यालाई समाधान गर्ने सीप पनि यस भित्र पर्दछ ।
- (४) **विश्वास (Trust):** डिजिटल प्रविधिको प्रयोग तथा यसबाट मुख्यतः इन्टरनेट वा अनलाइन प्रणालीबाट प्राप्त हुने सेवा विश्वसनीय वा आधिकारिकता र गोपनीयताका विषय पर्दछन् । यसका लागि डिजिटल प्रविधिसम्बन्धी ज्ञान र प्रयोगसम्बन्धी ज्ञान अर्थात् डिजिटल साक्षरता महत्त्वपूर्ण मानिन्छ । माथिका उल्लेख गरिएका अवस्थालाई निम्नानुसार चित्रमा देखाइएको छ:

(Source: Digital Inclusion Survey, 2013)

२. लैङ्गिक समानता (Gender Equality): समाजमा महिला र पुरुषको समान अस्तित्व, समान पहिचान, पहुँच, प्रतिनिधित्व हुनुका साथै नीति, कानुन र व्यवहारमा समेत समानता हुनु, त्यसैगरी स्रोतसाधनमाथि समान पहुँच र नियन्त्रण, अधिकार, अवसर, जिम्मेवारी र निर्णय प्रक्रिया आदिमा समेत समानता भएको अवस्था नै लैङ्गिक समानता हो। अथवा महिला र पुरुषमा कानुनी र व्यावहारिक कुनै प्रकारको विभेद नभएको अवस्थालाई नै लैङ्गिक समानता भनिन्छ।

महिलाविरुद्ध हुने सबै प्रकारका भेदभाव उन्मूलन गर्ने महासन्धि १९७९ का अनुसार महिलाविरुद्धको विभेद भन्नाले "महिलाले राजनीतिक, आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक, नागरिक वा अरू कुनै विषयसम्बन्धी मानव अधिकार तथा स्वतन्त्रतालाई, आफ्नो वैवाहिक स्थिति जे जस्तो रहे पनि पुरुष र महिलाको समानताको आधारमा उपभोग गर्नमा वा प्रयोग गर्नमा व्यवधान पार्ने वा त्यस्तो मान्यतालाई नै शून्यकरण पार्ने उद्देश्य वा परिणाम भएको, लिङ्गको आधारमा हुने कुनै पनि **भेदभाव वा बहिष्करण वा प्रतिबन्ध**" भन्ने बुझाउँछ।

(The term "discrimination against women" shall mean any distinction, exclusion or restriction made on the basis of sex which has the effect or purpose of impairing or nullifying the recognition, enjoyment or exercise by women, irrespective of their marital status, on a basis of equality of men and women, of human rights and fundamental freedoms in the political, economic, social, cultural, civil or any other field. Source: Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination against Women New York, 18 December 1979)

लिङ्गको आधारमा अवसर, स्रोतसाधनको विनियोजन, त्यसबाट प्राप्त हुने लाभ र सेवामा कुनै पनि भेदभाव नभएको वा विभेदको पूर्ण अन्त्य भएको अवस्था नै लैङ्गिक समानता हो।

लैङ्गिक समानताले महिला र पुरुषबीच कुनै पनि आधारमा कुनै पनि प्रकारको भेदभाव नभएको अवस्था, महिला

तथा बालिकाविरुद्ध हुने सबै किसिमका हिंसा अन्त्य भएको अवस्था, नेतृत्व तथा निर्णय गर्ने तहमा महिलाको समान र अर्थपूर्ण सहभागिता भएको अवस्था, प्रत्येक महिलाको सुरक्षित मातृत्व तथा प्रजननसम्बन्धी हक भएको अवस्था, आर्थिक, प्राकृतिक तथा अन्य स्रोतसाधनमा महिलाको पुरुषसहको पहुँच तथा समान अवसर र लाभको बाँडफाँडमा समानता भएको अवस्थालाई बुझाउँदछ। लैङ्गिक समानता पनि बृहत् अवधारणा हो। यो आफैँमा विकासको एउटा लक्ष्य हो भने सुशासन र दिगो विकास हासिल गर्ने पूर्वशर्त पनि हो। लैङ्गिक समानता हासिल गर्ने साधन वा प्रक्रियाका रूपमा लैङ्गिक समता, लैङ्गिक मूलप्रवाहीकरण र सशक्तीकरणलाई लिइन्छ।

३. लैङ्गिक समानताको लागि डिजिटल समावेशीकरण

१. सन् १९९५ मा चीनको बेइजिङमा सम्पन्न चौथो विश्व महिला सम्मेलनको घोषणापत्रमा "दिगो आर्थिक वृद्धि, सामाजिक विकास, वातावरण संरक्षण र सामाजिक न्यायमा आधारित भई गरिबीको अन्त्य गर्नका लागि आर्थिक र सामाजिक विकासमा महिलाको संलग्नता आवश्यकता पर्ने, मानव केन्द्रित दिगो विकासमा महिला र पुरुषको समान र पूर्ण सहभागिता हुनुपर्ने कुरामा जोड दिएको छ। यसले महिलाको आर्थिक स्रोत, विज्ञान र प्रविधि, व्यावसायिक तालिम र सञ्चारमा पहुँच हुनुपर्ने विषयमा केन्द्रित गरेको छ।
२. सन् २००३ को World Summit on the Information Society (WSIS) ले महिला सशक्तीकरणको लागि सञ्चार र सूचना प्रविधि महत्त्वपूर्ण रहने उल्लेख गरेको छ।
३. सन् २०१२ को विश्व बैंकको प्रतिवेदनले महिला र पुरुषबीच शिक्षा, आर्थिक र अवसरमा पहुँच तथा शक्ति संरचनामा विभेद रहेको स्पष्टरूपमा उल्लेख गरेको छ। सूचना प्रविधिको पहुँच र प्रयोगले यी विभेदहरूलाई हटाउन सक्ने उल्लेख गरेको छ।
४. सन् २०१५ देखि कार्यान्वयनमा आएको दिगो विकास लक्ष्यको लक्ष्य नं. ५ मा महिला सशक्तीकरण र लैङ्गिक समानता हासिल गर्न प्रविधिको प्रयोगमा सक्षम बनाउने र विशेष रूपमा सूचना, सञ्चार प्रविधिको माध्यमबाट महिला सशक्तीकरण र लैङ्गिक समानता हासिल गर्ने उल्लेख गरेको छ।
५. सन् २०१६ मा अन्तर्राष्ट्रिय दूरसञ्चार संघले डिजिटल क्षेत्रमा रहेको विभेद र असमानता हटाउने गरी कार्ययोजना कार्यान्वयनमा ल्याएको छ। यसमा मुख्यतः लैङ्गिक उत्तरदायी सूचना तथा सञ्चार प्रविधि रणनीति र नीति निर्माण गर्ने, महिलाको सूचना सञ्चार प्रविधिको पहुँच सुनिश्चित गर्ने, अनलाइनमा रहेका जोखिम तथा अवरोध हटाई महिलाको पहुँच र प्रविधिको उपयोग वृद्धि गर्ने, डिजिटल क्षमता निर्माण गर्ने, महिलाको आवश्यकता पूरा गर्ने गरी सामग्री, एप्लिकेशनहरू तथा सेवा विकास गर्ने, प्रविधिको क्षेत्रमा महिलाको सहभागिता प्रवर्द्धन गर्ने, मुख्यतः नीति निर्माण तहमा महिलाको सहभागिता बढाउने, बहुक्षेत्रका सरोकारवालाहरूसँग पहुँच स्थापित गर्ने विषय रहेका छन्।
६. सूचना तथा सञ्चार प्रविधि नीति, २०७२ ले सूचना तथा सञ्चार प्रविधिमाफत दिगो, फराकिलो र समावेशी आर्थिक सामाजिक विकास गर्ने उद्देश्य लिएको छ। यसले सूचना तथा सञ्चार प्रविधिलाई महिलाको मूलप्रवाहीकरण गर्ने माध्यमको रूपमा लिएको छ। सूचना प्रविधिजन्य योजनाहरू कार्यान्वयनका क्रममा सिर्जना हुने अवसरबाट महिला तथा बालिकाको सशक्तीकरण गर्ने, सूचना तथा प्रविधिको पहुँच र प्रयोगमा भएको असमानताको अवस्थालाई निराकरण गरी, सहभागिता सुनिश्चित गर्ने, लैङ्गिक हिंसा रोकथाम तथा लैङ्गिक हिंसाजन्य क्रियाकलाप निरुत्साहित गर्न सूचना सञ्चार प्रविधिको सिर्जनात्मक प्रयोग गर्न प्रोत्साहित गर्ने नीति लिएको छ।
७. ब्रोडब्यान्ड नीति, २०७१ ले नेपालमा ब्रोडब्यान्ड पूर्वाधार एवं सेवाको विकास, विस्तार तथा प्रवर्द्धन सुनिश्चित गरी दिगो, समतामूलक र समावेशी विकास हासिल गर्ने सोच लिएको छ। सूचना तथा सञ्चार प्रविधिमा विभिन्न समुदायका बीचमा विद्यमान पहुँचको असमानता हटाउँदै ग्रामीण समुदायको आवश्यकताका आधारमा ब्रोडब्यान्ड पूर्वाधार तथा सेवाको विकास गर्ने ध्येय लिएको छ। यसले मुख्यतः सन् २०२० सम्म सबै स्थानीयतहसम्म ब्रोडब्यान्ड सेवा विस्तार गर्ने लक्ष्य लिएको छ।
८. डिजिटल नेपाल फ्रेमवर्क, २०७६ ले डिजिटल प्रविधिको उपयोगबाट सेवाप्रवाह, उत्पादन र उत्पादकत्वमा अभिवृद्धि गर्दै अर्थतन्त्रका बृहत्तर आयामहरूको रूपान्तरण गरी आधुनिकीकरण गर्ने लक्ष्य लिएको छ। यस फ्रेमवर्कले १ राष्ट्र - ८ क्षेत्र - ८०

डिजिटल पहललाई पहिचान गरेको छ। यसका प्रमुख ८ वटा क्षेत्रमा डिजिटल फाउण्डेशन वा पूर्वाधार, कृषि, स्वास्थ्य, शिक्षा, ऊर्जा, पर्यटन, वित्त र सहरी पूर्वाधार रहेका छन्। यी ८ वटा क्षेत्रभित्र पर्ने गरी ८० वटा डिजिटल पहलहरू पहिचान भएका छन्। डिजिटल नेपाल फ्रेमवर्कको कार्यान्वयनबाट आर्थिक तथा सामाजिकरूपले पछाडि परेका वर्ग, क्षेत्र तथा समुदायको डिजिटल पहुँच वृद्धि गरी डिजिटल अर्थ व्यवस्थामा सहभागी हुन सक्षम बनाउने अपेक्षा लिइएको छ। यस फ्रेमवर्कको कार्यान्वयनबाट डिजिटल समावेशीकरण प्रवर्द्धनलाई मद्दत गर्दछ र सबै महिला तथा पुरुषलाई सूचना, प्रक्रिया र अवसरमा समावेश गराउँदछ।

स्रोत: डिजिटल नेपाल फ्रेमवर्क, २०७६

३. डिजिटल समावेशीकरणको लागि डिजिटल प्रविधि प्रयोगको अवस्था: सबल पक्ष र चुनौतीहरू

३.१ सबल पक्ष

डिजिटल प्रविधिको गतिशीलता, विविधता तथा सो क्षेत्रमा भएको निरन्तर विकासका कारण प्रविधिको प्रयोगकर्तामा पर्याप्त अवसरहरू सिर्जना गरेको छ। प्रविधिको प्रयोग विकास र समानताका लक्ष्य प्राप्तिका लागि मात्र नभई विभेद, असमानता, बहिष्करण तथा वञ्चितकरणलाई हटाउने औजार पनि हो। नेपालमा डिजिटल समावेशीकरणका लागि भएका सबल पक्षहरूलाई निम्नानुसार प्रस्तुत गरिएको छ।

(क) इन्टरनेट विस्तार र प्रयोगकर्ता

अन्तर्राष्ट्रिय दूरसञ्चार संघको प्रतिवेदनले विश्वभर सन् २०१९ मा ४८ प्रतिशत महिला र ५८ प्रतिशत पुरुषले इन्टरनेट प्रयोग गर्ने गरेको देखाएको छ। यसरी हेर्दा इन्टरनेट प्रयोगकर्ताको लैङ्गिक खाडल (Gender Gap) १७ प्रतिशत विन्दु रहेको देखिन्छ। विभिन्न देशको तथ्यांक तलको तालिका देखाइएको छ। सबै क्षेत्र र देशको तथ्यांक हेर्दा महिलाभन्दा पुरुष इन्टरनेट प्रयोगकर्ता बढी छन्। विकसित देशमा यो खाडल कम छ भने विकासोन्मुख देशमा बढी छ।

तालिका १
इन्टरनेटको विस्तार र प्रयोगकर्ता दर

महादेश	२०१७		२०१९		लैङ्गीक खाडल	
	पुरुष	महिला	पुरुष	महिला	२०१७	२०१९
युरोप	८२.९	७६.३	८४.९	८०.३	९.४	५.३
अमेरिका	६५.१	६६.७	७७.६	७६.८	-०.४	१.०
एशिया र प्यासिफिक	४७.९	३९.७	५४.६	४१.३	१७.४	२४.४
अफ्रिका	२४.९	१८.६	३३.८	२२.६	२०.७	३३
विश्व	५०.९	४४.९	५८.३	४८.४	११	१७
विकसित देश	८२.२	७९.९	८७.६	८६	५.८	२.३
विकासोन्मुख	४४.७	३७.५	५२.८	४०.७	१५.८	२२.८
भूपरिवेष्टित देश	२१	१४.१	२४.४	१३.९	२९.९	४२.८

Source: ITU Facts and Figures, 2017 & ITU Facts and Figures, 2019

नेपालमा गत पाँच वर्षको अवधिमा ६ देखि ९ प्रतिशतका दरले इन्टरनेटको पहुँच वृद्धि हुँदै गएको छ। नेपाल दूरसञ्चार प्राधिकरणका अनुसार सन् २०१७ मा २२ लाख ५० हजार नयाँ प्रयोगकर्ता थपिएका छन्। हाल नेपालमा इन्टरनेटको पहुँचमा महिला र पुरुष छुट्टिने तथ्यांक छैन। हाल इन्टरनेटको पहुँच र प्रयोगदर ५८.७७ प्रतिशत रहेको छ। देशका सबै स्थानीयतह र वडा कार्यालयसम्म ब्रोडब्यान्ड सेवा विस्तार भइसकेको छ।

(ख) मोबाइल फोन: पहुँच र स्वामित्व

अन्तर्राष्ट्रिय दूरसञ्चार संघअनुसार विश्वभर मोबाइल फोनमा महिलाको भन्दा पुरुषको स्वामित्व बढी छ। अध्ययनमा समेटिएका ८५ देश मध्ये २४ देशमा मात्र महिलाको मोबाइल फोनमा स्वामित्व पुरुष भन्दा बढी छ। नेपालले विगत केही वर्षहरूमा मोबाइल सेवाको पहुँचमा गुणात्मक वृद्धि हासिल गरेको छ। मोबाइलको पहुँच सन् २००९ मा २१ प्रतिशत थियो भने सन् २०१९ मा १०० पुगेको छ।

(ग) 4G सेवा:

नेपालमा सन् २०२० सम्म ९० प्रतिशत जनसङ्ख्यालाई ब्रोडब्यान्ड इन्टरनेट सेवा उपलब्ध गराउने गरी सेवा विस्तार सुरु गरिएको छ। हाल 4G सेवा देशका ७७ जिल्लामा पुगिसकेको छ।

(घ) सामाजिक सञ्जाल:

नेपालमा इन्टरनेट पहुँच विस्तारको प्रमुख कारणमध्ये सामाजिक सञ्जालको बढ्दो लोकप्रियता हो। नेपालमा सामाजिक सञ्जाल जस्तै: फेसबुक, ट्वीटर र इन्स्टाग्राम, अनलाइन प्लेटफर्महरू जस्तै ह्याट्सएप र आइएमओ, युट्युवजस्ता सेवाहरूमा भएको वृद्धिले इन्टरनेटको प्रयोगलाई बढावा दिएको छ।

(ङ) ई कमर्स (E-Commerce):

नेपालमा सन् २०१७ को मे महिनामा रहेका करिव ५६२८६ भन्दा बढी वेवसाइटहरूमध्ये ४० हजार व्यावसायिक वेवसाइटहरू रहेको पाइन्छ। आफ्नो उपस्थिति बढाउन र आफ्नो व्यवसायलाई विश्वव्यापीरूपमा व्यापक बनाउन धेरै व्यवसायी र सङ्गठनहरूले डिजिटल बजारीकरणलाई उपयोग गरेका छन्। नेपालमा Fintech start-ups सुरुआत भएसँगै ई कमर्सको सम्भावना बढेको छ।

(च) डिजिटल साक्षरता (Digital Literacy):

नेपालमा डिजिटल साक्षरताको प्रतिशत क्रमिकरूपमा वृद्धि हुँदै गएको छ । हाल डिजिटल साक्षरता करिब ४० प्रतिशत रहेको छ । प्रत्येक निर्वाचन क्षेत्र समेट्ने गरी प्रतिक्षेत्र ४ देखि १२ वटा सामुदायिक माध्यमिक विद्यालयमा कम्प्युटर प्रयोगशाला स्थापना गरिएको छ भने प्रत्येक प्रदेशमा १/१ वटा विद्यालयलाई नमुनाका रूपमा स्मार्ट विद्यालय बनाइएको छ । यी विद्यालयहरूको माध्यमबाट डिजिटल साक्षरता कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने गरिएको छ । हालका दिनहरूमा सूचना प्रविधिमा महिलाको सहभागिता बढ्दै गएको छ । यसले डिजिटल समावेशीकरणको लागि सबल वातावरण बनाउदै गएको छ ।

३.२ चुनौती

डिजिटल प्रविधिको गतिशीलता, विविधता तथा उक्त क्षेत्रमा भएको निरन्तर विकासका कारण प्रविधिको प्रयोगकर्तामा पर्याप्त अवसरहरू सिर्जना हुनुको साथै वञ्चितिकरणका नयाँ आयामहरू देखिन थालेका छन् । प्रविधिको प्रयोगका सम्बन्धमा देखिएका चुनौतीहरूलाई निम्नानुसार प्रस्तुत गरिएको छ:

(क) पहुँच:

नेपालमा इन्टरनेट सेवाको विस्तार आशानुरूप छैन र त्यसमध्ये पनि ब्रोडब्यान्डको विस्तार र प्रयोग अत्यन्त न्यून रहेको छ । त्यसैले नेपालमा डिजिटल प्रविधिको पहुँच सबै ठाँउमा समान किसिमले पुग्न सकेको छैन । विश्वका धेरै विकासोन्मुख देशहरूको तुलनामा नेपालमा इन्टरनेट सेवा महँगो छ । नेपालीहरूको आयको स्तर तथा क्रयशक्ति हेर्दा इन्टरनेट सेवा सबैले समान ढङ्गले उपयोग गर्न सक्ने अवस्था छैन । महिलाको हकमा इन्टरनेटको प्रयोगको अवस्था झनै कम रहेको अनुमान गर्न सकिन्छ । डिजिटल प्रविधिको प्रयोगको लागि चाहिने पूर्वाधार र उपकरणको उपलब्धता जस्तै: मोबाइल फोन, ल्यापटप र कम्प्युटर आदिमा महिलाको स्वामित्व न्यून नै रहेको अवस्था छ । डिजिटल प्रविधि तथा प्रणालीमा प्रयोग हुने भाषा तथा सामग्रीहरू अंग्रेजी वा अन्य विदेशी भाषामा हुने, नेपाली भाषा वा स्थानीय भाषामा नहुने कारणले गर्दा पनि इन्टरनेट प्रयोगको अवस्था सहज छैन । डिजिटल प्रविधि आफैमा जटिल हुने, यसको लागि विशेष सीप तथा जानकारी चाहिने भएकाले डिजिटल प्रविधि तथा उपकरणहरू उपलब्ध भएको अवस्थामा पनि सहज प्रयोगको अवस्था हुँदैन ।

(ख) सीप:

डिजिटल प्रविधि प्राविधिक विषय भएकाले यसको लागि सोको प्रयोगसम्बन्धी सामान्य जानकारी अतिआवश्यक हुन्छ । यसमा प्रयोग भएका भाषा तथा सूचनाबारे थाहा पाउन सामान्य साक्षरता जरूरी हुन्छ । त्यसैगरी इन्टरनेटको माध्यमबाट सेवा दिँदा सुरक्षित तरिकाले दिनुपर्ने र सो को विश्वसनियता पनि हुनुपर्ने हुन्छ । अन्यथा जुनसुकै साइटमा प्रवेश गर्दा व्यक्तिगत सूचना तथा जानकारीहरू सार्वजनिक हुन पुगी प्रयोगकर्तालाई जोखिम हुनजान्छ । सोही सूचनाको आधारमा अनलाइन दुर्व्यवहार सुरु हुनसक्छ । महिलाहरूमा यो किसिमको जोखिम बढी हुन्छ । महिलाको साक्षरता दरमा रहेको न्यूनता र यससम्बन्धी पर्याप्त सीप र ज्ञानको अभावमा डिजिटल प्रविधिको प्रयोगमा सीमितता रहेको छ ।

(ग) उत्प्रेरणा:

महिलाको साक्षरता दर पुरुषको दाँजोमा कम रहेको र प्रविधिको पहुँचको न्यूनता, यसमा गर्नुपर्ने लगानीको सीमितता तथा सुरक्षा आदिको कारण डिजिटल प्रविधिको प्रयोग विशेषत महिलाको लागि चुनौतीको रूपमा रहेको छ ।

(घ) विश्वसनीयता:

डिजिटल प्रविधिको न्यूनतम मापदण्ड कायम राखी व्यक्तिको व्यक्तिगत पहिचान, व्यक्तिगत जानकारीको सुरक्षा र प्रतिष्ठा कायम राख्ने विषय चुनौतीको रूपमा रहेको छ ।

माथि उल्लिखित चुनौतीहरूलाई निम्नानुसार तालिकामा प्रस्तुत गरिएको छ:

पहुँच	सीप	उत्प्रेरणा	विश्वास
१) पहुँच (Accessibility)	साक्षरता (Literacy)	जोखिम लिन सक्ने (Risk necessity)	पहिचान (Identity)
२) स्थान (Location)	डिजिटल सीप (Digital Literacy)	आवश्यकता लाभ (Financial Benefits)	सुरक्षा (Security)
३) लागत (Cost)	सुरक्षा (Security)	सामाजिक लाभ (Social Benefits)	मापदण्ड (Standard)
४) प्रविधि (Technology)	आँट (Confidence)	स्वास्थ्य (Health and Well beings)	प्रतिष्ठा (Reputation)
५) पूर्वाधार (Infrastructure)			
६) भाषा (Language)			

४. लैङ्गिक समानताको लागि डिजिटल समावेशीकरण गर्ने आधारहरू

डिजिटल नेपाल फ्रेमवर्कले यसको कार्यान्वयन तथा डिजिटल समावेशीकरणको लागि निम्न ३ वटा आधारहरू प्रस्तुत गरेको छः

१. प्रविधि र पूर्वाधारः

- क) डिजिटल कनेक्टिभिटीमा सुधार गर्ने । यसअन्तर्गत प्रत्येक नागरिकको इन्टरनेटमा पहुँच सुनिश्चित हुने गरी इन्टरनेट सेवा विस्तार गर्ने, देशभर अप्टिकल फाइबर नेटवर्क स्थापना गर्ने, 4G सेवाको विस्तार गर्ने ।
- ख) डिजिटल वित्तीय व्यवस्थाको प्रयोग गर्ने । यसअन्तर्गत विद्युतीय भुक्तानी प्रणालीलाई प्रवर्द्धन गर्ने, वित्तीय समावेशितालाई प्रोत्साहन गर्ने सेवाहरू प्रदान गर्ने, वित्तीय सेवा प्रदायकलाई Fintech मा लगानी गर्न आकर्षित गर्ने र पारदर्शिता कायम गर्ने ।

२. उद्यमशीलता प्रवर्द्धनका लागि सार्वजनिक निजी साझेदारी

- क) निजी क्षेत्रको लगानी तथा सहभागिता बढाउन सार्वजनिक निजी साझेदारी प्रवर्द्धन गर्ने, दुर्गम तथा ग्रामीण क्षेत्रमा स्मार्ट स्वास्थ्य, कृषि, शिक्षा, पर्यटनलगायतका महत्त्वपूर्ण क्षेत्रमा लगानी गर्न आर्थिक प्रोत्साहन गर्ने, नवप्रवर्तन र सिर्जनशील उद्यमशीलता प्रोत्साहन तथा रोजगारिका अवसरहरू सिर्जना गर्ने कार्यक्रमका लागि स्टार्ट अप कार्यक्रमको सुरुआत गर्ने ।
- ख) वैदेशिक लगानी आकर्षित गर्ने ।

३. प्रतिभा तथा सीप विकास

- क) डिजिटल शिक्षामा लगानी गर्ने - विद्यालय तथा क्याम्पसहरूमा सूचना प्रविधि शिक्षा अनिवार्य गर्ने
- ख) जनशक्तिको डिजिटल सीप विकास गर्ने
- ग) प्रतिभावान् तथा नवप्रवर्तनात्मक उद्यमशीलता विकास तथा अनुसन्धानलाई बढावा दिने
- घ) सबैलाई सूचना प्रविधि साक्षरता कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने ।

माथि उल्लिखित आधारहरूमाफत डिजिटल नेपाल फ्रेमवर्कको पूर्णरूपमा कार्यान्वयन गर्न सकेमा डिजिटल समावेशीकरणसहित लैङ्गिक समानता हासिल गर्न सकिन्छ ।

५. डिजिटल समावेशीकरणको माध्यमबाट लैङ्गिक समानता हासिल गर्ने उपायहरू

- क) राष्ट्रिय सूचना तथा सञ्चार प्रविधि नीति तथा ब्रोडब्यान्ड नीतिमा लैङ्गिक दृष्टिकोण (Gender Perspective) समावेश गरी कार्यान्वयन कार्ययोजना तयार गरी कार्यान्वयन गर्ने ।

- ख) महिलाहरूको सञ्चार तथा सूचना प्रविधि प्रयोगको अवस्था झल्किने गरी खण्डीकृत तथ्यांक प्रणाली तयार गरी अद्यावधिक गर्ने ।
- ग) सूचना प्रविधिसम्बन्धी सामग्री, उपकरण, प्रविधि तथा प्रणालीमा महिलाको सरल र सुरक्षित पहुँच सुनिश्चित गर्ने तथा सुपथ मूल्यमा सेवा उपलब्ध गराउने ।
- घ) सूचना प्रविधिसम्बन्धी प्रणाली तथा एप्लिकेसनहरूमा सकेसम्म प्रयोगकर्तामैत्री हुने गरी नेपाली भाषा र स्थानीय सामग्री (Local Content) प्रयोग गर्ने ।
- ङ) सबै प्रदेशका स्थानीयतहसम्म उच्चगतिको ब्रोडब्यान्ड सेवा विस्तारका लागि डिजिटल पूर्वाधार विकास गर्ने ।
- च) डिजिटल शिक्षामा लगानी गर्ने र विद्यालय तथा क्याम्पसहरूमा सूचना प्रविधि शिक्षा अनिवार्य गर्ने र महिलाका लागि निश्चित समयसम्म विशेष सहुलियतको व्यवस्था गर्ने ।
- छ) लक्षित कार्यक्रममार्फत महिलाको डिजिटल सीप तथा क्षमता विकास गर्ने । डिजिटल डिभाइड कम गर्नका लागि डिजिटल साक्षरता कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने ।
- ज) महिलाका आवश्यकता पूरा गर्ने गरी अनलाइन सामग्री, एप्लिकेसन तथा सेवाको विकास गर्ने ।
- झ) सूचना प्रविधिको क्षेत्रमा महिलाको सहभागिता प्रवर्द्धन गर्ने र सूचना प्रविधिको नीति निर्माण तहमा महिलाको सहभागिता बढाउने ।
- ञ) सूचना प्रविधिसम्बन्धी Start - up activity मा महिलाको स्वामित्व र सहभागिता बढाउन विभिन्न छुट र सहुलियतका व्यवस्थाहरू कार्यान्वयन गर्ने ।
- ट) ई कमर्समा महिला सहभागिता बढाउने गरी उनीहरूलाई तालिम दिने ।
- ठ) महिलाहरूलाई अनलाइन सेवा लिन प्रोत्साहित गर्ने तथा साइबर सुरक्षामार्फत अनलाइनबाट महिला माथि हुन सक्ने सबै किसिमका दुर्व्यवहारको न्यूनीकरण गर्ने ।

६. उपसंहार

डिजिटल प्रविधिको प्रयोग मुख्यतः इन्टरनेटको प्रयोगले मानिसको जीवनमा रूपान्तरण ल्याएको छ । आजको समयमा इन्टरनेट नयाँ सोच र अवसरको ढोका हो, सशक्तीकरणको साधन हो, अन्वेषण र दिगो विकासको साधक हो । यसले नयाँ सीप आर्जन गर्न, नयाँ सम्भावनाको पहिचान गर्न र निर्णय गर्ने क्षमता बढाउन सहयोगी र महत्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गर्दछ । त्यसैले इन्टरनेटमार्फत डिजिटल प्रविधिको प्रयोगले सशक्तीकरण गर्ने, रोजगारी तथा आयआर्जनका नयाँ सम्भावनाहरूको खोजी गर्ने, निर्णय प्रक्रियामा सहभागी बनाउन मद्दत गर्दछ ।

इन्टरनेट अर्थात् ब्रोडब्यान्डको पहुँच पाउने विषय मानव अधिकारको विषय मात्र होइन । यसको आर्थिक तथा व्यापारिक अर्थ पनि हुन्छ । विश्व बैंकको अध्ययनअनुसार इन्टरनेट पहुँचमा प्रत्येक १० प्रतिशत विन्दुको वृद्धिले कुल ग्राहस्थ उत्पादनमा १.३ प्रतिशतको वृद्धि हुन्छ । ५० प्रतिशतभन्दा बढी सङ्ख्यामा रहेका महिला तथा बालिकाहरूको इन्टरनेटमा पहुँच पुग्दा यसले कुल ग्राहस्थ उत्पादनमा उल्लेखनीय योगदान पुऱ्याउन सक्ने देखिन्छ । डिजिटल समावेशीकरणले महिलाको सशक्तीकरणमा जोड दिन्छ । डिजिटल सीप तथा क्षमताले सशक्तीकरणको तह बढाउँछ । यसले डिजिटल प्रविधिको प्रयोगमा महिलालाई उत्प्रेरित गर्नुको साथै डिजिटल प्रविधिको उपयोगमा आत्मविश्वास बढाउँछ । त्यसैले आजको सूचना प्रविधिको युगमा महिलाको समानता, सशक्तीकरण तथा मूलप्रवाहीकरण गर्न डिजिटल समावेशीकरणलाई महत्वपूर्ण साधनको रूपमा लिन सकिन्छ ।

स्रोत सामग्री:

१. सञ्चार तथा सूचना प्रविधि नीति २०७२, सञ्चार तथा सूचना प्रविधि मन्त्रालय
२. ब्रोडब्यान्ड नीति २०७१, सञ्चार तथा सूचना प्रविधि मन्त्रालय
३. डिजिटल नेपाल फ्रेमवर्क २०७६, सञ्चार तथा सूचना प्रविधि मन्त्रालय

बेइजिङ कार्ययोजनाका बाह्र सरोकारका विषय र नेपाल

गज बहादुर राना
पूर्व सहसचिव, नेपाल सरकार

संयुक्त राष्ट्रसंघको महासभाले १० डिसेम्बर १९४८ का दिन मानव अधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्र जारी गर्‍यो । मानव अधिकार व्यक्तिको जन्मसिद्ध मौलिक अधिकार भएकाले घोषणापत्रमा उल्लिखित हक तथा स्वतन्त्रताहरू लिङ्ग भेदभावबिना उपभोग गर्न पाउनुपर्ने कुरालाई आत्मसात् गरिएको छ । संयुक्त राष्ट्रसंघको सदस्यको रूपमा नेपालले पनि यस घोषणापत्र तथा संघअन्तर्गतका विभिन्न सन्धि महासन्धिहरूप्रति सहभागिता, सम्मिलन र प्रतिबद्धता जाहेर गरेको छ ।

सर्वप्रथम सन् १९७५ मा अन्तर्राष्ट्रिय नारी वर्षका रूपमा सुरु गरिएको अभियानको बहुआयामिक उद्देश्यलाई निरन्तरता प्रदान गर्न संयुक्त राष्ट्रसंघबाट मेक्सिको, कोपनहेगन, नैरोबीपश्चात् बेइजिङमा सन् १९९५ मा भएको चौथो विश्व महिला सम्मेलनले विश्वमा लैङ्गिक समानता र महिला सशक्तीकरणका लागि बेइजिङ कार्ययोजना निर्माण गरी निम्नलिखित १२ वटा सरोकारका क्षेत्रहरू निर्धारण गर्‍यो-

१. महिला र गरिबी	२. महिला र शिक्षा तथा तालिम	३. महिला र स्वास्थ्य
४. महिलाविरुद्धको हिंसा	५. महिला र सशस्त्र सङ्घर्ष	६. महिला र अर्थतन्त्र
७. निर्णयप्रक्रियामा महिला	८. महिला विकासका लागि संस्थागत संरचना	९. महिला र मानव अधिकार
१०. महिला र सञ्चार	११. महिला र वातावरण	१२. बालिका

नेपालले देशको सन्तुलित विकासमा महिला विकासको महत्त्वलाई आत्मसात् गर्दै छैटौँ योजनामा महिला विकासका कार्यहरू र सातौँ योजनामा महिला विकास नीतिहरू छुट्टै उल्लेख गरी नीतिगत र कार्यगत प्रयासको थालनी गरेको पाइन्छ । नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ मा महिला विकासका लागि विशेष व्यवस्था गर्न सकिने प्रावधान उल्लेख भएको थियो । बेइजिङ कार्ययोजनाको सरोकारका विषयमा २०५४ सालमा राष्ट्रिय कार्ययोजना नै तयार भयो । वर्तमान नेपालको संविधानले महिला अधिकारलाई छुट्टै धारामा मौलिक हकको रूपमा उल्लेख गरेको छ । यसरी बेइजिङ कार्ययोजना कार्यान्वयन हुन थालेको २५ वर्ष भइसकेको छ । नेपालले संयुक्त राष्ट्रसंघमा आवधिकरूपमा प्रस्तुत गर्नुपर्ने महिलाविरुद्ध हुने सबै प्रकारका विभेद उन्मूलनसम्बन्धी महासन्धि (सिड) को छैटौँ आवधिक प्रतिवेदन पेस गरिसकेको छ । यस्ता प्रतिवेदनहरूमा बेइजिङ कार्ययोजनाले तय गरेको महिला सरोकारका विषयहरू पर्ने नै भए ।

बेइजिङ कार्ययोजनाका सन्दर्भमा कार्ययोजनाले तोकेका ती महत्त्वपूर्ण र रणनीतिक सरोकारका बाह्र क्षेत्रगत विषयहरूबारे नेपालको उल्लिखित अवस्थाका आधारमा तयार पारिएको सङ्क्षिप्त विषयगत विवरण यस लेखमा प्रस्तुत गरिएको छ ।

(१) महिला र गरिबी:

नेपालमा खासगरी योजनाबद्ध विकासको सुरुआतसँगै सरकारले आवधिक विकास योजनाहरूद्वारा निर्दिष्ट नीतिअन्तर्गत गरिबी निवारणका विभिन्न कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्दै आइरहेको पाइन्छ । बितेका केही दशकदेखि गरिबी निवारणको नीतिलाई विकास प्रस्तावको मुख्य चुरोको रूपमा लिने गरिएको छ । यसबाट मूलतः सीमान्तकृत वर्गको सामाजिक तथा आर्थिक न्यायमा सुनिश्चितता

बढ्दै आएको छ । यसले समग्र गरिबीमा उल्लेख्य कमी र मानव विकास सूचाङ्कमा सुधारसमेत आएको देखिन्छ । गरिबीको रेखामुनि रहेको जनसङ्ख्या घट्दै आइरहेको छ ।

विपन्न महिला लक्षित महिला विकास कार्यक्रमबाट विपन्न महिलालाई लैङ्गिक समानता, प्रजनन स्वास्थ्य, जीवनोपयोगी सीप, शिक्षा, पुगीसरी सम्पन्नता, संस्थागत सहभागिताको उपायहरूद्वारा महिलाहरूको सशक्तीकरण र सुरक्षा गर्ने कार्यक्रम स्थानीयतहबाट सञ्चालन हुन थालेका छन् ।

ग्रामीण महिलाका लागि आर्थिक अवसरहरू विस्तार गर्न संविधानमुताविक देशले अवलम्बन गरेको तीन खम्बे आर्थिक आधारअनुरूपको राष्ट्रिय सहकारी नीतिले सहकारीमा महिलाहरूको सहभागितामा वृद्धि ल्याएको छ । महिला सहकारीहरूको सङ्ख्या बढ्दै छन् । सहकारीबाट बचत तथा ऋणको सेवा लिने जनतामध्ये महिलाको सङ्ख्या करिब ४५ प्रतिशत पुगिसकेको देखिन्छ । गरिबी न्यूनीकरण तथा लाभ आर्जनका लागि स्रोत परिचालन गर्न स्थानीयतहमा ग्रामीण महिलाहरूको समूह गठनको कार्यलाई बढावा दिने गरिएको छ । कृषि विकास रणनीति, २०१५ अन्तर्गत कृषि योजना र उत्पादन क्रियाकलापहरूमा महिलाहरूको संलग्नतालाई जोड दिइएको छ । सम्पत्तिमा महिलाहरूको स्वामित्व एवम् अधिकार बढाई गरिबी न्यूनीकरण र समानता प्राप्तिका लागि समसामयिकरूपमा लैङ्गिकतामा आधारित विधि निर्माण र परिमार्जन कार्य हुँदै आएको छ ।

(२) महिला र शिक्षा तथा तालिमः

नेपालका सामुदायिक विद्यालयहरूमा कक्षा १० सम्म निःशुल्क र प्राथमिक शिक्षालाई अनिवार्य गरिएको छ । सबैका लागि शिक्षा राष्ट्रिय कार्ययोजनाले यस निःशुल्क र अनिवार्य प्राथमिक शिक्षालाई थप सुनिश्चितता प्रदान गरेको देखिन्छ । बालिका र महिलाहरूको शिक्षालाई सुनिश्चित गर्न पर्याप्त स्रोत विनियोजन र शिक्षा सुधारका कारबाही भइरहेका छन् । फलस्वरूप शिक्षण पेशामा महिलाहरूको संलग्नता उत्साहप्रद देखिएको छ । रोजगारमुखी व्यावसायिक शिक्षा तथा तालिममा महिलाहरूको सहभागिता बढ्दै आएको छ ।

(३) महिला र स्वास्थ्य

नेपालको स्वास्थ्यक्षेत्रका विभिन्न योजनाहरूमा स्वास्थ्य सेवालाई अधिक लैङ्गिक उत्तरदायी बनाउने प्रयास निरन्तररूपमा हुँदै आएको पाइन्छ । यसबाट स्वास्थ्य सेवाको प्रवाहमा लैङ्गिक समानता तथा सामाजिक समावेशी पद्धति अवलम्बन गर्न सहयोग पुगेको छ । नेपालको सुरक्षित मातृत्व र मातृस्वास्थ्य, आधारभूत स्वास्थ्य प्रवाह संयन्त्रको सुदृढीकरण, सामुदायिक स्वास्थ्य व्यवस्थापन र ग्रामीण तथा सीमान्तकृत महिलाहरूको पोषण व्यवस्था, स्वास्थ्य प्रणालीको अनुगमन र मूल्याङ्कन आदिमा विभिन्न अन्तर्राष्ट्रिय निकायहरूको सहयोग र साझेदारी महत्त्वपूर्ण रहँदै आएको देखिन्छ ।

राष्ट्रिय प्राथमिकता प्राप्त राष्ट्रिय सुरक्षित मातृत्व नीति, १९९८ सुरक्षित मातृत्व कार्यक्रमको आधार हुँदै आएको छ । किशोरकिशोरी र युवाका लागि सुरक्षित गर्भपतनबारे सचेतना अभिवृद्धि अभियान सञ्चालनमा रहेको छ । आड खस्ने समस्या सम्बोधनका लागि निःशुल्क शल्यचिकित्सा उपचारसमेतका सचेतना कार्यक्रमहरू भइरहेका छन् । नेपाल स्वास्थ्य क्षेत्र योजना-कार्यान्वयन योजनाले सम्पर्कविहीनलाई प्राथमिकता दिएको छ । महिलाहरूको स्वास्थ्य तथा सरसफाई अवस्थामा सुधार ल्याउन जल, सरसफाई र स्वास्थ्य कार्यक्रम कार्यान्वयन भएको छ । यौनसम्पर्कबाट सर्ने रोग, एचआइभी/एडस र यौन तथा स्वास्थ्यसम्बन्धी विषयहरूको सम्बोधनका लागि नेपाल एचआइभी लगानी योजनासमेत कार्यान्वयन भएको देखिन्छ । राष्ट्रिय महिला सामुदायिक स्वास्थ्य स्वयंसेविका कार्यक्रमअन्तर्गत पचासौं हजार महिला सामुदायिक स्वास्थ्य स्वयंसेविकाका रूपमा क्रियाशील रहेका छन् । बहुक्षेत्रीय पोषण योजना कार्यान्वयनबाट बाँच्ने अपेक्षित उमेर बढेको, मातृ मृत्युदर घटेको र बालिकाहरूको आधारभूत स्वास्थ्यमा सुधारजस्ता सकारात्मक प्रभाव प्राप्त भएको छ । फलस्वरूप नेपालले मातृ मृत्युदर (सहस्राब्दी विकास लक्ष्य-५) घटाउन प्राप्त सफलताका लागि सन् २०११ मा MDG Achievement Award, बाल मृत्युदर (सहस्राब्दी विकास लक्ष्य-४) घटाउन प्राप्त सफलताका लागि Motivational Award र प्रजनन स्वास्थ्यमा प्राप्त उल्लेख्य उपलब्धिका लागि प्रजनन स्वास्थ्यका लागि विश्व नेताहरूको परिषद्द्वारा प्रदान गरिएको Resolve Award प्राप्त गरेको थियो । संविधानले नै स्वास्थ्य सेवालाई व्यक्तिको मौलिक हक तोकिएबाट स्वास्थ्य सेवामा महिलाको पहुँच वृद्धि भइरहेको छ । शिशु मृत्युदर, बाल मृत्युदर तथा मातृ मृत्युदर घटाउनका लागि रोगहरू लामन नदिन, नियन्त्रण गर्न तथा उन्मूलन गर्ने खोप सेवाले

निरन्तरता पाएको छ । देशभर ग्रामीण महिलाहरूको स्वास्थ्यमा सहयोगका लागि महिला समूहहरू गठन भई महिला सशक्तीकरण तथा सचेतनाका कार्यक्रमहरूले निरन्तरता पाइरहेका छन् ।

(४) महिलाविरुद्धको हिंसा

महिला तथा बालिकाविरुद्धको हिंसा नेपालको लैङ्गिक समानता र समावेशी कार्यक्रम कार्यान्वयनमा एउटा मुख्य चुनौती हो । यस प्रकारको चुनौतीसँग जुध्न केन्द्रदेखि स्थानीयतहसम्मको लागि निश्चित नीति, कानुनी व्यवस्था, कार्ययोजना तथा कार्यक्रम कार्यान्वयनमा रहेका छन् । महिला तथा बालिकाविरुद्धको हिंसा सम्बोधन गर्न राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग, राष्ट्रिय महिला आयोगलगायत विभिन्न सरकारी निकाय, सुरक्षा निकाय, मानव अधिकारवादी संस्थाहरू तथा नागरिक समाज सङ्गठनहरू क्रियाशील रहेका छन् । सन् २०११ मा छुट्टै लैङ्गिक हिंसा निवारण कोष नै स्थापना भएको छ ।

सन् २०१० लाई लैङ्गिक हिंसाविरुद्धको वर्ष घोषणा गरी प्रधानमन्त्रीअन्तर्गत राष्ट्रिय निर्देशन (स्टेरिङ्ग) समिति गठनपश्चात् लैङ्गिक हिंसाविरुद्धको राष्ट्रिय अभियानले अरू तीव्रता पायो । घरेलु हिंसा (कसुर र सजाय) ऐन, २००९ ले केही गम्भीर घरेलु हिंसालाई राज्य अपराधअन्तर्गत सूचीकृत गरेको छ ।

लैङ्गिकतामा आधारित हिंसा सम्बोधनका लागि छुट्टै प्रहरी कर्मचारीलाई जिम्मेवारी दिइएको छ भने महिला तथा बालबालिका सेवा केन्द्रहरू स्थापना भएका छन् । मुलुकी अपराधसंहिताबाट करणीविरुद्ध उजुरी दिनुपर्ने वैधानिक समय सीमाको हदलाई विस्तार गरी एक वर्ष कायम गरिएको छ ।

लैङ्गिक विभेदमा आधारित हिंसाविरुद्ध छुट्टै कार्यसञ्चालन कार्यविधि तोकिएको छ । जिल्लास्तर र समुदायस्तरका सेवा केन्द्रहरू सञ्चालनमा रहेका छन् । लैङ्गिक विभेदमा आधारित हिंसाका पीडित/प्रभावितहरूलाई अस्पतालमा आधारित एकद्वार सङ्कट व्यवस्थापन केन्द्रबाट एकीकृत स्वास्थ्य सेवा उपलब्ध भइरहेको छ । स्थानीयस्तरमा निगरानी समूहहरू गठन भएका छन् । तत्काल हिंसा सम्बोधनका लागि छुट्टै लैङ्गिक हिंसा निवारण कोष, एकल महिला संरक्षण कोषजस्ता विभिन्न कोषहरू स्थापना भएका छन् । यसैगरी हिंसापीडित/प्रभावित महिलाहरूका लागि द्रुत न्यायको सुनिश्चितता गर्न अदालतमा निरन्तर सुनुवाइको प्रावधान राखिएको छ । गोप्यता कायम गर्न बन्द इजलासको व्यवस्था गरिएको छ ।

शाोषण र विभेदविरुद्धको अधिकार प्रत्याभूति गरिएको छ । छाउपडी, कमलरी तथा देउकी प्रथा खारेज गरिएका छन् भने बालविवाहलाई गैरकानुनी बनाइएको छ । हिंसाबाट प्रभावित महिला तथा बालबालिकाका निम्ति सुरक्षागृह तथा पुनर्स्थापना केन्द्र र निःशुल्क कानुनी सहायताको व्यवस्था गरिएको छ । आमा तथा बाबु दुबैलाई प्रसूति विदा र भत्तासमेतको व्यवस्था छ ।

(५) महिला र सशस्त्र द्वन्द्व

नेपालको सशस्त्र द्वन्द्वबाट प्रभावितका लागि न्याय वहाली सुनिश्चित गर्न स्थापित सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग र जबरजस्ती बेपत्ता पारिएका व्यक्तिहरूको अनुसन्धान आयोग क्रियाशील रहेका छन् । प्रत्येक आयोगको सदस्यमा न्यूनतम एकजना महिलाको नियुक्ति अनिवार्य गरिएको छ । बेपत्ता पारिएका व्यक्तिहरूको अनुसन्धान आयोग र सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोगको सिफारिस कार्यान्वयनको अनुगमन गर्ने अधिकार राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगलाई दिइएको छ । द्वन्द्वपूर्व, द्वन्द्वका बखत तथा द्वन्द्वपश्चात्को अवस्थामा हुने महिला तथा बालबालिकाको अधिकार उल्लङ्घन रोक्नेसम्बन्धी संयुक्त राष्ट्रसंघ, सुरक्षा परिषद्को प्रस्ताव नं. १३२५ र १८२० कार्यान्वयन गरिएको छ । सशस्त्र द्वन्द्वबाट प्रभावितलगायत सबै एकल महिलाहरूलाई सामाजिक सुरक्षा भत्ता प्रदान गर्ने गरिएको छ ।

(६) महिला र अर्थतन्त्र

महिलाहरूको आर्थिक अधिकारको प्रवर्द्धन र स्वतन्त्रताको संरक्षणका लागि संविधान र कानूनले सबै सार्वजनिक सेवा र राज्य प्रणालीमा महिलाहरूलाई आरक्षण र संरक्षणात्मक उपायहरू प्रदान गरेको छ । फलस्वरूप महिलाहरूको रोजगारमा पहुँच, उपयुक्त कार्यवस्था र आर्थिक स्रोतमाथि सहभागिता बढ्दै गएको छ । जग्गा दर्ताका बखत दर्ता शुल्कमा महिलाहरूलाई छुटको व्यवस्थाले जमिनमाथि उनीहरूको स्वामित्व वृद्धि हुँदै आएको छ । महिलाहरू आर्थिकरूपमा सक्रिय समूहमा परेका छन् । कृषिबाहेक अन्य क्षेत्रमा पनि कमाउने (ज्याला) महिलाहरू बढ्दै आएका छन् । वैदेशिक रोजगारमा जाने र विप्रेषण पठाउने महिलाहरूको

सङ्ख्यामा वृद्धि भएको छ । यसैगरी सामुदायिक वनमा मिलाहरूको बढ्दो सहभागिताले ग्रामीण महिलाहरूको जीविका, रोजगारी एवं नेतृत्व विकासमा सहयोग पुगिरहेको देखिन्छ ।

नेपालको संविधानले राज्यका सबै निकायमा महिलालाई समानुपातिक समावेशी सिद्धान्तको आधारमा सहभागी हुने हक सुनिश्चित गरेको छ । यसले गर्दा नेपाल वाणिज्य तथा उद्योग संघ, नेपाल घरेलु तथा साना उद्योग संघ तथा नेपाल उद्योग परिसंघजस्ता निजी क्षेत्रका व्यावसायिक सङ्गठनहरूले व्यावसायिक क्षेत्रमा महिला उद्यमीहरूको क्षमता विकास गर्नमा मद्दत पुऱ्याइरहेका छन् ।

गरिबी निवारण कोषको सहयोगमा कार्यान्वयन गरिएका कार्यक्रमहरूमा महिलाको सहभागिता अत्यधिक रहेको छ । महिलाहरूको सीप र उद्यमशीलता विकास गरी उनीहरूको व्यापारिक तथा आर्थिक क्षमता बढाउन सहयोगको लागि महिला उद्यम विकास कोषसमेत स्थापना भएको छ ।

(७) निर्णयप्रक्रियामा महिला

लैङ्गिक उत्तरदायी नीतिहरूको कारण महिलाहरूको राज्यको शासन प्रणालीअन्तर्गत विभिन्न निर्णयतह र निर्णयप्रक्रियामा समान, पूर्ण र अर्थपूर्ण सहभागिता बढ्न थालेको छन । संवैधानिक, कानुनी तथा सरकारी निकाय तथा निजी क्षेत्रका छाता सङ्गठनका विभिन्न पदहरूमा महिलाहरूको प्रतिनिधित्वलाई अनिवार्य गरिएको छ । राष्ट्रियतहको विद्यालय नीति निर्माण तहको शैक्षिक व्यवस्थापन निकायमा महिलाका निम्ति निश्चित स्थानको प्रावधान राखिएको छ । जीविकोपार्जनको मुख्य क्षेत्रका रूपमा रहेको सामुदायिक वन समूह, शान्ति समिति, गरिबी उन्मूलन कोषअन्तर्गत गरिबी उन्मूलन कार्यक्रम आदिको निर्णयतह तथा प्रक्रियामा महिलाहरूको सहभागिता बढिरहेको देखिन्छ ।

(८) महिला विकासका लागि संस्थागत संरचना

केन्द्रमा महिला, बालबालिका तथा ज्येष्ठ नागरिक मन्त्रालय र महिला तथा बालबालिका विभाग क्रियाशील छन् । महिलासम्बन्धी सबाल सम्बोधनका लागि नेपाल प्रहरीले देशभर आफ्नै संरचना स्थापना गरेको छ । साबिकको महिला तथा बालबालिका कार्यालयको संस्थागत भूमिका स्थानीयतहमा सरेको छ । महिला विकाससम्बन्धी नीति तथा कानून निर्माण र विभिन्न कार्यक्रम सञ्चालनका लागि प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालयदेखि स्थानीयतहलाई जिम्मेवारी तोकिएको छ । राष्ट्रिय महिला आयोग तथा राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगजस्ता संवैधानिक आयोगहरूको स्थानीय क्षेत्रसम्म आ-आफ्नै संरचनाअन्तर्गत विभिन्न तहका कार्यालयहरू क्रियाशील रहेका छन् ।

(९) महिला र मानव अधिकार

नेपालको संविधानले महिला सरोकारका लैङ्गिकता, प्रजनन, सहभागिता, मानव विकास, समानता र अविभेद, शोषणविहीनता र पारिवारिक स्रोतमा समान अंशजस्ता महिला विषयहरूलाई मान्यता दिँदै मौलिक हकअन्तर्गत थप महिला अधिकारको प्रत्याभूति गरेको छ । महिला मानव अधिकारका लागि छुट्टै रणनीतिका साथ राष्ट्रिय मानव अधिकार कार्ययोजना कार्यान्वयन भइरहेको छ ।

नेपालले सशस्त्र द्वन्द्वपूर्व, द्वन्द्वको अवधि र द्वन्द्वपश्चात् संयुक्त राष्ट्रसंघ, सुरक्षा परिषद्को प्रस्ताव नम्बर १३२५ र १८२० अनुसारको महिलाहरूको अधिकारका विषयहरू सम्बोधनका लागि छुट्टै राष्ट्रिय कार्ययोजना कार्यान्वयन गरेको छ । महिला अधिकारको प्रवर्द्धनात्मक र संरक्षणात्मक सेवा सुदृढीकरण कार्यमा प्रत्यक्षतः स्थानीयतह संलग्न रहेका छन् ।

(१०) महिला र सञ्चार

नेपालमा लैङ्गिक समानता तथा महिलाहरूको सशक्तीकरणका सन्दर्भमा सञ्चार जगतको सशक्त भूमिकालाई स्वीकार गरी सूचना प्रविधि र सञ्चारको अर्थपूर्ण उपयोगका लागि महिला र अन्य सुविधाविहीन, ग्रामीण तथा सीमान्तकृत समुदायको पहुँच वृद्धि गराउन छुट्टै प्रविधि नीति कार्यान्वयन गरिएको छ । यसले महिलाहरूको आवाज तथा अभिव्यक्ति र सहभागितामा वृद्धि ल्याएको छ ।

नेपाल पत्रकार संस्थाहरूको संघले लैङ्गिक समानता र महिला अधिकारको अनुभूत गर्दै सञ्चार जगतलाई लैङ्गिकमैत्री र सहयोगी बनाउने एक उपायको रूपमा संघको कार्यकारिणी समितिमा महिलाका लागि न्यूनतम स्थान सुनिश्चित गरेको छ । प्रेस काउन्सिल नेपालले आचारसंहिता नै लागु गरेको छ । फलस्वरूप बितेका केही वर्षयता महिला तथा लैङ्गिकतामा आधारित हिंसासम्बन्धी विषयको सम्पादकीय लेखसमेत रिपोर्टिङ बढिरहेको देखिन्छ ।

(११) महिला र वातावरण

नेपालमा वातावरण संरक्षणका लागि थुप्रै नीति, कानून, कार्ययोजना, मापदण्ड, निर्देशिका लागु गरिएका छन्। वातावरण नीति र कार्ययोजना, १९९२, राष्ट्रिय जलवायु परिवर्तन नीति, २०१०, राष्ट्रिय अनुकूलन कार्ययोजना, घरभित्रको वायुको गुणस्तर राष्ट्रिय मापदण्ड कार्यान्वयन निर्देशिका, २००९, स्थानीय अनुकूलन कार्ययोजना, राष्ट्रिय ग्रामीण तथा नवीकरणीय ऊर्जा कार्यक्रम केही उदाहरण हुन्। यसबाट वातावरण संरक्षण र व्यवस्थापनमा महिलाहरूको सरोकारका विषयहरू सम्बोधन हुन पुगेको छ। राष्ट्रिय र स्थानीयतहमा लैङ्गिकताको मूलप्रवाहीकरणका लागि उपयुक्त जलवायु अनुकूलनका उपायहरूको विकास गर्ने, जलवायु परिवर्तन कारबाहीका सबै क्षेत्रमा लैङ्गिक समानता समेट्ने, समुदाय र घरघरमा लैङ्गिकमैत्री वातावरण प्रवर्द्धन गर्ने तथा स्रोत व्यवस्थापनमा महिलाहरूको सहभागिता बढाउनेजस्ता कार्यहरूलाई जोड दिइएको छ।

(१२) बालिका

नेपाल सरकारले बालिकाको शिक्षा, स्वास्थ्य सेवा, सामाजिक सहभागिता तथा सीप विकासजस्ता आवश्यकता र सरोकार सम्बोधन गर्ने क्रममा किशोरावस्थाको विकास समेतलाई जोड दिदै एउटा राष्ट्रिय कार्ययोजना लागु गरेको छ। छाउपडी, कमलरी, देउकी, बालविवाहजस्ता हानिकारक परम्परागत प्रचलनहरू उन्मूलन गर्न विभिन्न उपायहरू अनुसरण गरिएका छन्। महिला तथा बालिकाहरूविरुद्धको हिंसाको रिपोर्टिङ उल्लेख्य देखिन्छ। महिला तथा बालबालिका विकासको लागि जीवनोपयोगी सीप विकासमा जोड दिदै आइएको छ। बहुक्षेत्र पोषण योजनाले किशोरी, गर्भवती महिला र न्यून आय समूहका स्तनपान गराइरहेका आमाहरू तथा बालिकाहरूको आधारभूत स्वास्थ्य सुधारमा योगदान पुऱ्याइरहेको छ।

स्थानीयतहहरूले बालमैत्री र बालिकाहरूको सरोकारका विषयहरूलाई मूलप्रवाहीकरण गरिरहेका छन्। बालिकाविरुद्धको हिंसा अन्त्यका लागि महिलाहरूको समूहहरू परिचालन भएका छन्। बालिकाहरूको बेचबिखन रोक्न स्थानीयतहमा बेचबिखनविरुद्धका सञ्जालहरूको निगरानी तथा रेखदेख कार्य बढेको छ। क्षेत्रीय सहयोगका लागि दक्षिण एशीयाली संघ, सार्क क्षेत्रमै बालबालिका, खासगरी बालिकाविरुद्ध हुने सबै प्रकारका हिंसा निर्मूल गर्ने कार्यमा नेपाल सक्रिय रहेको छ।

सन्दर्भ सामग्री:

१. नेपालको संविधान।
२. नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७।
३. छैटौँ आवधिक प्रतिवेदन, महिलाविरुद्ध हुने सबै प्रकारका विभेद उन्मूलनसम्बन्धी महासन्धि (सिड), २०१७।
४. लैङ्गिक समानता तथा महिला सशक्तीकरण, राष्ट्रिय कार्ययोजना, २०६१।
५. महिलाविरुद्ध हुने सबै प्रकारका भेदभाव उन्मूलन गर्ने महासन्धि कार्यान्वयनको लागि तयार गरिएको राष्ट्रिय कार्ययोजना, २०६०।
६. महिला, बालबालिका तथा ज्येष्ठ नागरिक मन्त्रालयबाट प्रकाशित विभिन्न सामग्रीहरू।
७. लेखसम्बन्धी नेपाल सरकारको विभिन्न नीति, ऐन, नियमावली, कार्ययोजना तथा वेभ पेजहरू।

नेपालमा राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय गैरसरकारी संस्थाको भूमिका

सुनिता नेपाल

उपसचिव - महिला, बालबालिका तथा ज्येष्ठ नागरिक मन्त्रालय

पृष्ठभूमि

गैरसरकारी संस्थाको शब्दको प्रयोग सन् १९४५ मा संयुक्त राष्ट्र संघको स्थापनासँगै हुन थालेको देखिन्छ। मूलतः दोस्रो विश्वयुद्धको समाप्तिसँगै राजनीतिक पुनर्संरचना र राज्य पुनर्निर्माणको युगबाट विश्वमञ्चमा नागरिक संस्था र गैरसरकारी संस्थाहरूको उल्लेख्य उपस्थिति बढेको पाइन्छ। मानवतावादी र सहकारिताको मूल भावनामा केन्द्रित रही सामाजिक विकासका क्रियाकलाप सञ्चालन गर्न समुदायमा आधारित सङ्गठन र समूहको रूपमा नागरिकहरू आबद्ध भई स्वतन्त्र किसिमले काम गर्ने कार्यको सुरुआतसँगै समयको विकासक्रममा सङ्गठित संस्थाको रूपमा गैरसरकारी संस्था सञ्चालनमा आएको पाइन्छ। विश्व बैकले गैरसरकारी संस्थालाई "A wide variety of groups and institutions that are entirely and/or largely independent of government and characterized primarily by humanitarian or co-operative rather than commercial objective" को रूपमा परिभाषित गरेको छ। यसरी हेर्दा गैरसरकारी संस्था भन्नाले वैधानिक तवरबाट निश्चित सेवाको लक्ष्य तथा उद्देश्य प्राप्तिका लागि गठित स्वायत्त, मुनाफारहित, सामाजिक दबाब सिर्जना गर्ने, सशक्त पैरवीकर्ताको रूपमा बुझिन्छ। साझा विशेषताका रूपमा विकासमुखी गैरराजनीतिक, प्रजातान्त्रिक चरित्र र मुनाफारहित संस्थाको रूपमा लिन सकिन्छ। यसरी हेर्दा गैरसरकारी संस्थाहरू आकारमा सानो चुस्त प्रक्रियागतरूपमा सरल तथा परिणाममुखी र भूमिकाको रूपमा स्वयंसेवी, समाजसेवी भावबाट परिचालित रहेको देखिन्छ। प्रायः यस्ता संस्थाहरू नागरिकको आकाङ्क्षा पहिचानदेखि आवश्यकता पूर्ति गर्न पैरवी गर्ने, पिछडिएको क्षेत्र र वर्गसम्म पुग्ने गर्दछन्। विकास सहायता परिचालनको प्रभावकारिताका लागि पेरिस सिद्धान्तहरू, २००५ र आक्रा एजेण्डा अफ एक्सन, २००८ ले पनि विकासका लागि सामुदायिक संघसंस्थाको अहम् भूमिका स्वीकारेको देखिन्छ।

विभिन्न मुलुकमा विभिन्न उद्देश्य लिई गैरसरकारी संस्थाहरू स्थापना हुने गरेको पाइन्छ। विद्वान डेभिड कोर्टनले गैरसरकारी संस्थाहरूको ४ पुस्ता रहेको तर्क राखेका छन्। उनका अनुसार पहिलो पुस्ताका गैरसरकारी संस्थाहरू उद्धार र कल्याणकारी कार्यमा केन्द्रित रहे। दोस्रो पुस्ताका गैरसरकारी संस्थाहरू स्थानीयस्तरमा आत्मनिर्भरताका विभिन्न कार्यक्रमहरू सञ्चालनमा केन्द्रित रहे। त्यसै गरी तेस्रो पुस्ताका गैरसरकारी संस्थाहरू दिगो विकासका लागि केही पद्धति बसाल्ने तिर अघि बढेको देखिन्छ भने चौथो पुस्ताका संस्थाहरू सामाजिक आर्थिक विकासको अभियानमा केन्द्रित रही अघि बढ्न प्रयासरत रहेको पाइन्छ। कुनै पनि मुलुकमा सामाजिक तथा आर्थिक क्षेत्रमा गैरसरकारी संस्थाहरूले गरेको योगदान तथा भूमिकालाई नकार्न सकिँदैन। तर, त्यस्ता गैरसरकारी संस्थाहरूको भूमिका उक्त संस्थाहरू कुन उद्देश्य लिएर कुन किसिमबाट गठन भई कसरी सञ्चालन भइरहेका छन् भन्ने कुरामा निर्भर रहन्छ।

नेपालमा गैरसरकारी संस्थाको सङ्क्षिप्त इतिहास

नेपालमा गैरसरकारी संस्थाको इतिहास धेरै लामो छ। परापूर्वकालदेखि नै स्थानीय नागरिकहरू एकीकृत भई एक आपसमा सहयोगको भावना राखी सामूहिकरूपमा अग्रसर रहने गरेको नागरिक संस्थाको अनौपचारिक स्वरूपको रूपमा ढिकुर, धर्म भकारी, पर्मा प्रथा, गुठी जस्ता समूहमा रही विभिन्न क्रियाकलापमा संलग्न रहेको देखिन्छ। स्थापना र विकास क्रमलाई हेर्दा १९८३ मा कामधेनु चर्खा प्रचारक गुठी स्थापना गरेर विधिवतरूपमा संगठित सामाजिक संस्थाको रूपमा कार्य गरेको थियो। वि.स. २००७ सालमा

प्रजातन्त्र स्थापना भएपछि मात्रै यससम्बन्धी कानूनहरू तर्जुमा हुन थालेको पाइन्छ । संस्था रजिष्ट्रेशन ऐन, २०१६, राष्ट्रिय निर्देशन ऐन, २०१८, मुलुकी ऐन, २०२०, आदिमा गैरसरकारी संस्था सञ्चालन, नियन्त्रण तथा समन्वय आदिका लागि कानुनी व्यवस्था भएको पाइन्छ । २०३४ सालमा संस्थाहरूको गठन, सञ्चालन नियन्त्रण तथा अनुगमन गर्न संस्था दर्ता ऐन तथा सामाजिक सेवा राष्ट्रिय समन्वय परिषद् ऐन, २०३४ छाता ऐनको रूपमा कार्यान्वयनमा आएकोमा २०४९ आएर उक्त ऐन खारेज गरी समाजकल्याण परिषद् ऐन २०४९ कार्यान्वयनमा आयो ।

गैरसरकारी संस्थाहरूको नियमन तथा परिचालनका लागि नेपालमा भएका मौजुदा व्यवस्थाहरू:

क) नेपालको संविधान (२०७२)

नेपालको संविधानको धारा १७(घ) बमोजिम सघंसंस्था खोल्ने स्वतन्त्रताको व्यवस्था रहेको छ । साथै धारा ५१(अ) १४ बमोजिम सामुदायिक तथा राष्ट्रिय वा अन्तर्राष्ट्रिय गैरसरकारी सघंसंस्थाको लागि र भूमिकालाई जवाफदेही र पारदर्शी बनाउँदै त्यस्ता संस्थाहरूको स्थापना, स्वीकृति, सञ्चालन नियमन र व्यवस्थापनका लागि एकद्वार प्रणाली अपनाउने र आवश्यकता र प्राथमिकताका क्षेत्रमा मात्र त्यस्ता संघसंस्थालाई संलग्न गराउने भन्ने व्यवस्था रहेको छ ।

ख) अन्तर्राष्ट्रिय विकास सहायता परिचालन नीति, २०७६

राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय गैरसरकारी संस्थामार्फत विकास सहायता परिचालन गर्न निम्नानुसारको व्यवस्था गरेको छ ।

- राष्ट्रिय आवश्यकता र प्राथमिकताको क्षेत्रमा मात्र परिचालन गर्ने
- सम्बन्धित स्थानीयतहको नेतृत्वमा आयोजना छनौट गर्ने तथा सहभागितामूलक योजना तर्जुमा प्रक्रिया अवलम्बन गर्ने ।
- स्थानीयतहसँग सामाजिकस्य कायम गरेर आयोजना वा कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्ने ।
- संस्थाले आयोजना लागतको बढीमा २० प्रतिशतमात्र प्रशासनिक खर्च गर्न पाउने ।
- संस्थाले परिचालन गरेको विकास सहायताको आयव्यय तथा क्रियाकलापको विवरण पारदर्शिता अभिवृद्धिको लागि वार्षिक रूपमा सार्वजनिकीकरण गर्ने ।
- संस्थाहरूले कार्यक्रम सञ्चालन गरेको स्थानीयतहमा वर्षको एक पटक तेस्रो पक्षद्वारा त्यस्ता कार्यक्रमहरूको परीक्षणका साथै सार्वजनिक सुनुवाइ तथा सामाजिक लेखापरीक्षण समेत गराउनु पर्ने ।
- कुनै पनि विकास साझेदारले नेपाल सरकारका लागि उपलब्ध गराउने भनी छुट्याइसकेको सहायता रकमबाट आयोजना प्रस्ताव गर्न नहुने ।
- प्रचलित कानूनबमोजिम समाजकल्याण परिषदमार्फत राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय गैरसरकारी संस्थाले वैदेशिक सहायता परिचालन गर्ने ।

ग) १५ औं योजनाको आधार पत्र

१५ औं योजनाले सामुदायिक तथा गैरसरकारी संस्थाहरूलाई व्यावसायिक, जवाफदेही र पारदर्शी सामुदायिक बनाउने दीर्घकालीन सोच लिएको छ । राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय गैरसरकारी संस्थाहरूको परिचालनमार्फत सामाजिक तथा आर्थिक विकास गर्ने लक्ष्य राखेको छ । जसलाई पूरा गर्न दुई वटा उद्देश्यहरू राखिएको छ, पहिलो उद्देश्य राष्ट्रिय प्राथमिकताको क्षेत्रमा संघसंस्थाको परिचालन, व्यवस्थापन र नियमन गर्ने रहेको छ भने दोस्रो उद्देश्य राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय गैरसरकारी संस्थाहरूबाट प्राप्त हुने स्रोतको उपयोगलाई जवाफदेही र पारदर्शी बनाउँदै मुलुकको सामाजिक तथा आर्थिक विकास गर्ने रहेको छ ।

पन्ध्रौं योजनाको आधारपत्रले सोच र लक्ष्य प्राप्तिका लागि ४ वटा रणनीतिहरू तथा १९ वटा कार्यनीतिहरूको व्यवस्था गरेको छ । यस योजना सम्पन्न भएपश्चात् राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय गैरसरकारी संस्थाहरू व्यावसायिक, पारदर्शी, उत्तरदायी भई राष्ट्रिय प्राथमिकताको क्षेत्रमा परिचालन भएका हुने । गैरसरकारी संस्था परिचालन एवं नियमनसम्बन्धी नयाँ कानून कार्यान्वयनमा आएको हुने, एकीकृत तथ्यांक तथा सूचना प्रणाली स्थापना तथा सञ्चालन भएको हुने र अनुगमन तथा मूल्याङ्कन प्रभावकारी भएको हुने जस्ता उपलब्धि अपेक्षा गरिएको छ ।

घ) स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन, २०७४

स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐनले संघसंस्था परिचालन गर्नको लागि निम्न व्यवस्था गरेको छः-

आफ्नो क्षेत्रभित्रका उपभोक्ता, निजी क्षेत्र, सामुदायिक संघसंस्था, सहकारी संस्था तथा गैरसरकारी क्षेत्रको परिचालन र समन्वय प्रवर्द्धनलाई प्रोत्साहन गर्दै स्थानीयतहले स्थानीयस्तरमा विकास र निर्माण तथा सेवा प्रवाहसम्बन्धी कार्य गर्ने व्यवस्था रहेको छ ।

गैरसरकारी संस्था, उपभोक्ता समिति, सहकारी संस्थालगायतका सामाजिक तथा सामुदायिक संघसंस्थाले स्थानीयतहसँगको समन्वयमा रही कार्य गर्नुपर्ने । तर स्थानीयतहसँग समन्वयका काम गर्दा त्यस्तो कामको लागि नेपाल सरकारको पूर्वस्वीकृति लिनु पर्ने व्यवस्था रहेको छ ।

ङ) समाजकल्याण परिषद् ऐन, २०४९

समाजकल्याण कार्यसँग सम्बन्धित विभिन्न क्रियाकलापहरूबाट देशको सर्वाङ्गीण विकासमा टेवा पुऱ्याउनको लागि नेपाल सरकारले सम्बन्धित मन्त्रालय तथा सामाजिक संघसंस्थाहरूमार्फत समाजकल्याण कार्यक्रम सञ्चालन गर्न निम्नानुसारको व्यवस्था रहेको छ ।

- नेपालभित्र काम गर्न चाहने अन्तर्राष्ट्रिय सरकारी संस्थाले काम गर्नुअघि परिषद्समक्ष काम गर्ने अनुमति लिनुपर्ने ।
- अन्तर्राष्ट्रिय गैरसरकारी संस्थाको परियोजना सञ्चालनका लागि साझेदार संस्थाको रूपमा काम गर्ने राष्ट्रिय गैरसरकारी संस्थाहरूले परिषद्मा आबद्ध हुनुपर्ने र अन्यले चाहेमा आबद्धता लिन सक्ने ।
- कुनै पनि राष्ट्रिय गैरसरकारी संस्थाले नेपाल सरकार वा विदेशी सरकार, अन्तर्राष्ट्रिय सामाजिक संघसंस्था वा नियोग वा व्यक्तिबाट वस्तुगत, प्राविधिक, आर्थिक वा अन्य कुनै किसिमको सहयोग प्राप्त गरी सञ्चालन गर्ने कार्य वा परियोजनाको प्रस्ताव उपर स्वीकृति लिनुपर्ने ।

च) संस्था दर्ता ऐन, २०३४

सामाजिक, धार्मिक, साहित्यिक, सांस्कृतिक, वैज्ञानिक, शैक्षिक, बौद्धिक, शारीरिक, आर्थिक, व्यावसायिक तथा परोपकारी संस्थाहरूका रूपमा राष्ट्रिय गैरसरकारी संस्थाको रूपमा दर्ता, नवीकरण, संस्थाको विघटनसम्बन्धी व्यवस्था रहेकोछ ।

छ) राष्ट्रिय निर्देशन ऐन, २०१८

विभिन्न वर्ग, पेसा वा क्षेत्रको जनताका बीच सुसम्बन्ध, सर्वसाधारण जनताको सदाचार, सुविधा, आर्थिक हित, शिष्टाचार र नैतिकता कायम राख्नको निमित्त वर्गीय तथा व्यावसायिक सङ्गठनहरूको शक्तिलाई आफ्नो वर्गीय तथा व्यावसायिक हित तथा विकासका साथसाथै राष्ट्रको निर्माण र विकास कार्यमा लगाउन राष्ट्रव्यापी निर्देशन गर्ने अधिकारको व्यवस्था गर्न यस ऐनबमोजिम संस्था स्थापना गर्न सकिने व्यवस्था गरिएको ।

ऐनबमोजिम "वर्गीय तथा व्यावसायिक सङ्गठन" भन्नाले बाल सङ्गठन, युवक सङ्गठन, महिला सङ्गठन, किसान सङ्गठन, मजदुर सङ्गठन र कुनै खास वर्ग वा व्यवसायको हित तथा विकासका साथसाथै राष्ट्रको निर्माण र विकास कार्यको मूल लक्ष्य राखेर खडा र सञ्चालन गरिने त्यस्तै अरू वर्गीय तथा व्यावसायिक सङ्गठनलाई इङ्गित गरेको छ ।

ज) कम्पनी ऐन, २०६३

कम्पनी ऐनको परिच्छेद १९ मा मुनाफा वितरण नगर्ने कम्पनी स्थापना गर्न सकिने व्यवस्थाअर्न्तगत कुनै पेसा वा व्यवसायको विकास तथा प्रवर्द्धन गर्ने, सामूहिक हक हितको संरक्षण गर्न वा कुनै शैक्षिक, प्राज्ञिक, सामाजिक, परोपकारी वा सार्वजनिक उपयोगिता वा कल्याणकारी उद्देश्य प्राप्तिको लागि लाभांश बाँडी लिन नपाउने शर्तमा कुनै उद्यम गर्न कम्पनी स्थापना गर्न सकिने व्यवस्था रहेको छ ।

गैरसरकारी संस्थाको भूमिका

नागरिक समाजबाट स्वतःस्फूर्तरूपमा स्थापना भएका गैरसरकारी संस्थाहरूले समाजलाई सभ्यता र समुन्नतितर्फ लैजान सहयोग गर्दछ । गैरसरकारी संस्थाले सामाजिक तथा आर्थिक विकासको लागि सरकारको सहयोगी निकायको रूपमा समेत हेरिन्छ । गैरसरकारी संस्थाको निम्न कारणले गर्दा विकासमा अहम् भूमिका रहेको छः-

- कमजोर समूह र समुदायको संरक्षण,
- स्थानीय स्रोत परिचालन र सामुदाय परिचालनमार्फत स्थानीय सीप तथा प्रविधि विकास,
- स्थानीय नेतृत्व विकास,
- विकासको अधिकारवादी धारणाका प्रवर्द्धक,
- लक्षित वर्गको शसक्तीकरणको माध्यम,
- सहभागितात्मक विकासका उत्प्रेरक,
- विकास र मानव अधिकार तथा न्यायका लागि वहस र पैरवी र
- नागरिक र सरकारबीचको समबन्ध सेतुको भूमिका ।

वर्तमान अवस्थाको विश्लेषणः-

नेपालको सामाजिक विकासमा गैरसरकारी संस्थाको भूमिका विवादमुक्त नभए पनि महत्त्वपूर्ण रहिआएको छ । सामाजिक सङ्घसंस्थाको सङ्ख्यात्मक विस्तारले पनि यसको महत्त्वलाई दर्शाउँछ । दुई दशकपहिले करिव ५०० को हाराहारीमा रहेको गैरसरकारी संस्थाको सङ्ख्या २०७५ । ७६ असारमसान्तसम्ममा ४८,२७३ पुगेको देखिन्छ तर दर्ता भएकामध्ये करिव २० प्रतिशतको हाराहारीमा मात्र गैरसरकारी संस्थाहरू सक्रिय रहेको तथ्यांकले देखाउँछ । साथै भुक्तम्पपश्चात् २५० को हाराहारीमा पुगेको अन्तर्राष्ट्रिय गैरसरकारी संस्थाको सङ्ख्या हाल परिषद्मा स्वीकृति लिई परियोजना सञ्चालन गर्नेको सङ्ख्या २३६ रहेको छ ।^१

समाजकल्याण परिषद्मार्फत परियोजना स्वीकृतको तथ्यांकलाई हेर्दा विगत चार वर्ष (२०७२ देखि २०७६ सम्म) मा अन्तर्राष्ट्रिय गैरसरकारी संस्थाहरूको २९२ वटा परियोजना मार्फत १ खर्व २२ अर्व ७६ करोड रूपैया विभिन्न सामाजिक विकास कार्यक्रम मार्फत परिचालन भएको देखिन्छ । परियोजनामा प्रस्तावित कार्यक्रमहरूलाई हेर्दा क्रमशः क्रसकटिङ विषयमा, स्वास्थ्यको क्षेत्रमा, बालबालिका, विपद व्यवस्थापन, सामुदायिक विकास तथा कृषि क्षेत्रमा केन्द्रित रहेको देखिन्छ ।^२

साथै गैरसरकारी संस्थाको तर्फबाट हेर्दा समाजकल्याण परिषद्मार्फत परियोजना स्वीकृतको तथ्यांकलाई हेर्दा विगत चार वर्ष (२०७२ देखि २०७६ सम्म) मा २८२२ राष्ट्रिय गैरसरकारी संस्थाहरूका ४६२९ वटा परियोजना मार्फत ७४ अर्व ३१ करोड रूपैया विभिन्न सामाजिक विकास कार्यक्रम मार्फत परिचालन भएको देखिन्छ ।^३ यसभन्दा बाहेक Bilateral Agreement, Government to Government Agreement लगायत दाताबाट कम्पनीमार्फत सामाजिक क्षेत्रमा हुने खर्चको लगत यकिनरूपमा यति नै छ भन्ने अवस्थामा नभएका कारण समयसमयमा वैदेशिक सहायतावापत नेपालमा भित्रिएको रकम गैरसरकारी संस्थाले दुरुपयोग गरेको भन्ने आरोप पनि लाग्ने गरेको छ । अर्थ मन्त्रालयमा रहेको वैदेशिक सहायता व्यवस्थापन प्रणाली (AMP) मा सबै वैदेशिक सहायता प्रविष्टि गर्ने व्यवस्था नहुनु, राष्ट्रिय गैरसरकारी संस्थाले सोझै प्राप्त गर्ने वैदेशिक सहयोग, अर्थ मन्त्रालयमा सम्झौता गरी भित्रिने विदेशी सहयोगलगायत विभिन्न देशका नेपालस्थित दूतावासहरूबाट प्राप्त अनुदान सहयोगको एकीकृत तथ्यांक नहुनुले पनि जनमानसमा भ्रम उत्पन्न गरेको देखिन्छ भने अर्कोतर्फ सरकारले संस्थाहरूको काम कारबाहीलाई प्रभावकारी तथा व्यवस्थित बनाउन नसकेको आरोप पनि लाग्ने गरेको छ । त्यसैले यी सबै वैदेशिक सहायतालाई सविधानको मर्मबमोजिम एकद्वार नीति अवलम्बन गरी राष्ट्रिय अभिलेखमा आबद्ध गर्नुपर्छ साथै संस्थाहरूबाट सञ्चालित कार्यक्रमलाई पारदर्शी बनाई सुशासन कायम गर्नुपर्छ भन्ने विषय पनि उठिरहेका छन् ।

१ समाजकल्याण परिषद्

२ समाजकल्याण परिषद्, महिला बालबालिका तथा समाजकल्याण मन्त्रालय, Oct 2019

३ समाजकल्याण परिषद्, महिला बालबालिका तथा समाजकल्याण मन्त्रालय, Oct 2019

वैदेशिक सहायताको माध्यमबाट सञ्चालन हुने परियोजनाहरूको सन्दर्भमा विश्लेषण गर्दा अन्तर्राष्ट्रिय विकास सहायता परिचालन नीति, २०७६ र समाजकल्याण परिषद्को परियोजना समझौता निर्देशिकामा कुनै पनि परियोजनाको कुल रकमको २० प्रतिशतभन्दा नबढाइकन प्रशासनिक खर्च राखिनुपर्ने व्यवस्था रहेको छ । तर के कस्ता खर्चलाई प्रशासनिक खर्चमा राख्ने र के कस्ता खर्चलाई कार्यक्रम खर्चमा राख्ने भन्ने मापदण्ड नहुँदा प्रायजसो परियोजनामा अन्तर्राष्ट्रिय गैरसरकारी संस्थाले खर्च गर्ने प्रशासनिक खर्चलाई Administrative Cost र साझेदार संस्थाले खर्च गर्ने कर्मचारीको तलब, दैनिक प्रशासनिक खर्च लगायतका खर्चलाई पनि Program Cost मा नै उल्लेख गर्ने गरेको पाइन्छ । त्यसको साथै Threshold नहुँदा साना आयोजना र ठुला आयोजना दुबैमा २० प्रतिशत नै प्रशासनिक खर्च राख्दा पनि न्योचित नभएको र लक्षित वर्गको लागि आएको सहयोग रकमको ठूलो हिस्सा प्रशासनिक खर्चमा नै खर्चिने गरेको देखिन्छ । त्यसै गरि Software र Hardware को सम्बन्धमा पनि प्रष्ट मापदण्ड नहुँदा के कस्ता क्रियाकलापलाई Software भन्ने र के कस्ता क्रियाकलापलाई Hardware भन्ने विषयमा पनि दुबिधा रहेको देखिन्छ । समाजिक विकासको क्रियाकलापमा भौतिक निर्माणको कार्यमा जस्तो प्रष्ट रूपमा Hardware देखाउन नसकिने अवस्था एकातिर रहन्छ भने अर्कोतिर स्पष्ट कानुनी व्यवस्थाको अभावले गर्दा एउटा संस्थाले त्यही विषयलाई Software र अर्को संस्थाले Hardware मा राखेको अवस्था पनि देखिन्छ ।

राष्ट्रिय गैरसरकारी संस्थाहरूको विधानका उद्देश्यहरू हेर्दा एउटा संस्थाले सबै क्षेत्र र विषय क्षेत्रमा काम गर्ने उल्लेख भएको पाइन्छ । त्यसले गर्दा कुन संस्थाको कुन विषयगत क्षेत्रमा विज्ञता रहेको छ भन्ने कितान गर्न नसकिने र उद्देश्यमा उल्लेख नै नभएको विषयगत क्षेत्रमा काम गरेको र सोका लागि छनौट भई साझेदार संस्थाको रूपमा काम गरेको पनि देखिन्छ । उदाहरणको रूपमा विद्यालयमा सञ्चालन गरिने परियोजनाको क्रियाकलापहरू हेर्दा पैरवी, सचेतना, विद्यालयमा खाजा बाड्ने, लुगा बाड्ने, व्याग बाड्नेदेखि लिएर विद्यालय भवन निर्माण गर्ने, शिक्षण सिकाइ सुधार गर्ने, विद्यालय सुधार योजना तर्जुमा र कार्यान्वयनमा सहयोग गर्नेसम्मका क्रियाकलापहरू रहेको देखिन्छ । हाम्रो आजको आवश्यकता र प्राथमिकता के हो भनी प्रत्येक विषयगत क्षेत्रको प्राथमिकीकरणसहितको Shopping List त तयार गर्न ढिलो भइसकेको छ । साथै संविधान तथा विद्यमान नीतिले स्थानीयतहको समन्वयमा स्थानीय आवश्यकताको आधारमा उनीहरूकै सहभागितामा कार्यक्रम बनाइनु पर्छ भन्ने व्यवस्थालाई ध्यानमा राखेर हाल समाजकल्याण परिषद्ले परियोजना तर्जुमाको चरणमा नै सम्बन्धित स्थानीयतहको पूर्वसहमतिलाई अनिवार्य बनाइएको छ । तर आफ्नो क्षेत्रमा के कस्ता क्रियाकलाप प्रस्तावित छन् भन्ने विषयमा ध्यान नदिई रकमलाई हेरी पूर्वसहमति दिइएको हो कि भन्ने भान हुन्छ । कार्यक्रम आवश्यक छ वा छैन त्योभन्दा अन्य कार्यक्रम नै महत्त्वपूर्ण थिए कि ? कार्यक्रमको दिगोपना के हुन्छ ? परियोजनाको समाप्ति पछि सम्बन्धित स्थानीयतहले उक्त कार्यक्रमलाई निरन्तरता दिन सक्छ कि सक्दैन ? उक्त कार्यक्रम सञ्चालनपश्चात् लक्षित वर्गको आर्थिक तथा सामाजिक अवस्थामा के कस्तो परिवर्तन ल्याउन सफल हुन्छ भन्ने प्रश्न महत्त्वपूर्ण छ । केही कार्यक्रमको स्थलगत अनुगमनको अनुभवको आधारमा भन्नु पर्दा लक्षित वर्गले संस्थाबाट प्राप्त भएको बाखालाई दिने संस्थाको नामबाट सम्बोधन गर्नु, सँगैको कुनै अमुक संस्थाले बनाइदिएको धारामा पानी नआउनु र सँगै फेरि अर्को परियोजनाले अर्को धारा बनाइदिनु आदिले हामीले नेपाली समाजलाई झन झन परनिर्भर बनाउदै छौं कि भन्ने भान पनि हुन्छ भने अर्को तिर सञ्चालन भएका कार्यक्रमहरूमा लक्षित वर्गले Ownership न लिएको वा स्वामित्वको भावना जागृत गराउन नसकिएको देखिन्छ । तर सबै कार्यक्रम यस्तै छन् भन्ने चाहिँ पक्कै होइन । कति कार्यक्रमहरू यति लोभ लाग्दा र प्रभावकारी छन् जुन मूल्याङ्कन प्रतिवेदनले पनि अन्य ठाउँमा अनुकरण गर्नु पर्ने भनी सिफारिस गरेका देखिन्छ । तर त्यस्ता कुराहरू प्रतिवेदनमा मात्र सीमित भएको देखिन्छ । उदाहरणका लागि केही संस्थाहरूले Pilot Program को रूपमा सञ्चालन गरेका किशोर किशोरी लक्षित रूपान्तरण कार्यक्रम, बालबालिका लक्षित सम्वाद कार्यक्रमहरूलाई लिन सकिन्छ । त्यस्ता क्रियाकलापहरू एक संस्थाबाट अर्को संस्थाहरूले आफ्नो परियोजनामा Replicate गरेको देखिन्छ । तर सम्बन्धित सरकारी निकाय वा स्थानीयतहले यसको स्वामित्व लिएको देखिँदैन । यी त केही उदाहरण मात्र हुन् ।

गैरसरकारी संस्थाको खर्चसम्बन्धी मापदण्ड तथा निर्देशिका नहुँदा गैरसरकारी संस्था पारदर्शी नभएको, पारिवारिक संस्थाको रूपमा विकास भएको भन्ने आरोप समेत गैरसरकारी संस्थालाई लाग्ने गरेको छ । गैरसरकारी संस्था सख्यात्मक रूपमा बढे पनि त्यसको

अनुपातमा उपलब्धि र प्रभावकारितामा भने प्रश्न चिन्ह लाग्न थालेको देखिन्छ। त्यसैगरी कृषि तथा जीविकोपार्जन कार्यक्रमको उदाहरण लिने हो भने अवकाश परियोजनाहरू निर्वाहमुखीबाट व्यवसायीकरणतर्फ लैजानु पर्ने साथै उत्पादनको बजारीकरण र बजारलिङ्केज गर्ने खालका परियोजनाहरूलाई अघि बढाउनु पर्ने देखिन्छ।

त्यसै गरी परियोजना सञ्चालन गर्ने भौगोलिक क्षेत्रको छनौटलाई हेर्दा एउटा परियोजनाले धेरै जिल्लाको केही पालिकाको केही वडाका सीमित लक्षित वर्गलाई समेटेको देखिन्छ। जसले गर्दा परियोजनाबाट लाभान्वित हुने लक्षित परिवार र सँगैको छिमेकमा रहेको परियोजनाले न समेटेका परिवारबीच विभेदको सिर्जना गरेको देखिन्छ। यी सबै विषयलाई ध्यानमा राखी गैरसरकारी संस्था परिचालन गर्ने नियमक निकायले संस्था परिचालनका लागि हाल कार्यान्वयनमा रहेको नीति तथा कानूनहरूलाई परिमार्जन गर्दै लैजानु पर्ने देखिन्छ।

गैरसरकारी संस्थालाई लाग्ने गरेका आरोपहरू:

- गैरसरकारी संस्थाका क्रियाकलापहरू पारदर्शी छैनन्;
- स्वैच्छिकरूपमा कार्यरत यी संस्थाहरू सहर र सदरमुकाम केन्द्रित छन्;
- राजनीतिक र वैचारिक आधारमा काम गरिरहेका छन्;
- गैरसरकारी संस्थाको भविष्य अन्तर्राष्ट्रिय गैरसरकारी संस्थाको सहयोगमा निर्भर गर्दछ;
- राष्ट्रिय प्राथमिकताको क्षेत्रमा भन्दा पनि दाताको निर्देशनमा कार्यक्रमहरू निर्धारण हुन्छन्;
- सरकारको परिपूरकको रूपमा नभई विकल्पको रूपमा विकास;
- गैरसरकारी संस्थाहरूबीच समन्वयको अभाव छ तथा कार्यक्रममा दोहोरोपना रहेको छ;
- गैरसरकारी संस्थाहरूले डलरको खेती गर्दछन्, नेपालको गरिवी बढाइचढाइ देखाएर आफ्नो स्वार्थ पूरा गर्दछन्;
- अघोषित रणनीतिबाट निर्देशित छन् (vested Interest);
- कार्यक्रमको दिगोपना छैन परियोजना समाप्ति पछि कार्यक्रम हराउँदै जानु;
- नागरिकलाई अधिकारका लागि लड्न सिकाउछन् तर कर्तव्य सिकाउदैनन् र
- Working with people नभई working for people र supply based भए।

समस्या तथा चुनौतीहरू:-

- समाजकल्याण परिषद्को संरचनालाई परिवर्तित सन्दर्भअनुकूल गराउनुका साथै ऐनमा समयानुकूल परिवर्तन ल्याउन नसकिँदा यस क्षेत्रलाई अपेक्षितरूपमा परिचालन गर्न नसकिएको।
- विभिन्न विषयगत क्षेत्रको स्थानीय, प्रदेशस्तर र केन्द्रस्तरको प्राथमिकताको क्षेत्र तोकी अन्तर्राष्ट्रिय संघसंस्थाबाट आउने रकम राज्यको प्राथमिकता प्राप्त क्षेत्रमा मात्र केन्द्रित गर्नु।
- अन्तर्राष्ट्रिय तथा राष्ट्रिय गैरसरकारी संघसंस्थाको काम कारबाहीको अभिलेखीकरण, पारदर्शी र व्यवस्थित बनाउने।
- सरकार र सामुदायिक तथा गैरसरकारी संस्थाहरूबीचको सहकार्यका क्षेत्रहरूलाई व्यावसायिक र प्रभावकारी बनाउन नसक्नु।
- राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय गैरसरकारी संस्थाद्वारा सञ्चालित परियोजनालाई एकद्वार प्रणालीमार्फत सहजीकरण तथा परिचालन गर्नु।
- राष्ट्रिय महत्त्व राख्ने प्राथमिकता क्षेत्रमा आधारित प्राथमिक कार्यक्रमहरूको सूची निर्माण गर्नु।
- अन्तर्राष्ट्रिय गैरसरकारी संस्थाबाट परिचालन हुने आर्थिक स्रोतलाई पारदर्शी बनाई राष्ट्रिय लेखा प्रणालीमा आबद्ध गराउनु।

- राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय गैरसरकारी संस्थामार्फत वैदेशिक सहायता परिचालन भइरहेको भए तापनि लगानीअनुसार अपेक्षित उपलब्धि हासिल हुन नसक्नु ।
- सामाजिक तथा आर्थिक विकासमा गैरसरकारी क्षेत्रको योगदान मापन गर्ने सूचक तयार गर्नु ।
- धेरै जस्तो परियोजनाहरू स्थानीय आवश्यकताभन्दा पनि दाता निकायको आवश्यकता र प्राथमिकतामा तयार तथा कार्यान्वयन हुने गरेको ।
- सरकार र गैरसरकारी संस्थाबीच Trust Build गर्नु ।

समाधानका उपायहरू:

- सङ्घीय संरचनाअनुरूप समाजकल्याण परिषद्को पुनर्संरचना र समाजकल्याण ऐनलाई परिमार्जन गर्ने ।
- एकीकृत सूचना व्यवस्थापन प्रणालीको निर्माण गरी वार्षिकरूपमा प्रतिवेदन नेपाल सरकारसमक्ष प्रस्तुत गर्ने ।
- गैरसरकारी संस्थाका क्रियाकलापहरू पारदर्शी, जवाफदेहिता र उत्तरदायित्व सुनिश्चित गर्न योजना निर्माणदेखि कार्यान्वयनसम्मका क्रियाकलापमा स्थानीयतहको समन्वय र सहभागिता सुनिश्चित गर्ने कानूनको निर्माण ।
- दण्डहीनताको अन्त्य गर्न कारबाही गर्ने, संस्था दर्ता खारेजलगायतका विषय कानूनमा समावेश गर्ने ।
- राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय गैरसरकारी संस्थाहरूको लगानी र कार्यक्रम राष्ट्रिय प्राथमिकताको क्षेत्रतर्फ केन्द्रित गर्न कुन कुन क्षेत्रमा मात्र वैदेशिक सहायता परिचालन गर्ने हो त्यसको सूची तयार गर्ने ।
- गैरसरकारी संस्थाहरूको सहजीकरण, अनुगमन र परिचालन प्रक्रियाको प्रभावकारितामा वृद्धि गर्ने ।
- समाजकल्याणपरिषद्लाई Knowledge Center र Data Center को रूपमा विकास गरी स्थानीय, प्रदेश र सङ्घको प्राथमिकताको आधारमा मागमा आधारित परियोजनालाई मात्र वैदेशिक सहयोग परिचालन गर्न एकद्वार प्रणालीको विकास गर्ने ।
- विविध विषयगत क्षेत्रको आवश्यकता र प्राथमिकता निकर्वाल गर्न अध्ययन तथा विश्लेषण गर्ने Research Wings स्थापना गर्ने ।
- दर्ता, नवीकरण र अनुगमनको व्यवस्थामा थप सुधार गर्नुपर्ने ।
- अर्थ मन्त्रालयको सहायता सूचना प्रणाली (Aid Management Platform) मा NGO र दुबैको अनिवार्य अभिलेखीकरण गर्ने व्यवस्था मिलाउने ।
- अन्तर्राष्ट्रिय गैरसरकारी संघसंस्थाका विदेशी कामदारको व्यवस्थित अभिलेखीकरण र अनुगमन गर्ने ।
- सबै अन्तर्राष्ट्रिय तथा राष्ट्रिय गैरसरकारी संघसंस्थाको काम कारबाहीको अभिलेखीकरण, पारदर्शी र व्यवस्थित गराउनुपर्ने ।
- राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय गैरसरकारी संस्थाहरूको एकीकृत सूचना व्यवस्थापन प्रणाली निर्माण गरिनुपर्ने ।
- परियोजना अन्तर्गत सञ्चालन हुने कार्यक्रम र बजेट सम्बन्धित स्थानीयतहको वार्षिक योजनामा राख्ने व्यवस्थालाई अनिवार्य गरिनुपर्ने ।
- परियोजनाको कार्यक्रमको सामाजिक लेखापरीक्षण, सार्वजनिक सुनुवाइलाई अनिवार्य बनाउने ।

निष्कर्ष

गैरसरकारी संस्थाको उपस्थिति र यसले नेपालको सामाजिक तथा आर्थिक क्षेत्रमा गरेको योगदानलाई नकार्न सकिँदैन । तर गैरसरकारी संस्था दर्ता, व्यवस्थापन तथा परिचालन गर्नका लागि निर्माण गरिएका र कार्यान्वयनमा रहेको कानूनहरूले सबै संस्थालाई एकै प्रकारले व्यवहार गर्ने र कानून तथा नियामक निकायको समयको आवश्यकताअनुरूप परिमार्जन र पुनर्संरचना नहुँदा संस्थाहरूको योगदानलाई अभिलेखीकरण गरी उपादेयता देखाउन सकिएको छैन । साथै नियामक निकायले संस्थालाई नेपालको संविधानको

मर्मबमोजिम राष्ट्रिय प्राथमिकता तथा आवश्यकताको क्षेत्रमा परिचालन गर्न नसकेको आरोप पनि खेप्नु परेको छ । तसर्थ यथाशीघ्र सम्पूर्ण राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय गैरसरकारी संस्थाहरू परिचालन, व्यवस्थापन गर्ने एकीकृत समाजिक विकास कानुन तर्जुमा गर्ने, नियामक निकायको पुनर्संरचना र सशक्तीकरण गर्ने कार्य गरी संस्थाहरूमार्फत परिचालन हुने वैदेशिक सहयोगलाई हाल देखिएको कोरोनाबाट प्रभावित समूह/समुदायको आर्थिक तथा सामाजिक उत्थान गर्न सहयोग पुग्ने परियोजनामा केन्द्रित गर्ने । साथै नेपाललाई सन् २०३० सम्ममा अति कम विकसित मूलुकबाट Middle Income Country मा स्तरोन्नति गर्न तथा दिगो विकासको लागि नेपाल सरकारले लिएको लक्ष्य प्राप्त गर्नको लागि एक महत्त्वपूर्ण साझेदारको रूपमा राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय गैरसरकारी संस्थाहरूसँग सहकार्य र समन्वय गरी अघि बढ्न सकिन्छ ।

लैङ्गिक तथ्यांक र लैङ्गिक असमानता मापन

भरतराज शर्मा

उपसचिव - महिला, बालकालिका तथा ज्येष्ठ नागरिक मन्त्रालय

लैङ्गिक तथ्यांकको अवधारणा विश्वमा नै ढिला सुरुआत भएको देखिन्छ। जतिबेला जे आवश्यकता पर्दछ त्यही विषयको तथ्यांक राख्ने प्रचलनबाट तथ्यांकको राख्ने प्रणालीको सुरुआत भएको देखिन्छ। जब विश्व लडाइको चपेटामा थियो त्यहीबेला लड्न र भिड्न सक्ने व्यक्तिहरूको तथ्यांक राख्न सुरुवात गरेसँगै तथ्यांक राख्ने प्रणालीको सुरुआत भएको देखिन्छ। पछि राज्यलाई कर तिर्न सक्ने व्यक्तिहरूको तथ्यांक आवश्यक परेसँगै कर तिर्न सक्ने व्यक्तिहरूको तथ्यांक राख्न थालियो। एवम् रीतले आर्थिक र सामाजिक तथ्यांक राख्ने प्रणालीको विकास भएको देखिन्छ। पछि विश्वमा महिलाहरू पनि विकासका एक प्रमुख सरोकारवालाहरू हुन् भन्दै उनीहरूलाई छुट्टै राखेर विकासको परिकल्पना गर्न सकिदैन भन्ने मनसायबाट सन् १९७० मा आएको “विकासमा महिला” भन्ने अवधारणालाई लैङ्गिक तथ्यांकको पृष्ठभूमिका रूपमा लिन सकिन्छ।

लैङ्गिक तथ्यांकको विकासक्रममा सन् १९९४ मा कारोरोमा सम्पन्न जनसङ्ख्या र विकाससम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय सम्मेलन (International Conference on Population and Development) ले थप जोड दिएको देखिन्छ भने सन् १९९५ मा वेइजिङमा भएको चौथो विश्व महिला सम्मेलनले १२ वटा प्राथमिकता क्षेत्र तोकेर सोहीअनुसार समेत तथ्यांक राख्ने र मापन गर्ने परिपाटी विकाश गरेपछि लैङ्गिक तथ्यांकले फड्को मारेको देखिन्छ। लैङ्गिक तथ्यांक भन्नाले मुख्य गरेर महिला र पुरुषबीचको फरक तथा असमानतालाई बुझाउँछ। लैङ्गिक तथ्यांक भनेको फरक विषय नभई सबै विषयका तथ्यांकसँग सम्बन्धित रहेको हुन्छ। जस्तै स्वास्थ्य, कृषि, श्रम, रोजगारी आदि सबै विषयमा नै लैङ्गिक तथ्यांक राख्न सकिन्छ। नेपालमा वि.स. २०५८ सालको राष्ट्रिय जनगणनालाई लैङ्गिकमैत्री जनगणनाका रूपमा हेरिन्छ। यस जनगणनामा लैङ्गिकमैत्रीपूर्ण तरिकाले थुप्रै प्रश्न तथा वर्गीकरणहरू थपिएका थिए। लैङ्गिक तथ्यांकको इतिहास छोटो भएसँगै हालसम्म पनि लैङ्गिक तथ्यांकले पूर्णता पाएको छैन। सामाजिक तथा आर्थिक विषयका तथ्यांकहरूको आपूर्ति बढे पनि हिंसा, मानव बेचबिखन जस्ता अपराधमा आधारित तथ्यांकहरू पूर्णरूपमा प्राप्त भइनसकेको अवस्था छ।

नेपाल पितृसत्तात्मक राज्य भएसँगै अहिले पनि महिलाविरुद्ध हुने हिंसा तथा भेदभावमा कमी आएको छैन। त्यसैले अहिले पनि महिला सशक्तीकरण गरी समतामूलक राज्य निर्माणको अभियान चलाउनु आवश्यक छ भने यसको मापन पनि त्यत्तिकै जरुरी छ। लैङ्गिक समानता मुख्यतया ३ वटा सूचकाङ्कमार्फत मापन गरिन्छ। ती सूचकाङ्कहरू देहायबमोजम छन्-

- **Gender-Related Development Index (GDI)**, लैङ्गिक विकास सूचकाङ्क
- **Gender Empowerment Measure (GEM)** लैङ्गिक सशक्तीकरण सूचकाङ्क
- **Gender Inequality Index (GII)** लैङ्गिक असमानता सूचकाङ्क

राष्ट्रसंघीय विकास कार्यक्रमले सन् १९९० मा मानव विकास प्रतिवेदन प्रकाशन गरी विभिन्न मुलुकको विकासको तुलनात्मक चित्र प्रस्तुत गर्न थालेपछि विकासलाई मापन गर्न मानव विकास सूचकाङ्क उपयोगमा ल्याएको हो। यस सूचकाङ्कले मुलुकको मानव विकास (मानवीय क्षमता) को स्थितिलाई तुलनात्मकरूपमा प्रस्तुत गर्दछ।

मानव विकासले आर्थिक-सामाजिक अवस्थालाई जनाउने भएकाले आर्थिक र सामाजिक सूचकहरूको साङ्ख्यिकीय सूत्रका आधारमा मानव विकासको मापन गरिन्छ। यो औसत आयु, औसत आय र शैक्षिक स्थिति (Life expectancy, Education

and Income) को समग्र सूचक (कम्पोजिट भ्यालु) हो। पछि मानव विकास सूचकाङ्कले समग्र मानव विकासको मापन गरे पनि लैङ्गिकरूपमा खण्डीकृत (Gender Disaggregated) सूचकाङ्क प्रकाशन गरी महिलाको अवस्थासमेत मापन गरिनुपर्ने भएकाले महिला र पुरुषको छुट्टाछुट्टै रूपमा विकास सूचकाङ्क निकाल्न थालियो।

लैङ्गिक विकास सूचकाङ्क र लैङ्गिक सशक्तीकरण सूचकाङ्क सन् १९९५ मा संयुक्त राष्ट्रसंघले लैङ्गिक समानता मापनका लागि सुरुवात गरेका मापन विधि हुन्। लैङ्गिक विकास सूचकाङ्कमा औसत आय, औसत आय र शैक्षिक स्थिति (Life Expectancy, Education and Income) का आधारमा महिला र पुरुषको फरक फरक मानव विकास सूचकाङ्क निकालिन्छ र महिलाको मानव विकास सूचकाङ्कलाई पुरुषको मानव विकास सूचकाङ्कले भाग गरी अनुपात निकालिन्छ। यदि लैङ्गिक विकास सूचकाङ्क १ भएमा समानता भएको बुझिन्छ भने बढी भएमा महिलाको अवस्था राम्रो र १ भन्दा कम भएमा महिलाको अवस्था पुरुषको तुलनामा कमजोर भएको बुझिन्छ। यो सूचकाङ्कले मुख्य गरेर स्वस्थ जीवन, ज्ञान र जीवनस्तर (Healthy life, Knowledge and Standard of living) लाई आधार मानेको हुन्छ र यसैको आधारमा महिला र पुरुषको तुलनात्मक अध्ययन गरिन्छ। सन् २०१७ को तथ्यांकमा नेपालको मानव विकास सूचकाङ्क ०.५७४ रहेको छ र यो १४९ औं श्रेणी (Rank) रहेको छ भने सन् २०१८ को तथ्यांकमा समेत नेपालको मानव विकास सूचकाङ्क ०.५७९ र श्रेणी (Rank) १४७ औं रहेको छ। त्यसैगरी सन् २०१७ को तथ्यांकमा नेपालको महिला विकास सूचकाङ्क ०.९२५ रहेको र सन् २०१८ को तथ्यांकमा यो सूचकाङ्क ०.८९७ रहेको छ।

त्यसैगरी लैङ्गिक सशक्तीकरण सूचकाङ्क पनि समानता मापनको लागि विकास गरिएको सूचकाङ्क हो। यो पनि मुख्य गरेर महिलाहरूका तीन वटा आयाम माध्यमबाट मापन गरिन्छ ति हुन् - राजनैतिक सहभागिता, श्रम सहभागिता र आर्थिक स्रोतमा पहुँच। राजनीतिक सहभागिता संसद्मा महिलाको सहभागिताको आधारमा मापन गरिन्छ, श्रम सहभागिता महिलाहरूको नीति निर्माण र उच्च तहमा महिलाको सहभागिताको आधारमा मापन गरिन्छ र आर्थिक स्रोतमा पहुँचलाई औषत आयको आधारमा मापन गरिन्छ। यो सूचकले महिलाले प्राप्त गरेका अवसरहरूको आधारमा समानता मापन गर्दछ।

महिला र बालिका सशक्तीकरणका लागि थुप्रै कदमहरू चालिए पनि लैङ्गिक समानता हासिल हुन सकेको छैन। अतः संयुक्त राष्ट्रसंघीय विकास कार्यक्रमले सन् २०१० मा लैङ्गिक असमानता मापन गर्न लैङ्गिक असमानता सूचकाङ्क प्रयोगमा ल्याएको हो। यो सूचक असमानता मापनमा थप प्रभावकारी भएकाले यो सूचकाङ्क प्रयोगमा आएपछि लैङ्गिक विकास सूचकाङ्क र लैङ्गिक सशक्तीकरण सूचकाङ्क विस्थापित हुने छन्। यो सूचकाङ्क पनि मुख्य गरेर तीन वटा आयामको माध्यमबाट मापन गरिन्छ ती हुन् - प्रजनन स्वास्थ्य, सशक्तीकरण र श्रम बजार (Labor Market)। प्रजनन स्वास्थ्य मातृ मृत्यु र किशोरी उमेरको जन्म दर (Adolescent Birth Rate) का आधारमा, सशक्तीकरण शिक्षा र संसद्मा महिला सहभागिताको आधारमा मापन गरिन्छ भने श्रम बजार (Labour Market) १५ वर्षभन्दा माथिका महिला तथा पुरुषको श्रम शक्ति सहभागिता दरको आधारमा मापन गरिन्छ। लैङ्गिक असमानता सूचकाङ्क को दायरा ० देखि १ सम्म हुन्छ र लैङ्गिक असमानता सूचकाङ्क जति बढी हुन्छ त्यति बढी असमानता भएको बुझिन्छ। सन् २०१७ को तथ्यांकमा नेपालको लैङ्गिक असमानता सूचकाङ्क ०.४८० रहेको छ भने श्रेणी (Rank) ११८ रहेको छ। त्यसैगरी सन् २०१८ को तथ्यांकमा नेपालको लैङ्गिक असमानता सूचकाङ्क ०.४७६ रहेको छ भने श्रेणी (Rank) ११५ रहेको छ। तथ्यांकहरू उपलब्ध नभएको कारणबाट यो सूचकाङ्कका पनि केही सीमाहरू छन्। जस्तै- यो सूचकाङ्कले संघीय संसद्को सहभागितालाई मात्र समेटेछ, प्रदेश र स्थानीयस्तरको सहभागितालाई समेटेदैन। त्यसैगरी यो सूचकाङ्कले श्रम शक्ति सहभागिता दर मापन गर्दछ तर अधिकांश महिलाहरू ज्याला नपाउने घरेलु काम र बच्चा तथा असहायहरूको स्याहारसुसारमा समय बिताउछन्। यो सूचकाङ्कले समाजमा रहेको लैङ्गिक हिंसा जस्ता तथ्यांकलाई पनि समेटेको छैन।

कोही पछाडि नछाडिने (No one Left Behind) को सन् २०१५ देखि सन् २०३० सम्मको अन्तर्राष्ट्रिय एजेन्डा विकासका लक्ष्यमा समेत महिलाको अवस्था झल्काउने सूचकहरू प्रशस्तरूपमा समेटिएको छ भने यस्ता सूचकहरू विशेष गरेर लक्ष्य पाँचमा समावेश गरिएको छ। यसरी नै संयुक्त राष्ट्रसंघले विभिन्न ५२ वटा सूचकहरूलाई लैङ्गिक तथ्यांकका न्यूनतम सूचकहरू (Minimum set of Gender Indicators) भनी प्रकाशनमा ल्याएको छ भने उपलब्धताका आधारमा यस्ता सूचकहरूलाई टाएर (Tier) एक, दुई र तीन गरी तीन तहमा वर्गीकरण समेत गरेको छ। यस्ता सूचकहरूलाई नेपालले आफ्नो परिवेशमा स्थानीयकरण समेत गर्नुपर्नेछ।

नेपालमा बाल अधिकार सम्बोधन र स्थिति: एक संश्लेषण

ज्ञानेन्द्रकुमार श्रेष्ठ
राष्ट्रिय बाल अधिकार परिषद्

१. पृष्ठभूमि

नेपाल सरकारले योजनाबद्ध विकाससँगै बालबालिकाको विषयलाई योजनामा सम्बोधन गर्दै आएको छ। संयुक्त राष्ट्रसंघको बाल अधिकारसम्बन्धी महासन्धि, १९८९ लाई नेपालले सन् १९९० को १४ सेप्टेम्बरमा (भदौ २९, २०४७) अनुमोदन गरेपछि महासन्धिको मूल मर्मलाई संविधान, कानून, नीति, योजना, संस्थागत संरचना र कार्यक्रमहरूमा विशेष सम्बोधन गरिएको छ। नेपाल पक्ष रहेको अन्तर्राष्ट्रिय १६ वटाभन्दा बढी दस्तावेजका प्रावधानहरू लागु गरी बाल अधिकार सुनिश्चित गर्न नेपाल सरकार प्रतिबद्ध रहेको देखिएको छ र बालबालिकासम्बन्धी सूचकहरूमा उत्साहजनक सुधार हुँदै आएको छ।

२. नेपालको संविधानमा बालबालिका सम्बन्धी व्यवस्था

नेपालको संविधानको धारा ५१ मा बालबालिकाको सर्वोत्तम हित समावेश छ। धारा ३९ अन्तर्गत १० वटा उपधारामा बालबालिकाको पहिचान, शिक्षा, स्वास्थ्य, पोषण, उचित स्याहार, जोखिमपूर्ण श्रम, बालविवाह, विविध हिंसा, यातनाविरुद्ध संरक्षण एवम् सहभागिता र बालन्यायजस्ता हकसम्बन्धी व्यवस्थाका साथै असहाय, अनाथ, अपाङ्गता भएका, द्वन्द्वपीडित, विस्थापित एवम् जोखिममा रहेका बालबालिकालाई राज्यबाट विशेष संरक्षण र सुविधा पाउनेजस्ता हक हुने व्यवस्था छ। अन्य ११ वटा धाराहरूमा समेत बालबालिकाको विषय समावेश छ। नेपालको संविधान बाल अधिकारको दृष्टिकोणबाट उत्कृष्ट देखिएको छ।

३. बालबालिका सम्बन्धी ऐन, २०७५

बालबालिका सम्बन्धी ऐन, २०४८ लाई विस्थापित गरी बालबालिका सम्बन्धी ऐन, २०७५ जारी भएको छ। यो ऐनमा बालबालिकाको १३ वटा मूलभूत अधिकारहरू सुनिश्चित भएका छन्। यसमा सम्मानपूर्वक बाँच्न पाउने, नाम, राष्ट्रियता र पहिचान हुने, भेदभावविरुद्ध हुने, बाबु आमासंग बस्ने र भेटघाट गर्ने, संरक्षित हुने, सहभागी हुन पाउने, अभिव्यक्ति स्वतन्त्रता र सूचना पाउने, संस्था खोल्ने र शान्तिपूर्वक भेला हुन पाउने, गोपनीयता हुने, अपाङ्गता भएका बालबालिकाको संरक्षण हुने, पोषण तथा स्वास्थ्य सेवा पाउने, खेलकुद, मनोरञ्जन तथा सांस्कृतिक क्रियाकलापमा सहभागी हुने, शिक्षा पाउने जस्ता अधिकारहरू समावेश छन्। ऐनमा बालबालिकाको विषयप्रति सम्बन्धित प्रत्येक संघसंस्था तथा निकायको दायित्व, परिवार वा संरक्षकको दायित्व, राज्यको दायित्व र सञ्चार क्षेत्रको दायित्वको व्यवस्थाहरूलगायत विशेष संरक्षणको आवश्यकता भएका बालबालिकाको वैकल्पिक हेरचाहको व्यवस्थाहरू छन्। यस ऐनमा बाबु, आमा, संरक्षक, परिवारका अन्य सदस्य, शिक्षक तथा समाजसेवीले बालबालिकाको सर्वोत्तम हितलाई विचार गरी दिएको सल्लाह, सुझाव, मार्गदर्शन र निर्देशन पालना गर्नु सबैलाई सम्मान र आदर गर्नु प्रत्येक बालबालिकाको कर्तव्य हुने भन्ने उल्लेख छ। यी सबै प्रावधानहरूको आधारमा यो ऐनलाई बालबालिकाको समग्र हक, हित र अधिकारलाई समेटिएको एक बालमैत्री कानूनका रूपमा लिन सकिन्छ।

स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन-२०७४, अनिवार्य तथा निःशुल्क शिक्षासम्बन्धी ऐन-२०७५, जनस्वास्थ्य सेवा ऐन-२०७५, सामाजिक सुरक्षा ऐन-२०७५, स्वास्थ्य अधिकार ऐन-२०७५ लगायतका ऐनहरूमा समेत बालबालिकासँग सम्बन्धित विषयहरू

छन् । नेपाल सरकारले संयुक्त राष्ट्रसंघको महासन्धिहरू र अभिसन्धिहरूको प्रावधानहरू अनुकूल संवैधानिक र कानुनी व्यवस्था सुधार गरेको छ ।

४. योजना तथा कार्ययोजना

संयुक्त राष्ट्रसंघको बालबालिकासम्बन्धी महासन्धिलाई अनुमोदन गरेपछि नवौं योजना (२०५३-२०५८) देखि बालबालिकाको विषयलाई अधिकारमुखी दृष्टिकोणबाट समावेश गरिएको छ । पन्ध्रौं योजनाको आधारपत्रले बाल अधिकार सुनिश्चित भएको बालमैत्री समाजको परिकल्पना वा सोच लिएको छ र बालबालिका तथा किशोरकिशोरीलाई सबै प्रकारका हिंसा, दुर्व्यवहार र शोषणबाट मुक्त गराउँदै उनीहरूको हक अधिकार संरक्षण तथा प्रवर्द्धन गरी राष्ट्र निर्माण गर्न सक्ने योग्य र सक्षम नागरिकका रूपमा विकास गर्ने लक्ष्य लिएको छ । यो लक्ष्यअनुरूप बालबालिका तथा किशोरकिशोरीको अधिकारको संरक्षण र प्रवर्द्धन गर्ने, बालबालिका तथा किशोरकिशोरीमैत्री वातावरण सिर्जना गर्ने र बालबालिका तथा किशोरकिशोरीविरुद्ध हुने शारीरिक र मानसिक लगायत सबै प्रकारका हिंसा, विभेद, दुर्व्यवहार, शोषण र उपेक्षाको अन्त्य गर्ने तीनवटा उद्देश्यहरू लिएका छन् ।

बालबालिका सम्बन्धी कार्ययोजना

नेपाल सरकारले बालबालिकासम्बन्धी प्रथम राष्ट्रिय कार्ययोजना सन् १९९० को दशकका लागि र दोस्रो कार्ययोजनाको रूपमा सन् २००४-२०१४ का लागि दशवर्षे कार्ययोजना तयार गरी लागु गरिसकेको छ । तेस्रो कार्ययोजना तयारीको क्रममा छ । बालविवाह अन्त्यका लागि राष्ट्रिय रणनीति, २०७२, बालश्रमसम्बन्धी गुरुयोजना, २०७५ लगायत शिक्षा, स्वास्थ्य, किशोरकिशोरी, मानव ओसारपसारसँग सम्बन्धित राष्ट्रिय कार्ययोजनाहरू कार्यान्वयनमा छन् ।

५. संयुक्त राष्ट्र संघको बाल अधिकारसम्बन्धी महासन्धि, १९८९ लाई नेपालले अनुमोदन गर्दाको र सोपछिको अवस्थाको तुलनात्मक सिंहावलोकन

राष्ट्रिय जनगणना २०४८ भन्दा २०५८ र २०६८ मा कुल जनसङ्ख्यामा बालबालिकाको प्रतिशत घट्दो क्रममा रहेको छ । १८ वर्षमुनिका बालबालिका २०४८ सालमा ४८.२८ प्रतिशत रहेकोमा २०६८ सालमा ४१.८४ प्रतिशत र ५ वर्षमुनिका बालबालिका २०४८ सालमा १४.६५ प्रतिशत रहेकोमा २०६८ सालमा ९.६९ प्रतिशतमा झरेको छ । नेपाल सरकारले संयुक्त राष्ट्र संघको बाल अधिकारसम्बन्धी महासन्धि, १९८९ लाई अनुमोदन गर्दाको समय र सोपछिको अवस्थाको गुणात्मक र सङ्ख्यात्मक सिंहावलोकन गर्दा उल्लेख्य सुधार भएको देखिएको छ । यस स्थितिलाई निम्नबमोजिम प्रस्तुत गरिएको छ ।

क. गुणात्मक पक्षहरूको स्थिति

२०४८/०४९	२०७५
संविधानमा बालबालिकासम्बन्धी केही प्रावधानहरू भएको;	संविधान बालमैत्री भएको;
बालबालिकासम्बन्धी छुट्टै कानून नभएको;	बालबालिकासम्बन्धी ऐनलगायत अन्य सम्बन्धित ऐनहरू रहेको;
बालबालिका केन्द्रित छुट्टै संस्थागत व्यवस्था नभएको;	मन्त्रालय, परिषद् र प्रदेश तथा स्थानीयतहमा समितिलगायत महाशाखा तथा शाखा, नेपाल प्रहरी सेवा केन्द्र जस्ता व्यवस्था रहेको;
आवधिक योजनामा बालबालिकासम्बन्धी थोरै विषय समावेश भएको तथा छुट्टै नीति र राष्ट्रिय कार्ययोजना नभएको;	आवधिक योजनामा बालबालिकाको विषयलाई प्राथमिकता दिइएको र बालबालिकासम्बन्धी नीति एवम् शिक्षा, स्वास्थ्य र बालबालिकासम्बन्धी विषयगत राष्ट्रिय कार्ययोजना रहेको;
कानून, नीति, योजना तथा कार्यक्रमहरू कल्याणकारी सोचमा रहेको;	कानून, नीति, योजना तथा कार्यक्रमहरू अधिकारमुखी सोचमा कार्यान्वयनमा रहेको;
बालबालिका लक्षित ज्यादै सीमित सामाजिक सुरक्षा कार्यक्रम रहेको;	बालबालिका लक्षित उल्लेख्य सामाजिक सुरक्षा कार्यक्रम सञ्चालनमा रहेको;

२०४८/०४९	२०७५
बालबालिकासम्बन्धी सीमित सूचना उपलब्ध हुने गरेको;	बालबालिकासम्बन्धी विविध विषयगत सूचना व्यवस्थापन हुन थालेको;
जोखिममा रहेका बालबालिकाका लागि थोरै कार्यक्रम रहेको;	जोखिम, आपत र विपत्तमा रहेका बालबालिकाका लागि उल्लेख्य कार्यहरू हुने गरेको;
बालबालिकासम्बन्धी सीमित संवेदनशीलता र चासो रहेको;	सरकारी र गैरसरकारी क्षेत्रमा बालबालिकासम्बन्धी संवेदनशीलता र चासो उल्लेख्यरूपमा बढ्दै आएको;
बाल सुधार गृहको अवधारणा नरहेको र	बाल सुधार गृहको अवधारणा अनुरूप कार्य भइरहेको र
बाल न्याय व्यवस्था सीमित रहेको ।	बाल न्याय सम्पादनसम्बन्धी विस्तृत व्यवस्थाहरू गरिएको ।

ख. समष्टिगत सूचकहरूको स्थिति

क्र.सं.	सूचक	२०४८/०४९	२०७४/०७५
१.	प्राथमिक तहमा खुद भर्नादर ^६ (%मा)	६४	९७.२
२.	कक्षा १ मा भर्ना भई कक्षा ५ पुगेका बालबालिका ^७ (%मा)	३८	
३.	मावि तहमा खुद भर्नादर (कक्षा ९-१०) ^६ (%मा)	-	६५.९
४.	प्राथमिक शिक्षामा बालिकाको अनुपात ^७	०.५६	१.०९
५.	माध्यमिक शिक्षामा (कक्षा ९-१०) बालिकाको अनुपात ^७	०.४३	१.०
६.	साक्षरता दर (१५ देखि २४ वर्ष (%मा)	४९.६ ^७	८९.२५ ^८
७.	एस.एल.सी. परीक्षा दिनेको सङ्ख्या ^६	७९,४२०(२०१५)	४६३१६६
८.	नवजात शिशु मृत्युदर ^९ (प्रति हजारमा)	५०	२१
९.	शिशु मृत्युदर (प्रति हजारमा) ^७	१०८ ^७	३२ ^९
१०.	बाल मृत्युदर ^७ (प्रति हजारमा)	१६२	३८
११.	कुपोषण - उचाइअनुसार तौल नपुगेका (६-५९ महिनाका) बालबालिका (%मा)	५७ ^७	२७ ^९
१२.	कुपोषण - उमेर अनुसार उचाइ नपुगेका (६-५९ महिनाका) बालबालिका (%मा)	६० ^७	३६ ^९
१३.	मातृ मृत्युदर ^७ (प्रति लाखमा)	८५०	२५८
१४.	दक्ष स्वास्थ्यकर्मीबाट प्रसूति दर ^७ (%मा)	७	५९. ^{१०}

नोट: तोकिएको वर्षको तथ्यांक उपलब्ध नभएको अवस्थामा सबभन्दा नजिकको वर्षको तथ्यांक राखिएको छ ।

^७ नेपाल सहस्राब्दी विकास लक्ष: अन्तिम स्थिति प्रतिवेदन सन् २०१५, राष्ट्रिय योजना आयोग, २०१६ ।

^९ नेपाल जनसांख्यिक स्वास्थ्य सर्वेक्षण, सन् १९९६ - २०१६ ।

^{१०} जनगणना, केन्द्रीय तथ्यांक विभाग, २०४८, २०५८ र २०६८ ।

^६ शिक्षा विभाग ।

^७ युनेस्को ।

^८ विश्व बैङ्क

^९ वार्षिक प्रतिवेदन, स्वास्थ्य सेवा विभाग, २०७३/०७४

६. विषयगत क्षेत्रमा बालबालिकाको स्थिति

शिक्षा र बालबालिका

नेपाल सरकारबाट बालबालिकाका लागि निःशुल्क पाठ्यपुस्तक र विद्यालय शिक्षा तथा गरिब, दलित, सीमान्तकृत, अपाङ्गता, मुक्त कमलरी, द्रन्द्ध प्रभावितजस्ता बालबालिकाका लागि आवासीय र गैरआवासीय गरी दुई मूल किसिमअन्तर्गत विभिन्न छात्रवृत्तिहरूको व्यवस्था छ। यसबाहेक विभिन्न पटके र विशेष छात्रवृत्तिको समेत व्यवस्था छ। एक विद्यालय एक नर्सको कार्यक्रम सञ्चालनमा छ। छात्राहरूका लागि स्यानिटरी प्याड निःशुल्क वितरण गर्ने कार्य प्राथमिकताका साथ सञ्चालनमा छ। साक्षर नेपाल अभियान कार्यक्रमअन्तर्गत ५० जिल्ला साक्षर घोषणा भइसकेका छन्। धार्मिक विद्यालयमा मदरसा ९०७, गुम्बा ११४ र गुरुकुल १०० सञ्चालनमा रहेका छन्। मुलुकभर सञ्चालित २९,६०७ सामुदायिक विद्यालयमध्ये ८,३६६ विद्यालयहरूमा कम्प्युटर सिकाइ हुने गरेको छ।

नेपालले संयुक्त राष्ट्र संघको बाल अधिकारसम्बन्धी महासन्धि, १९८९ लाई अनुमोदन गरेको ३० वर्ष भएको छ। वि.स. २०४८/०४९ देखि २०७५/०७६ सम्मको यस अवधिमा विद्यालय शिक्षामा भर्नादर, छात्राको अनुपात, टिकाउ दर, एस.एल.सी. परीक्षा दिने विद्यार्थीको सङ्ख्या र विद्यालय सङ्ख्यामा उल्लेख्य सुधार भएको छ (विस्तृत माथि ५खमा)। शैक्षिक सत्र २०७५ सालको तुलनामा २०७६ सालमा विद्यालय भर्नामा विद्यार्थीको सङ्ख्यामा केही कमी हुन आएको छ। विद्यालयमा अध्ययन गर्ने उमेरका बालबालिकाको सङ्ख्यामा नै केही कमी आएकाले भर्ना सङ्ख्यामा कमी हुन आएको अनुमान छ। विद्यालय शिक्षाबाट वञ्चित बालबालिकालाई शिक्षाको पहुँचमा ल्याउनका लागि र शिक्षाको गुणस्तर सुधारका लागि रणनीतिक कार्य गर्नुपर्ने देखिएको छ।

स्वास्थ्य, पोषण र बालबालिका

स्वास्थ्य क्षेत्रमा बालबालिकाका लागि विभिन्न खोप, भिटामिन, पोषणलगायत तोकिएको स्वास्थ्य सेवा र तोकिएको औषधी तथा उपचार सेवा निःशुल्क उपलब्ध हुने गरेको छ। एकीकृत बालस्वास्थ्य एवम् पोषण कार्यक्रम, राष्ट्रिय खोप कार्यक्रम, समुदायमा आधारित नवजात शिशु तथा बालरोगको एकीकृत व्यवस्थापन कार्यक्रम र सुनौला हजार दिन जस्ता कार्यक्रम सञ्चालनमा रहेका छन्। स्वास्थ्य संस्थामा सुरक्षित प्रसूति गराएवापत रु. ३ हजारसम्म यातायात खर्च दिने एवम् अति दुर्गम हिमाली तथा पहाडी जिल्लाका ज्यान जोखिममा परेका गर्भवती र सुत्केरी महिलाहरूलाई राष्ट्रपति महिला उत्थान कार्यक्रमअन्तर्गत हेलिकप्टरबाट सुरक्षित उद्धार गरी अस्पतालसम्म पुऱ्याउने कार्यक्रमले गर्दा अहिलेसम्म थुप्रै आमा र शिशुहरू लाभान्वित भएका छन्। गैरसरकारी क्षेत्रबाट पनि बाल स्वास्थ्य र पोषणसम्बन्धी कार्यहरू भइरहेका छन्। परिणामस्वरूप आ.व. २०४८/०४९ को तुलनामा आ.व. २०७४/०७५ मा नवजात शिशु, शिशु र बाल मृत्युदर एवम् पोषणको स्थितिमा उल्लेख्य सुधार भएको छ (विस्तृत माथि ५खमा)। स्वास्थ्य र पोषणको स्थितिमा सुधार हुँदै आए तापनि स्वास्थ्य सेवा सुविधाको पहुँचबाट वञ्चित बालबालिकाका लागि विशेष पहल गर्नुपर्ने देखिएको छ।

बाल संरक्षण र बालबालिका

बालश्रम

संविधान र कानूनले बालश्रम निषेध गरेको र प्रत्येक बालबालिकालाई आर्थिक शोषण हुनबाट संरक्षण गरेको छ। अन्तर्राष्ट्रिय श्रम सङ्गठनअन्तर्गत रोजगारीमा संलग्न हुन पाउने न्यूनतम उमेरसम्बन्धी महासन्धि, १९७३ (नं. १३८) ले १८ वर्षमुनिका बालबालिकालाई जोखिमपूर्ण श्रममा लगाउन निषेध गरेको छ। तर 'आर्थिक र शैक्षिक सुविधा पर्याप्त विकसित नभएका राष्ट्रहरूका सन्दर्भमा भने यदि पर्याप्त शिक्षा, स्वास्थ्य, नैतिकताको दृष्टिबाट पूर्ण सुरक्षित भएमा १४ वर्षदेखि नै बालबालिकालाई काममा लगाउन सकिने' व्यवस्था छ। दिगो विकास लक्ष्यमा सन् २०२५ सम्ममा सबै प्रकारका बालश्रम अन्त्य गर्ने उपायहरू अपनाउने उल्लेख छ। बालश्रम निवारणसम्बन्धी दोस्रो १० वर्षको राष्ट्रिय गुरुयोजना (२०७४-२०८३) कार्यान्वयनमा छ। गुरुयोजनाले वि.सं. २०७९ सम्ममा निकृष्ट र शोषणयुक्त प्रकारको बालश्रम निवारण गर्ने र वि.सं. २०८२ सम्ममा सबै प्रकारका बालश्रम निवारण गर्ने लक्ष्य लिएको छ।

केन्द्रीय तथ्यांक विभागबाट सम्पादन गरिएको नेपाल बहुक्षेत्रीय क्लस्टर सर्वेक्षण, २०७१ (सन् २०१४) अनुसार ५ देखि १७ वर्ष उमेर समूहका ३७.४ प्रतिशत बालबालिका बालश्रममा संलग्न रहेको पाइएको छ। केन्द्रीय तथ्यांक विभागबाट गरिएको नेपाल श्रमशक्ति सर्वेक्षणमा १७ वर्षमुनिका करिब २ लाख ८६ हजार बालबालिका आर्थिक लाभको कार्यमा संलग्न भएको र उनीहरू सबै बाल श्रमिक नभएको उल्लेख गरिएको छ।

बालश्रम न्यूनीकरणका प्रयास हुँदाहुँदै अझै रोजगारको अनौपचारिक क्षेत्र (रेष्टुरेन्ट, यातायात, निर्माण, कृषि, साना तथा घरेलु उद्योग, गलैँचा कारखाना, जरी कारखाना, ईँटाभट्टा, आदि) लगायत घरेलु श्रममा बालबालिकालाई संलग्न गराइएको देखिन्छ। बालश्रमको अन्त्यका लागि विशेष प्रयास गर्नुपर्ने देखिएको छ।

बालविवाह

संविधान र कानूनमा २० वर्षमुनि विवाह गर्न गराउन नपाइने व्यवस्था रहेको छ। दिगो विकासका लक्ष्यहरूमा (२०१६-३०) बालविवाह अन्त्य गर्ने विषय समावेश छ। सन् २०३० सम्ममा बालविवाहको अन्त्य गर्न राष्ट्रिय रणनीति २०७२ को कार्यान्वयनमा रहेको छ। सार्क मुलुकहरूमा "बाल विवाह अन्त्यका लागि क्षेत्रीय कार्ययोजना (२०१५-२०१८)" कार्यान्वयन भएको थियो भने यो प्रयास जारी रहेको छ।

विगत केही दशकदेखि नै बालविवाह न्यूनीकरणका प्रयास हुँदाहुँदै पनि विभिन्न कारणहरूले बालविवाह भएका छन्। केन्द्रीय तथ्यांक विभागको पपुलेसन मोनोग्राफ, सन् २०१४, भाग २ अनुसार १०-१८ वर्ष उमेर समूहका बालबालिकामध्ये २६.३ प्रतिशतको विवाह भएको देखिन्छ। नेपाल बहुक्षेत्रीय क्लस्टर सर्वेक्षण, २०१४ अनुसार १५ वर्षदेखि ४९ वर्षसम्मका महिलामा गरिएको सर्वेक्षण अनुसार नेपालमा १५ वर्ष नपुग्दै वा चाँडो विवाह गर्नेको सङ्ख्या १५.५ प्रतिशत र १५ वर्षदेखि १९ वर्षसम्मका बालिकामा गरिएको सर्वेक्षण अनुसार १८ वर्ष नपुग्दै बालविवाह गर्नेको सङ्ख्या २४.५ प्रतिशत देखिएको छ। बालविवाह अन्त्यका लागि सम्बद्ध सबै सरकारी तथा गैरसरकारी निकाय र संघसंस्थाबाट अझ प्रभावकारीरूपमा कार्यक्रम कार्यान्वयन गर्नुपर्ने देखिन्छ।

बालगृह, बाल सुधार गृह र अल्पकालीन संस्थाहरू र बालबालिका

देशका ७७ जिल्लामध्ये ४६ जिल्लामा सञ्चालित ५३३ वटा बालगृहहरूमा १५,०४५ जना बालबालिका आश्रित रहेको जानकारीमा आएको छ। भक्तपुर, मोरङ, कास्की, मकवानपुर, पर्सा रूपन्देही, बाँके र डोटी गरी ८ जिल्लामा सञ्चालित बाल सुधार गृहहरूमा बालबिजाईं गरेका बालबालिकालाई अदालतको निर्णयबमोजिम तोकिएको समयसम्मका लागि राख्ने गरिएको छ। ती गृहहरूमा जम्मा ९४४ जना बालबालिका रहेकोमा कोभिड-१९ को जोखिम बढ्दै गएपछि राष्ट्रिय बाल अधिकार परिषद्ले महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय, कारागार व्यवस्थापन विभाग र महिला, बालबालिका तथा ज्येष्ठ नागरिक मन्त्रालयसँग समन्वय गरी २३३ जना बालबालिकालाई आफ्नो परिवारमा पठाएको छ। हाल उक्त गृहहरूमा हाल ७११ बालबालिका रहेका छन्। सडकट र जोखिममा परेका बालबालिकालाई आपतकालीन सहयोग प्रदान गर्नका लागि १२ वटा जिल्लामा बाल सुधार गृह (निःशुल्क टेलिफोन नं १०९८) सञ्चालनमा रहेका छन्। यसैगरी सडकट र जोखिममा रहेका बालबालिकाका लागि काठमाडौं उपत्यका र अन्य जिल्लाहरूमा गरी १७ अस्थायी पुनर्स्थापना केन्द्रहरू सञ्चालनमा रहेको जानकारी रहेको छ। द्वन्द्वका कारण आमाबाबु गुमाएका बालबालिकाका पुनर्स्थापना गर्न सुनसरी, दोलखा, कास्की, दाङ र डोटीमा गरी ५ वटा सहिद प्रतिष्ठान सञ्चालनमा रहेका छन् र यी प्रतिष्ठानहरूमा जम्मा १,५२३ जना बालबालिका आवासीय रूपमा संरक्षणमा रहेका छन्। आमाबाबु कारागारमा रहेका कारण पारिवारिक हेरचाह नपाई आमाबाबुसँगै कारागारमा रहन बाध्य बालबालिकामध्ये २०७६ असार मसान्तसम्मको जानकारी अनुसार २७६ जनालाई बन्दी सहायता नेपाल, प्रारम्भिक बाल विकास केन्द्र र पीडित सेवा संघ नामक संस्थाहरूले आश्रय दिइरहेका छन् भने ८२ जना बालबालिका आमाबाबुसँगै कारागारमा रहेको पाइएको छ।

बालहिंसा र बेचबिखन

कानूनविरुद्ध बालबालिकामाथि यौन दुर्व्यवहार तथा बलात्कार, बेचबिखन, हत्या, अपहरणजस्ता जघन्य अपराधका साथै विभिन्न शारीरिक तथा मानसिक हिंसा तथा कुटपिट हुने घटनाहरूलगायत बालबालिका संलग्न हुने घरपरिवार, विद्यालय र सार्वजनिक स्थानमा हेप्ने/बुलिङ गर्ने घटनाहरू दिनदिनै सुन्नमा आएका छन्। बालबालिका परिवार, समुदाय, विद्यालय लगायतका स्थानहरूमा

ठूला उमेरका व्यक्तिहरू, शिक्षक एवम् साथीहरूबाट विविध किसिमका हेपाइहरूबाट प्रभावित भइरहेका घटनाहरू सार्वजनिक भइरहेका छन् । विद्यालयहरूमा बालबालिकालाई उनीहरूको शैक्षिक एवम् नैतिक पक्ष सुधार्नका लागि अनुशासन कायम गर्नु पर्दछ भन्ने सोचले बालबालिकालाई शारीरिक तथा मानसिक सजाय दिने गरेको पाइएको छ । यस्ता घटनाहरूबाट बालबालिकाको व्यक्तित्व विकासमा समेत असर पुग्दछ । यसतर्फ सबै सचेत हुन र बालबालिकाप्रति बालमैत्री व्यवहार हुन जरुरी छ ।

सडक बालबालिका

नेपाल सरकार, महिला, बालबालिका तथा ज्येष्ठ नागरिक मन्त्रालयको निर्देशन र राष्ट्रिय बाल अधिकार परिषद्को संयोजनमा २०७३ साल बैशाखदेखि काठमाडौं उपत्यकाका सडकहरूमा जीवनयापन गरिरहेका बालबालिकाको उद्धार र व्यवस्थापन गर्नेजस्ता कार्यहरू सरकारी, गैरसरकारी र नागरिक समाजसँगको समन्वय, सहयोग र सहकार्यमा सञ्चालनमा छ । यो कार्यक्रम प्रदेश १, कर्णाली प्रदेश र गण्डकी प्रदेशका सहरहरूमा विस्तार भएको छ ।

२०७६ चैत मसान्तसम्म करिब १६५० जना (दोहोएकासमेत) बालबालिकाको उद्धार गरी पुनर्स्थापना गरिएको छ । यसमध्ये ९४७ जनालाई परिवारमा पुनर्कीकरण गरिएको, ५९ जनाले सीपमूलक तालिम प्राप्त गरेका, १८४ जना तालिम लिइरहेका र बाँकी विभिन्न बालगृह, सामाजिकीकरण केन्द्र र सम्पर्क गृहमा रहेका छन् । यस कार्यमा विभिन्न संघसंस्थाहरूले सहकार्य गरिरहेका छन् । केही अन्य बालबालिका लगायत सडक बालबालिकाको जन्मदार्तामा समस्या देखिएको छ ।

अनाथ बालबालिका

बाल अधिकारसम्बन्धी एवम् संविधान र बालबालिकासम्बन्धी ऐन, २०७५ मा बाबुआमाविहीन वा अनाथलगायत विशेष संरक्षणको आवश्यकता भएका बालबालिकालाई राज्यबाट संरक्षण प्रदान गर्नुपर्ने व्यवस्था छ । केन्द्रीय तथ्यांक विभागको नेपाल बहुसूचकाङ्क क्लष्टर सर्वेक्षण (२०७१) बाट ०-१७ वर्षउमेरका कुल बालबालिकामध्ये आमाबाबु दुबैको मृत्यु भएका बालबालिकाको सङ्ख्या २३,१३२ र आमाबाबुमध्ये कुनै एकको मृत्यु भएका बालबालिकाको सङ्ख्या ४,४७,२०९ पाइएको छ । यी बालबालिकामध्ये आधारभूत आवश्यकता परिपूर्तिका लागि सडक परेका बालबालिकाका लागि राज्यबाट उचित संरक्षणको (जीवनयापन, शिक्षा, संरक्षण) व्यवस्थापन हुन आवश्यक छ ।

बालबालिकाका लागि सामाजिक सुरक्षा

संविधान र कानूनमा आर्थिकरूपले विपन्न, अशक्त र असहाय अवस्थामा रहेका, लोपोन्मुख जातिका, अपाङ्गता भएका, द्वन्द्वपीडित, विस्थापित, जोखिममा परेका वा सडकमा बस्ने बालबालिकालाई राज्यबाट तोकिएबमोजिम विशेष संरक्षण पाउने अधिकार हुने व्यवस्था छ । सामाजिक सुरक्षा कार्यक्रमअन्तर्गत आर्थिक वर्ष २०७६/०७७ देखि पूर्ण असक्त अपाङ्गता भएका व्यक्तिलाई मासिक रु. ३,००० ।, अति असक्त अपाङ्गता भएका व्यक्तिलाई मासिक रु. १६०० ।, लोपोन्मुख जातिका व्यक्तिलाई मासिक रु. ३,००० । र कर्णाली क्षेत्र तथा अछाम, रौतहट र बझाङ जिल्लाका सबै र देशभर दलित समुदायका प्रति आमा दुईजना बालबालिकालाई पोषण भत्तास्वरूप मासिक रु. ४०० । का दरले भत्ता लगायत शिशु जन्मेको ३५ दिनभित्र जन्मदार्ता गरेमा रु. १००० भत्ता प्रदान गरिरहेको छ । यसैगरी सहिद परिवारका १८ वर्षसम्मका ३ जनासम्म बालबालिकालाई अध्ययन खर्च र द्वन्द्वप्रभावित बालबालिकालाई मासिक रु. ५,००० । लगायत तोकिएका विद्यार्थीलाई आवासीय छात्रवृत्ति मासिक रु. ५,००० । सम्म प्रदान गरिन्छ । यस अतिरिक्त बालबालिका लक्षित सामाजिक सुरक्षासम्बन्धी प्रत्यक्ष र अप्रत्यक्ष एवम् नगद तथा जिन्सी हस्तान्तरण र सेवा प्रदान गर्ने जस्ता कार्यहरू विभिन्न निकायहरूबाट सञ्चालन गरिएको पाइएको छ । यी विभिन्न कार्यक्रमलाई एकद्वार प्रणालीमा ल्याउन जरुरी देखिन्छ ।

विपद् र बालबालिका

विगतमा भूकम्प, बाढी, पहिरो, रोगको महामारी, आगलागीजस्ता विपद्को समयमा सरकारी निकायहरू, वैदेशिक सरकारी तथा गैरसरकारी निकाय, देशभित्र रहेका संयुक्त राष्ट्रसंघीय निकाय, अन्तर्राष्ट्रिय तथा राष्ट्रिय गैरसरकारी संस्था, स्थानीय संस्था, निजी क्षेत्र, नागरिक समाजलगायत व्यक्तिगतरूपमा आवश्यक सहयोग गरेझैं यस वर्षको कोभिड-१९ रोगको महामारीको समयमा संघ, प्रदेश र स्थानीय सरकार, विभिन्न अन्तर्राष्ट्रिय, राष्ट्रिय र स्थानीय संस्थाहरू र व्यक्तिगतरूपबाट विभिन्न सहयोगहरू

भइरहेका छन् । लकडाउनको समयमा विभिन्न स्थानमा अलपत्र भएका बालबालिकाको उद्धार, सहयोग र व्यवस्थापन कार्य भएका छन् । सार्वजनिक अपिलबाट नोबेल कोरोना भाइरसको संक्रमणबाट बच्न घर, परिवार, होस्टेललगायतका स्थानमा रहेका बालबालिकालाई सुरक्षित राख्न सूचना जारी गरेको थियो । यस विपत् समयमा बालबालिका खोजतलास समन्वय केन्द्रको फोन नं १०४ (एक सय चार), बाल हेल्पलाइनको पैसा नलाग्ने फोन नं १०९८ (दश नौ आठ) परिचालन गरिएको छ ।

विविध

उपर्युक्त विषयगत स्थितिबाहेक बालबिजाईको आधारमा अदालतबाट सजाय तोकिएका बालबालिकालाई ८ वटा बाल सुधार गृहमा संरक्षणमा राखिएको छ । बालन्याय प्रणाली सुधारोन्मुख रहेको छ र बालबालिकासँग सम्बन्धित विषयहरूमा अदालत संवेदनशील हुँदैआएको छ ।

बालबालिकाको सहभागिता मनोरञ्जन, खेलकुद र सञ्चारमा बढ्दो छ । बालबालिकासँग सम्बन्धित योजना तर्जुमा र कार्यक्रममा बालबालिकाको सहभागितालाई प्राथमिकता दिने क्रम बढ्दो छ । बालमैत्री स्थानीय शासन सुधार हुँदै जाने क्रममा हालसम्म सप्तरी जिल्लाअन्तर्गत कञ्चनपुर नगरपालिका, दोलखा जिल्लाअन्तर्गत भिमेश्वर नगरपालिका, नवलपरासी (ब.सु.पु.) अन्तर्गत देवचुली नगरपालिका र नवलपरासी जिल्लाअन्तर्गत सुनवल नगरपालिकाका गरी ४ वटा नगरपालिकाहरू बालमैत्री घोषणा भएका छन् । यीबाहेक अन्य ३५ वटा स्थानीयतहका एक/एक वडा बालमैत्री घोषणा भएका छन् ।

७. बाल संरक्षण र अधिकार सुनिश्चितताका लागि देखिएका समस्या तथा चुनौतीहरू

शिक्षा र स्वास्थ्य सेवासुविधामा सबै क्षेत्र र वर्गका बालबालिकाको पहुँच सुनिश्चित गर्न र बालबालिका संलग्न हुने स्थानहरूमा बालमैत्री वातावरणको विकास गर्न सकिएको छैन । बालश्रम, बालविवाह, यौनशोषण र दुर्व्यवहार, बेचबिखन र ओसारपसार, सडक बालबालिका, अनाथ बालबालिका, दुर्व्यसनीमा परेकालगायत अति जोखिम अवस्थामा रहेका र जन्मदर्ता हुन नसकेका बालबालिकाको समस्याको समयानुकूल सम्बोधन गर्न सकिएको छैन । बाल संरक्षण प्रणाली सुदृढ गर्नु, विशेष संरक्षणको आवश्यकता भएका बालबालिकाका लागि उपयुक्त सेवासुविधा वृद्धि गर्नुलगायत पर्याप्त अध्ययन अनुसन्धान तथा सूचना व्यवस्थापन गरी प्रभावकारी अनुगमन तथा मूल्याङ्कनको व्यवस्थापन गर्नु बाल अधिकार सुनिश्चित गर्ने क्रममा चुनौतीकै रूपमा देखिएका छन् ।

८. अवसर तथा संभावनाहरू

संविधान, संघीय र प्रदेशका कानूनहरू बालमैत्री हुनु तथा संघ, प्रदेश र स्थानीय योजना र कार्यक्रममा बालबालिकाको विषयले प्राथमिकता पाउनु एवम् संघ, प्रदेश र स्थानीयतहमा बालबालिकासँग सम्बन्धित संरचनाको कानुनी व्यवस्थाबाट बाल अधिकारको सम्बर्द्धनमा उल्लेख्य कार्य हुने अवसर र संभावना देखिएको छ । संयुक्त राष्ट्रसंघीय निकायहरू, अन्तर्राष्ट्रिय गैरसरकारी संस्था, अन्य अन्तर्राष्ट्रिय विकास साझेदार संस्थाहरू, नागरिक समाज र निजी क्षेत्रको बालबालिकाको विषयमा चासो, सक्रियता र संवेदनशीलता बढ्दै जानु र बालमैत्री स्थानीय शासन प्रवर्द्धन हुँदै जानुले सबै समुदायबाट बाल र अधिकार सुनिश्चित हुन योगदान पुग्ने संभावना देखिन्छ ।

९. बाल अधिकारका विषयहरूलाई प्रभावकारी रूपमा सम्बोधन गर्नका लागि केही प्रमुख सुझावहरू

- संविधान, कानून र नीतिगत व्यवस्थालाई संघ, प्रदेश र स्थानीय सरकारहरूबाट लगानी अभिवृद्धिसहित प्रभावकारी रूपमा कार्यान्वयन गर्नुपर्ने । साथै सम्बद्ध निकाय तथा संस्थाहरूको क्षमता विकास गर्नुपर्ने ।
- संयुक्त राष्ट्रसंघीय निकायहरू, विकास साझेदार संस्था, नागरिक समाज र निजी क्षेत्रसंग समन्वय, सहकार्य बढाउनु पर्ने ।
- अनाथ, असहाय, विशेष संरक्षणको आवश्यकता भएका र अन्य जोखिममा परेका बालबालिकाको हक र हितका लागि संघ, प्रदेश र स्थानीयतहमा बाल संरक्षण प्रणाली सुदृढीकरण गर्नुपर्ने ।
- सडक बालबालिका, जोखिमपूर्ण अवस्थामा रहेका बालश्रमिक, बालविवाह, बालबालिकाविरुद्धका यौनहिंसा र दुर्व्यवहारजस्ता विषयको अन्त्यका लागि अभियान सञ्चालन गर्नुपर्ने ।
- अध्ययन, अनुसन्धान, अनुगमन, मूल्याङ्कन र सूचना व्यवस्थापन प्रभावकारी बनाउनु पर्ने ।

१०. निष्कर्ष

संयुक्त राष्ट्र संघको बाल अधिकारसम्बन्धी महासन्धि, १९८९ को प्रावधानअनुसार बाल अधिकारका विषयहरू सम्बोधन गर्न नेपाल सरकार प्रतिबद्ध रहेको देखिएको छ। संविधान, कानून, नीति, योजना, कार्ययोजना, संस्थागत संरचना, कार्यक्रम बालमैत्री हुँदै आएका छन्। सम्बद्ध निकायहरू तथा विकास साझेदार संघसंस्थाहरूसँग विस्तार गरिएका समन्वय र सहकार्य बढ्दै आएको छ। वि.सं. २०४८/०४९ सालतिरको तुलनामा हालसम्म बालबालिकासँग सम्बन्धित सूचकहरूमा उल्लेख्य सुधार भएको छ। बालमैत्री स्थानीय शासन उत्साहजनकरूपमा कार्यान्वयनमा रहेको छ। बालबालिकासँग सम्बन्धित विषयहरूमा विकास साझेदार संस्थाहरूको योगदान सराहनीय रहेको छ।

बालबालिकाको जीवनमा प्रभाव पार्ने अनेकौं सुधारहरू हुँदाहुँदै पनि बालश्रम, बालविवाह, बालबालिकाविरुद्ध हुने अमानवीय यौनजन्य हिंसा, दुर्व्यवहार र विभेद, बालबालिकाको गैरकानुनी ओसारपसार जस्ता घटनाहरूको अन्त्य गर्ने तथा अनाथ, सडक बालबालिका, अपाङ्गता भएका बालबालिका तथा एचआइभी/एड्सबाट प्रभावित बालबालिकाको पूर्ण संरक्षण गर्ने एवम् शिक्षा, स्वास्थ्य र संरक्षणको सेवासुविधाबाट वञ्चित बालबालिकाको समस्या सम्बोधन गर्नु जस्ता कार्यहरू चुनौतीपूर्ण देखिएको छ।

समग्रमा, सरोकारवाला सबैले राम्रा कार्यहरूलाई निरन्तरता दिई बाल अधिकारका सबै आयामहरूमा थप प्रयास गर्दै संघीय, प्रादेशिक र स्थानीय सरकार अझ बढी संवेदनशील भई बाल अधिकारको सुनिश्चिततातर्फ अझ क्रियाशील हुन र लगानी वृद्धि गर्नु जरुरी छ। यस प्रयासमा विकास साझेदार संस्थाहरू, गैरसरकारी संस्थाहरू, नागरिक समाज, सञ्चार माध्यम, निजी क्षेत्रलगायत सबै सरोकारवालाहरूको योगदान महत्त्वपूर्ण हुन्छ। सबैको प्रयासबाट आउँदा दिनहरूमा प्रत्येक बालबालिकाको जीवनमा सुधार हुनेछ।

Realization of Nepal's commitment on CRPD towards achieving disability targets in the 2030 Agenda for Sustainable Development

Dr. Birendra Raj Pokharel

Disability Rights Expert

Background:

Nepal aspires to emerge as an inclusive, equitable, and prosperous country by 2030 with the spirit of a welfare state. Nepal aims to realize its people's increased aspirations for peace, development and prosperity (NPC, 2015). The state transformation process was shaped with secular democratic republic state being enshrined through the adoption of constitution 2015 that envisions an inclusive society and economy and a prosperous welfare state. The country aims for sustainable poverty reduction and to promote human development with low vulnerability and higher human security.

It is a welcomed remark that the fundamental rights of vulnerable segment of society including persons with disabilities have been taken in account in Nepal. The human development index has been improved over the past decades as accompanied by considerable narrowing down the gender, social, geographical or cross-sectional inequalities (NPC, 2015).

Sustainable Development Goals (SDGs) include a set of 17 universal goals that aim to end poverty and ensure prosperity, protect the planet, and ensure peace of all people through galvanized partnerships (UN, 2019). Each goal has specific universal targets and indicators. There are a total of 169 global targets and 230 global indicators to be achieved by 2030. Moreover the 2030 Agenda pledges to leave no one behind, including persons with disabilities and other disadvantaged groups and has recognized disability as a cross-cutting issue to be considered in the implementation of all of its goals. The Agenda also includes seven targets and 11 indicators explicitly making reference to persons with disabilities, covering access to education and employment, availability of schools that are sensitive to students with disabilities, inclusion and empowerment of persons with disabilities, accessible transport, accessible public and green spaces, and building the capacity of countries to disaggregate data by disability.

The UN Convention on the Rights of Persons with Disabilities (CRPD) has given the disability movement a strong human rights instrument to advocate for the rights of persons with disabilities. The articles of CRPD, which cover all areas of life, must be implemented and monitored. Nepal has a legal obligation to comply the provisions and principles of CRPD and submitted the status through primary report to the CRPD committee in 2017.

The concluding observation of the CRPD committee on the state report of Nepal reviewed in 2018 marked that despite the progress made in recent years, persons with disabilities continue to face numerous barriers to their full inclusion and participation in the life of their communities. It sheds light on their disproportionate levels of poverty, lack of access to education, health services and employment opportunities, moreover their underrepresentation in decision-making and political participation.

The 2030 Agenda for Sustainable Development provides a political momentum to push for the realization of the CRPD. In fact, there is a considerable overlap between the articles of the CRPD and the SDGs as the 2030 Agenda was built upon existing national commitments (UN, 2019).

This article intends to bring attention of Governments and relevant stakeholders towards gaps in existing program and practice in realization of CRPD implementation and to outline recommended actions to achieve disability targets of the 2030 Agenda for Sustainable Development at federal, province and local levels in Nepal.

Mapping the CRPD provisions, SDG targets and constitutional provisions for persons with disabilities:

The 2030 Agenda for Sustainable Development and its 17 SDGs provide a powerful framework to guide local, provincial and federal Government towards the achievement of disability-inclusive targets.

The 2030 Agenda is guided by the purposes and principles of the human rights instruments, therefore linked to the CRPD in all aspects of its realization, monitoring and evaluation.

Nepal is committed to the global sustainable development agenda until 2030. While implementation of the MDGs has significantly improved Nepal's social and environmental indicators, other issues such as human rights, access to justice, social inclusion and sustainable development, which were not explicitly addressed in the MDGs (Pokharel, 2010), are now being addressed by the SDGs, particularly targets and indicators of disability inclusive development.

Despite the strong commitment expressed by the country for inclusive and sustainable development, persons with disabilities continue to face significant challenges to their full participation in society. These include negative attitudes, stigma, discrimination and lack of accessibility in physical and virtual environments (DECN, 2019). The shared duty of all levels of Governments is to tackle prejudice and find new approaches and tools to embrace disability inclusive development plan in their work. As such the identification of prominent gaps in the implementation of CRPD, constitutional provisions and the achievement of SDG targets has been carried out as follows;

Goals 1 and 2: Ending poverty and hunger for all persons with disabilities

Poverty in Nepal is a cross-sectional issue and the incidence of poverty falls disproportionately on women and girls, Geographic landscape and traditional belief. There are also grave social dimensions of poverty as Nepal has a legacy of a hierarchical social structure based on caste, ethnicity and disability condition (Pokharel, 2010).

Persons with disabilities are more likely to live in poverty than persons without disabilities due to barriers in society such as discrimination, limited access to education and employment and lack of inclusion in livelihood opportunities and other social programmes.

National data on livelihood survey remain scarce on poverty disaggregated by disability. The proportion of persons with disabilities living under the poverty line is higher than persons without disabilities which are more than double in Karnali and hilly areas of far-west province (DECN, 2019).

CRPD article 28 granted rights of adequate standard of living and social protection to persons with disabilities. Social protection programmes in Nepal has overlooked the circumstances of persons with disabilities, which can be vital in facilitating to uplift from poverty. There is disability schemes of social protection that provide periodic cash transfer to persons with profound disabilities, whereas the people with severe disability are restricted by quota system. The employed persons with disabilities are partly benefitted

by Income tax exemption. Access to financial services such as banks remains restricted by the lack of physical and virtual accessibility of these services despite of Nepal Rastriya Bank policy of social inclusion.

Many persons with disabilities are not able to access social protection. In geographically remote areas, more than 80 per cent of persons with disabilities who need social protection allowances are deprived of it (NFDN, 2012). The CRPD Committee recommends Nepal to take necessary measures to ensure that persons with disabilities throughout Nepal have access to community-based rehabilitation services and adequate social protection programmes that are oriented towards social and community inclusion (committee, 2018).

Goal 3: Ensuring healthy lives and promoting well-being

Persons with disabilities need more health care than others in general. The health care service, both standard needs and needs, associated to impairments therefore they are more vulnerable to the impact of inadequate or inaccessible health care services.

The articles 25 & 26 of CRPD explicitly grants the rights to Health services, Habilitation and Rehabilitation. The Government has reformed legal and policy frameworks to address access to health-care services to persons with disabilities through Ministry of Health and Population as well as adopting the Act on the Rights of Persons with Disabilities (ARPD) Such as spinal cord injury, Hemophilia or Psychosocial disability. Still, lack of financial resources, lack of access to health service and accessibility of medical facilities and transport, as well as inadequate training of health personnel to accommodate persons with disabilities, remain major challenges.

Similarly SDG targets 3.7 and 5.6 explicitly mention about Accessing sexual and reproductive health-care services and reproductive rights which is equally applicable for persons with disabilities. The research revealed that Persons with disabilities have equal needs to access sexual and reproductive health-care services as those without disabilities and have similar requirements for family planning and childbirth (NFDN, 2019). However, misperceptions about persons with disabilities and the assumption that persons with disabilities are not sexually active has overshadowed the attention being paid to ensuring that persons with disabilities have access to sexual and reproductive health services (NFDN, 2019). Without access to sexual and reproductive health, persons with disabilities are at higher risk of unwanted pregnancies and sexually transmitted infections including HIV/AIDS (NFDN 2019). Apart from the societal stereotypes, the barriers that persons with disabilities face to accessing sexual and reproductive health services include lack of accessibility of services and information. Persons with disabilities, particularly women and girls with intellectual disabilities, also fear abuse and violation of their reproductive rights when accessing these services because many of them have been subjected to involuntary sterilization (NFDN, 2019).

The CRPD Committee recommends Nepal to develop measures to ensure comprehensive access to health services for persons with disabilities, particularly sexual and reproductive health services, maternal and child health centres, psychosocial services, and intensify the provision of comprehensive community-based rehabilitation services including in rural and remote areas.

Goal 4: Ensuring inclusive and equitable quality education.

Persons with disabilities remain less likely to attend school and complete primary education and more likely to be illiterate than persons without disabilities (ADRAD, 2015). The Flash report 2016 reveals, on an average, 11 in 20 children with disabilities of primary school age is out of school, compared with 1 in 20 children without disabilities. Primary school completion is also lower for children with disabilities. These trends are reflected in their lower literacy rate.

Nepal continues to strengthen national education policy 2019 and ARPD to improve access to education for persons with disabilities. Though the constitution has guaranteed the right to education for persons with disabilities in the article 31, Persons with disabilities have less access to education. The teaching learning materials and curriculum are not accessible, alternate communication method is not adopted particularly for children with intellectual disabilities, Autism Spectrum Disorder and those with cognitive disabilities. Whereas education facilities are hardly accessible for persons using wheelchairs.

It was however a welcomed initiatives of the Government to adopt the inclusive education policy 2017 following the spirit of CRPD article 24, the recently adopted National Education Policy (November 2019) overshadows the inclusive education principles. The policy intent to adopt dual educational module both special and Inclusive education which may backfire the state commitments towards Inclusive Education.

The CRPD Committee recommends in line with the Committee's general comment No. 4 (2016) on the right to inclusive education and Sustainable Development Goal 4, in particular targets 4.5 and 4 (a), increase its efforts towards inclusive education by:

- (a) Adopting a policy of mandatory training of teachers in the inclusive education model based on indicators and sign posts to be achieved, and to guarantee inclusive education by providing support for trained teachers, Braille and sign language as well as alternative means and modes of communication, Easy Read and other auxiliary equipment and media,
- (b) Ensuring access to inclusive education for all persons with disabilities, at all levels of education including adult education throughout the country, and guarantee that this education model covers the most remote areas, incorporates a gender perspective and is ethnically and culturally relevant.

Goal 5: Achieving gender equality and empowering all women and girls

Women with disabilities are often subjected to multiple discrimination due to their gender, cross-section and disability status and continue to be at a disadvantage in most spheres of society and development (NFDN, 2012). Moreover, women with disabilities are at highest risk of suffering sexual violence compared to those without disabilities.

Compared with men with disabilities, women with disabilities are more likely to have less access to health care needs, more likely to be unemployed or inactive in the labour market, lack of access to education as well as physical and sexual violence (NFDN, 2019).

The article 6 of CRPD explicitly highlights the multiple vulnerability of women with disabilities. The CRPD Committee urges Nepal to undertake consultations with organisations representing women and girls with disabilities with a view to using these as a basis for ensuring their participation in political and public life and in implementing law reform and policy changes, with particular attention to their family lives, education, health services, employment. The Committee recommends Nepal to combat discriminatory practices.

Goal 6: Ensuring availability of water and sanitation

Persons with disabilities, especially those living in rural communities, encounter challenges in access to water, sanitation and hygiene, including physical, institutional, social and attitudinal barriers (Pokharel, 2010). This is particularly true in case of persons with severe disabilities. Furthermore, persons with disabilities are less likely to live in households with access to improved water and sanitation, and less likely to live in a dwelling with hygiene and sanitation facilities (DECN, 2019).

Lack of accessibility of toilets outside home is also a challenge while enjoying the WASH facility that prevents persons with disabilities from participating in society. The study indicates that only 31 per cent of

public toilets are accessible for wheelchair users (Pokharel, 2010). Research also suggests that many primary schools lack sanitation facilities that are accessible by persons with mobility impairment (DECN, 2019).

The physical accessibility and communication guideline adopted in Nepal in 2012 suggest to design of ramps and handrails, and wider doors for persons with disabilities, to overcome physical barriers and make water, sanitation and hygiene accessible.

The CRPD article 28 highlight about adequate standard of living of persons with disabilities with full range of WASH facilities. It is suggested to invest and allocate financial resources to make water, sanitation and hygiene facilities in households and in settings outside the home accessible, prioritizing schools, workplaces, health facilities and public facilities.

Goal 7: Ensuring access to energy

Persons with disabilities are more likely to spend longer periods at home and therefore consume more electricity. Access to affordable, reliable, sustainable and modern energy is thus vital for persons with disabilities (ADRAD, 2015). Assistive technology is used by many persons with disabilities to facilitate full and effective participation in society and independent living, often requires electricity.

The survey reveals that persons with disabilities face more challenges in accessing modern energy than persons without disabilities. A study in Banke and Syanja showed that the ratio is lower for households with persons with disabilities than households of persons without disabilities having access to electricity (DECN, 2019). Access to clean energy is therefore crucial for the well-being of persons with disabilities.

Article 28.1 of CRPD urges Nepal to recognize the right of persons with disabilities to an adequate standard of living for themselves and their families, including adequate food, clothing and housing, and to the continuous improvement of living conditions, and shall take appropriate steps to safeguard and promote the realization of this right without discrimination on the basis of disability.

Goal 8: Promoting full and productive employment and decent work for persons with disabilities

To improve the employment situation of persons with disabilities, the quota systems oblige employers to hire 5 per cent of persons with disabilities, have been adopted by the public service act in Nepal (Pokharel, 2010) that ensure the right of persons with disabilities to equal employment opportunities and prohibit discrimination on the grounds of disability.

Despite of Government's endeavor to promote employment opportunities of Persons with disabilities, they are continued to have limited access to the labour market. The employment ratio of adult persons with disabilities is remarkably lower than that of other persons without disabilities (NFDN, 2012). Besides that, employed persons with disabilities tend to earn lower wages than their counterparts without disabilities. Lack of accessible workplaces and denial of reasonable accommodation pose further, obstacles in the sustained employment of persons with disabilities.

Article 27 of CRPD grants the rights to work and employment of persons with disabilities. The CRPD Committee recommends that Nepal take appropriate measures to gather data and develop criteria to fill the five per cent quota for civil service positions that are reserved for persons with disabilities including undertaking a comprehensive evaluation of these jobs in terms of quality, and the extent to which persons with intellectual and/or psychosocial disabilities, including those from indigenous backgrounds, have benefitted from this quota against those who remain unemployed (NFDN, 2012).

Moreover, the employment of persons with disabilities in the private sector should also be encouraged. Where employment quota legislation exists, in the public and/or the private sector, Nepal

Government should ensure its implementation with an effective evaluation system throughout the career development of employees with disabilities.

The SDG target 9.c encourage Nepal to Increase access to information and communications technology (ICT) for persons with disabilities however they have limited access to ICT than persons without disabilities. There is a significant gap between persons with and without disabilities in the use of Internet particularly in the rural landscape of Nepal (ADRAD, 2015).

The Government initiatives have been developed to promote equal access to ICT for persons with disabilities, including adoption of accessibility and communication guidelines, captioning or signing of television programmes and adoption of Unicode standards for local text as well as DAISY standards for text books and curriculum (ADRAD, 2015).

Article 9.2 (g, h) urge Nepal to Promote access for persons with disabilities to new information and communications technologies and systems, including the Internet, design, development, production and distribution of accessible information and communication technologies and systems at an early stage, so that these technologies and systems become accessible at minimum cost. Still there is a big gap in creation of accessible web pages following Web Contents Accessibility Guideline.

Goal 10: Reducing inequality

Persons with disabilities face persistent inequality in social, economic and political spheres and are disadvantaged in all areas covered by the SDGs. Although gaps between persons with and without disabilities vary among different communities in Nepal. Besides these gaps, persons with disabilities are underrepresented in political participation though the constitution of Nepal explicitly grants the rights to political participation to persons with disabilities through proportional representation under article 84 and 176. Besides that, the representation of persons with disabilities has been guaranteed to the National Assembly under article 86 of the constitution.

Noncompliant of the legal and constitutional mandates, persons with disabilities tend to be underrepresented in decision-making levels. Their participation in political lives, including voting and being elected, is key for inclusive decision-making. However, many persons with disabilities, particularly those with psychosocial disabilities, are frequently denied of their rights to participation in political and social lives (NFDN, 2012).

Social, economic and political inclusion of persons with disabilities will also require deinstitutionalization. Persons with disabilities living in institutions remain excluded from society and are often unable to obtain equitable education, to exercise the right to vote and to make their own decisions. In contrast to that, the Government has developed action plan to establish Disabled County (Apang Gram) which is against to the article 19 of CRPD, included in the community and living independently in the society.

Among persons with disabilities, persons with intellectual disabilities, Autism spectrum Disorder and psychosocial disabilities are even more disadvantaged. They are more likely to experience forced institutionalization, poor living conditions, exposed for abuses as well as harmful and forced treatment practices (NFDN, 2019).

The CRPD committee, in line with General Comment No. 5 (2017) on the right to independent living, recommends Nepal to adopt a strategy to implement independent living schemes and ensure access to disability specific and community services. The Committee also recommends Nepal to ensure that persons with disabilities who live with or are dependent on their families receive appropriate support to enable them to live independently in the community.

Goal 11: Making cities and communities inclusive and sustainable for persons with disabilities

Transportation systems, public spaces and facilities and businesses are not always accessible for persons with disabilities and they also experience difficulties in accessing adequate housing. There are lack of physical accessibility, discrimination, stigmatization and lack of access to Government housing scheme for persons with disabilities (Pokharel, 2010). As a result, a disproportionate number of persons with disabilities are homeless.

Despite the provision of physical accessibility and communication guideline, measures are not taken to improve physical accessibility in public transportation, public playgrounds, cultural facilities, and sidewalks and pedestrian crossings in Nepal.

The article 20 of CRPD explicitly grants the rights of personal mobility. The CRPD committee is concerned that a majority of public infrastructure, including, government offices, hospitals, schools, colleges, banks, roads, public buildings and public transportation are not easily accessible for persons with disabilities. The Committee is also concerned that streets are not paved to accommodate users of crutches and wheelchairs. The Committee is further concerned that the situation is even worse in cases where houses, schools and health facilities are located in mountainous and hilly regions where wheelchairs and other devices cannot be used.

The article 9.2 (d) Mandate Government to provide in buildings and other facilities open to the public signage in Braille and in easy to read and understand forms.

Targets 1.5, 11.5 and Goal 13: Building the resilience of persons with disabilities and reducing their exposure to and impact from climate-related hazards and other shocks and disasters.

Persons with disabilities are particularly vulnerable during disasters, conflict and humanitarian emergencies. They are disproportionately affected by the adverse impacts of disasters and suffer higher death rates which was observed during Gorkha earthquake in 2015 (ADRAD, 2015).

It is always a risk factor that they are often under identified in humanitarian and post-disaster contexts. The needs of persons with disabilities are often overlooked in the early phases of response to humanitarian emergencies. Persons with psychosocial disabilities experience even more violence than persons with other forms of disabilities. Likewise, women and girls with disabilities experience higher exposure to sexual violence compared to women without disabilities and men with and without disabilities (NFDN, 2019).

The Government has prioritized the concerns of persons with disabilities and attempted to assess the needs of persons with disabilities incorporating the aspiration of persons with disabilities in post-disaster Reform Framework.

The CRPD committee recommends Nepal to adopt an effective mechanism in accordance with the Sendai Framework for Disaster Risk Reduction 2015-2030 in order to have an accessible communication strategy (e.g. hotlines, a text message-warning application, general manuals in sign language and Braille, etc.), and comprehensive emergency strategy and protocols for situations of disaster and risk. The Committee also recommends that Nepal require all public services to develop individual and local plans for the safe evacuation of persons with disabilities in consultations with them through their representative organizations. In this regard, Nepal should ensure that post-disaster recovery and rehabilitation efforts follow a human rights based approach in order to effectively protect all persons with disabilities.

Goal 16: Promoting peaceful and inclusive societies for sustainable development, providing access to justice for all and building effective, accountable and inclusive institutions at all levels

Equal recognition before the law and legal protections that guarantee the rights of persons with disabilities are fundamental for equal access to justice for all. While Nepal explicitly guarantees the rights of persons with disabilities through article 42 of constitution 2015, the courts and police stations are not accessible whereas more than 90 per cent of persons with disabilities who need legal advice are not able to receive it.

The CRPD article 13 guarantees access to justice for persons with disabilities. Its 13.1 mandate Nepal to ensure effective access to justice for persons with disabilities on an equal basis with others, including through the provision of procedural and age-appropriate accommodations, in order to facilitate their effective role as direct and indirect participants, including as witnesses, in all legal proceedings, including at investigative and other preliminary stages.

Issues that prevent persons with disabilities from accessing justice also include lack of accessibility in courts and of legal documents, and limited disability awareness among those who work in the justice system.

The CRPD committee recommends Nepal to take appropriate measures to ensure physical access, accessible legal services and qualified sign language and tactile sign interpreters in courtrooms and police stations, including measures to ensure that persons with disabilities are not discriminated against on account of their disability, or due to the lack of appropriate training of legal professionals, police and prison officers.

Under SDG 16, target 16.9 aims at providing legal identity to all by 2030, including birth registration. Article 7 of the Convention on the Rights of the Child specifies that every child has the right to be registered at birth without any discrimination. CRPD article 18 (paragraph 2) states that children with disabilities shall be registered immediately after birth and have the right to a name and a nationality.

Efforts have also been made to build capacity in Nepal to use these methodologies however Children with disabilities are often not registered at birth because of stigma and families tend to hide members with disabilities. Although there is provision of registration for children with disabilities, they still remain largely unregistered in most of the local bodies.

Goal 17: Revitalize the global partnership for sustainable development

SDG target 17.18: Increasing the availability of disaggregated data by disability

National Database on disability is increasingly required since Nepal collect disability data only in censuses. The World Health Organization (WHO) helps countries collect data on disability and functioning through the Model Disability Survey. The Washington Group on Disability Statistics developed a short set of disability questions and an extended set of questions on functioning for the identification of persons with disabilities, as well as a child functioning module to identify children with functional difficulties and an inclusive education module to assess school environment and participation.

Article 31 of CRPD explicitly mention about statistics and data collection and mandate to collect appropriate information, including statistical and research data.

The CRPD Committee is concerned that the latest census carried in 2011 through the Central Bureau of Statistics did not analyze disaggregated data on disabilities and accordingly inadequately reflects the situation of disability in Nepal. Thus the Committee recommends that Nepal pay attention to the links between article 31 of the Convention and Sustainable Development Goal 17, target 17.18 to increase

significantly the availability of high-quality, timely and reliable data disaggregated by income, gender, age, race, ethnicity, migratory status, disability, geographic location and other characteristics relevant in national contexts and to analyse the data to provide tailored services for persons with disabilities. In this regard, the Committee recommends that Nepal utilizes the Washington Group Set of Questions in future censuses in order to capture comprehensively data on disability.

A successful sustainable development agenda requires partnerships between governments, the private sector and civil society. These inclusive partnerships, built upon principles and values, a shared vision, and shared goals that place people and the planet at the centre, are needed at the global, regional, national and local level.

CRPD article 32 poses for International cooperation for disability sector. Ensuring that international cooperation, including international development programmes, is inclusive of and accessible to persons with disabilities. Through consultations and by partnering with persons with disabilities and their representing organisations, governments will receive technical assistance, capacity building and access to Global Grant, which are essential to achieving inclusion and realizing the overarching principle of leaving no one behind, which is even more relevant in the context of least developed countries like Nepal.

The CRPD Committee is concerned that the collaboration with international bodies to improve the capacity of Nepal to implement the Convention does not adequately include the participation of persons with disabilities. The Committee is further concerned about the extent to which new technologies and good practices promptly reach persons with disabilities and representative organizations of persons with disabilities and also the extent to which persons with disabilities have been included in consultations or partnerships to achieve the Sustainable Development Goals. The Committee further recommends to review international projects undertaken by Nepal in partnership with global aid agencies to ensure full compliance with the principles of the Convention, and ensure the meaningful and empowered inclusion of persons with disabilities and their representative organisations in designing, implementing and monitoring disability inclusive targets of SDGs.

Conclusion:

The CRPD is legally binding while the 2030 Agenda and the SDGs are a political vision for a better world to be achieved by 2030. The 2030 Agenda and the SDGs are both clearly inclusive of persons with disabilities. They can be used as an advocacy platform to draw the attention of decision makers for the creation of disability-inclusive policies and programmes. The 2030 Agenda commits in the same spirit as the CRPD to empower those at risk of vulnerability, including persons with disabilities. It also promotes the enforcement of Nepal's constitutional provisions, universal respect for human rights, equality and non-discrimination. Bringing persons with disabilities explicitly into mainstream development discourse will not only benefit them, it will enable Government to realize that there is immense untapped potential to transform 2030 agendas into the lives of persons with disabilities through local bodies, where the practical implementation can be realized.

The above statement clearly justifies the importance of localization of SDGs which is very important to encourage and engage local stakeholders and accelerate SDGs implementation at all levels. Local governments are key actors that ensure commitments for Sustainable Development Goals also by adopting disability indicators and prioritizing their plans and budget allocations. It requires strong partnerships among stakeholders not only at global, national or provincial levels but also at local levels so that the needs and aspirations of persons with disabilities are embraced, and pledge to leave no one behind.

References:

1. ADRAD, (2015). Report of accessible Publishing, Kopundole, Nepal.
2. CRPD.C, 2018. Concluding Observations in relation to the initial report of Nepal, Geneva.
3. DECN (2019). Baseline survey report on Disability Friendly Good Governance in Banke and Syanja. DECN, Baijanath, Banke, Nepal.
4. GON. (2017). Act on the Rights of Persons with Disabilities, MOWCSW, 2017, Singha Darbar, Kathmandu, Nepal.
5. NPC. (2015). SDG, National (Preliminary) Report. Government of Nepal, National Planning Commission, Kathmandu, Nepal.
6. NFDN (2012). Monitoring the rights of persons with disabilities in Nepal, HOLISTIC REPORT: NFDN & Disability Rights Promotion International & York University, Canada.
7. NFDN. (2019). Study on Disability and Sexual and Gender-Based Violence, Research Report. NFDN, Vrikutimandap, Kathmandu.
8. Pokharel. B. R. (2010). Human rights situation of persons with disabilities in Nepal, Journal article, Nepal Law Campus, Putalisadak, Kathmandu.
9. United Nations, (2006). Convention on the Rights of Persons with Disabilities. New York.
10. United Nations. (2019). Disability and Development Report, Realizing the Sustainable Development Goals by, for and with persons with disabilities. United Nations, Ecosoc, New York, US.
11. WHO (2011). World report on disability, WHO Press: Geneva, Switzerland.

मर्यादित महिनावारी: इतिहास र अबको बाटो

राधा पौडेल

संस्थापक, दक्षिण गोलाद्वीय मर्यादित महिनावारी सञ्जाल

अनुपा रेग्मी

संस्थापक, राधा पौडेल फाउण्डेसन

पृष्ठभूमि:

महिनावारी जैविक अनिवार्य प्रक्रिया हो । पृथ्वीमा जतिखेर महिला पुरुषको सिर्जना भयो, त्यतिखेरबाट महिनावारी अस्तित्वमा छ । अर्थात् करिब ४ करोड वर्षयता महिनावारी अस्तित्वमा छ र त्यसैको कारण विश्व वा ब्रह्माण्ड अस्तित्वमा र चलायमान छ । वास्तवमा छोरीहरू हुर्कंदै जाँदा करिब १० वर्षदेखि पाठेघरको भित्रीतह केही गरी बच्चा आयो भने ४० हप्ता पाल्न केही मुलायम, बाक्लो हुन्छ तर विभिन्न कारणले बच्चा बन्ने वातावरण नबनेपछि त्यो तह टुक्रिन्छ वा च्यातिन्छ । यसरी च्यातिँदा आउने रगत नै महिनावारी हो । यो शुद्ध रगत हो अर्थात् जमेको किटाणु भएको रगत होइन । तर नेपाली समाज सामन्तवादी, पुरातनवादी, परम्परावादी भएका कारण सदियौँअघि स्थापित भएका धर्महरू जस्तो हिन्दू (ग्रन्थ मनुस्मृति, चाणक्य नीति, गरुडपुराण, ऋषि पञ्चमी) मुस्लिम, क्रिस्चियन, बौद्ध, शिख धर्म र संस्कारबाट प्रेरित भएका कारण महिनावारीलाई अशुद्ध, पाप, अपवित्र, अपाक वा नपाक, लाज, बिग्रेका, फोहोर, जमेको रगत भनेर बुझियो र बुझाइयो । नेपालमा महिनावारीलाई रजस्वला, मासिकधर्म, हैबज, महावाबारी, महिना, महिनावारी, नछुने, पन्छेको, बाहिर सरेको, नछुने भएको, पण्डितनी भएको, महारानी भएको, माइत गएको, मिन्स, मझु, छाउ, छुइ, छाउपडी, पाखा सरेको आदिका नामले चिनिन्छ । ठाउँ, जात, भाषाअनुसार बोलाउने नाम फरकफरक छ ।

नेपालीहरू मुलुकभित्र र बाहिर जुनसुकै जात, वर्ग, क्षेत्र, धर्ममा महिनावारी भएका बेला झन्डै ४० भन्दा बढी, छुन हुने कि नहुने, खान हुने कि नहुने, सहभागी हुने कि नहुने खालका बार्ने चलन विद्यमान छ । तर बार्ने तरिका ठाउँ, जात, वर्गअनुसार अलिकति जस्तो देखिने नदेखिने, धेरै थोरै मात्रै फरक छ । संसारभर नै महिनावारीलाई लाज, निषेध र बार्ने चलनहरू छन् तर झट्ट देखिँदैनन् ।

यसरी जुन स्वरूपमा जतिवटा बार्नुपर्ने (एक वा ४० वटै वा दशवटा) चलन वा बारे पनि नेपाल पक्ष राष्ट्र भएर हस्ताक्षर गरेका अन्तर्राष्ट्रिय मानव अधिकारहरू हनन हुनुका साथै नेपालको संविधानले प्रत्याभूति गरेको अधिकारहरू जस्तो नेपालको संविधानमा धारा १६ मर्यादापूर्वक बाँच्न पाउने हक, धारा १७ स्वतन्त्रताको हक, धारा १८ समानताको हक, धारा २४ छुवाछुत र भेदभावविरुद्धको हक, धारा ३० स्वच्छ वातावरणको हक, धारा ३१ शिक्षासम्बन्धी हक, धारा ३५ स्वास्थ्यसम्बन्धी हक, धारा ३६ खाद्यसम्बन्धी हक, धारा ३७ आवासको हक, धारा ३८ महिलाको हक, हनन हुन्छ ।

नेपालको महिला वा राजनीतिक इतिहासमा महिनावारी सम्बन्धी खुलेर कुनै पनि अभियान वा बहस भएको छैन, धार्मिक र सामाजिक जीवनमा महिनावारी बार्ने चलनको गहिरो प्रभाव परे तापनि समस्या वा बाधकको रूपमा कहिल्यै पनि हेरिएको वा सार्वजनिक महत्त्वका दृष्टिले उठान गरिएको छैन । महिनावारीलाई महिलाको, निजी सबाल ठम्याएर निषेध र लाजको रूपमा स्थापित गरिएकाले कुनै पनि अभिलेख वा आन्दोलनमा महिनावारीले ठाउँ पाएन ।

सहस्राब्दी लक्षसँगै नेपालमा सुरक्षित मातृत्व सुरुआत भयो । त्यतिबेलादेखि छाउगोठमा बच्चा जन्माउने कुराले चर्चा पायो तर महिनावारीले स्थान पाएन । त्यसो त विज्ञान र स्वास्थ्य विषय (इच्छाधीन) पढाउने कक्षामा महिनावारीको प्राबिधिक पक्ष छोटकरीमा समावेश गरिएको थियो तर अन्य पाठ झैं पढाइ र छलफल हुन नसक्ने अवस्था थियो ।

प्रजनन स्वास्थ्यको सुरुआतसँगै किशोर किशोरीको स्वास्थ्य वा किशोरी स्वास्थ्य भनेर परियोजना चलेका केही गाउँ वा समूह

वा जिल्लामा, स्वास्थ्य र महिला कार्यालयले केही कार्यक्रम गरे पनि महिनावारीको बारेमा खुलेर बहस भएन, कतिपय अवस्थामा तालिम सामग्रीमा महिनावारीको गलत व्याख्या पनि भएको पाइन्छ जस्तो महिनावारीको रगत फोहोर हो ।

प्रजातन्त्र पुनर्बहाली भएर महिला अधिकारमा गैरसरकारी सस्थाहरूको आगमन र बेइजिड सम्मेलनले महिला मन्त्रालय, महिला आयोगजस्ता उल्लेखनीय सस्थाहरूको गठन हुँदै गर्दा पनि महिनावारीका सबालमा विद्रोह वा अभियान गर्ने वा खुलेर काम गर्ने, बोल्ने, लेख्ने अभियान वा अभियन्ताहरू अपवादमा बाहेक छैनन् । तर महिलाहरू महिनावारी बार्ने कारणले थप सकस, विभेद, हिंसामा थिए भन्ने प्रमाणहरू महिलामैत्री कथाहरूमा कहिलेकता भेटिन्छन् ।

नेपालमा मर्यादित महिनावारीको इतिहास

सन् २००५ मा सर्वोच्च अदालतले महिला मन्त्रालयलाई निर्देशिका बनाउन आदेश जारी गरिसकेपछि सन् २००८ मा महिला मन्त्रालयले करिब दुई पृष्ठको छाउपडी निर्देशिका तयार गऱ्यो । यो निर्देशिकाले पश्चिम नेपाललाई मात्र इङ्गित गरेको, अधुरो पनि थियो । महिनावारी सम्बन्धी कामहरू आ- आफ्नै ढंगले गरिरहदा महिलाहरू छाउगोठमा मर्ने क्रम पनि जारी नै हुन्छ । यहि परिवेशमा सन् २०१७ को जुलाइमा खानेपानी मन्त्रालयको नेतृत्वमा र महिला, बालबालिका तथा जेष्ठ नागरिक मन्त्रालय, स्वास्थ्य मन्त्रालय, शिक्षा मन्त्रालय र केही सस्थाहरू सम्मिलित नीति मस्यौदा समिति गठन हुन्छ । जुलाइको १८ गते महिनावारी किन मर्यादाको बिषय प्रकाशन हुन्छ^१ । जुन, जुलाइमा दैलेखमा एकै महिनाको अन्तरालमा दुई जना युवतीहरू मरेपछि छ जना अभियन्ताहरू (अमर सुनार, हिरासिंह थापा, राधा पौडेल, सञ्जना पौडेल, शशी बस्नेत, बिष्णु प्रसाद पोखरेल) ले इतिहासमा नै पहिलो पल्ट प्रहरीमा जाहेर गर्छन् । **मुलुकी अपराध संहिता २०७४** को दफा १६८(३) ले महिला रजस्वला हुँदा वा सुत्केरी अवस्थामा छाउपडी गोठमा राख्न वा त्यस्तै अन्य कुनै पनि किसिमको भेदभाव, छुवाछुत वा अमानवीय व्यवहार गरेमा तीन महिना जेल, तीन हजार रुपिया वा दुबै हुनसक्ने कानुन ल्यायो ।

त्यही वर्षको अगस्तमा मर्यादित महिनावारी नीति मस्यौदा तयार भई महिनावारीमा काम गर्ने संघ सस्थाहरू, नेपाल सरकारका निकायहरू (खानेपानी विभाग, राष्ट्रिय पुनःनिर्माण कार्यालय आदि) सँग छलफल हुन्छ । नेपाल सरकार, पाठ्यक्रम विकास केन्द्र र स्विस रेडक्रसको संयुक्त आयोजनामा सन् २०१७ को सेप्टेम्बरमा कक्षा चारदेखि १० सम्मको पाठ्यक्रम मर्यादित महिनावारीका दृष्टिकोणबाट समीक्षा र विश्लेषण गरी थप सामग्री उत्पादन गरी प्रयोग गरिएको छ । सन् २०१८ जनवरीमा राधा पौडेल फाउन्डेसनले नेपालमा नै पहिलो पहिलो 'मर्यादित महिनावारी, हामी सबैको जिम्मेबारी' हाते पुस्तिका प्रकाशन गरेको थियो ।

यसका अतिरिक्त २०१८ जनवरी ९ तारिखमा अछाममा २२ वर्षे गौरी बुढाको महिनावारी भएको बेला छाउपडी गोठमा मृत्यु भएपश्चात् तत्कालीन सम्माननीय प्रधानमन्त्री शेरबहादुर देउवालाले महिनावारी नीति घोषणा गर्न अनलाइन हस्ताक्षर (पेटिशन) गरिएको (राधा पौडेलले) थियो । त्यसैगरी सिङको अध्यक्ष म्याडम दालिया लेइनेटलाई सम्बोधन गर्दै महिनावारी बार्ने अभ्यास संसारभर भएकाले परम्परागत हानिकारक अभ्या भित्र नराखी छुट्टै वा स्वतन्त्र विधाका रूपमा बहस गर्न तथा गराउन अनलाइन हस्ताक्षर (पेटिशन) गरिएको (राधा पौडेल) थियो । सन् २०१८ मे २८ लाई मस्यौदा नीतिअनुरूप बनाउन मर्यादित महिनावारी सरसफाई दिवस मनाइएको थियो जहाँ माथि उल्लिखित चारवटै मन्त्रालयका मन्त्रीहरू र सभामुखले सम्बोधन गर्नु भएको थियो भने राधा पौडेलले कार्यपत्र प्रस्तुत गरेकी थिइन् । वि.सं. २०७५ फागुन २२ गते संसदमा छाउपडी कुप्रथा अन्त्यको विषयमा जसरी सार्वजनिक महत्त्वको प्रस्ताव सांसद बिन्दा पाण्डेले प्रस्तुत गरेकी थिइन् । सन् २०१९ को जुलाई १०-१४ मा खानेपानी मन्त्रालयले मर्यादित महिनावारीमा प्रशिक्षकको प्रशिक्षण तालिम गरेको थियो । जनसङ्ख्या विकासको अन्तर्राष्ट्रिय सम्मेलनको नैरोवी सम्मेलनका लागि तयार गरिएको स्व. प्रतिबदता १७ बुंदामा महिनावारी उल्लेख नगरेपछि राधा पौडेलले फेरि अनलाइन हस्ताक्षर (पेटिसन) सुरु गरी दबाव सिर्जना गरेकी थिइन् । स्वास्थ्य मन्त्रालयले स्यानिटरी प्याड वितरण तालिम र बिद्यालय नर्स तालिममा मर्यादित महिनावारी समावेश गरेको थियो । त्यसैगरी शिक्षा मन्त्रालयले प्याड वितरण गर्दा राधा पौडेल फाउन्डेसन र मितेरी प्याड उत्पादन केन्द्र चितवनबाट उत्पादित कुहिने प्याड वितरण गरेको थियो ।

सन् २०१९ डिसेम्बर १, अछाममा छाउगोठमा २१ वर्षकी पार्वती बुढाको निसासिएर मृत्यु भएको थियो । राधा पौडेल फाउन्डेसन, दक्षिण गोलार्धीय मर्यादित महिनावारी सञ्जाले डिसेम्बर ८ तारिखलाई १६ दिने महिला हिंसाविरुद्धको अभियानको एकदिनलाई नेपाल सरकार, महिला, बालबालिका तथा जेष्ठ नागरिक मन्त्री पार्वत गुरुडले नेपाल सरकारले समावेश गरेको घोषणा

गरेपछि नेपालमा मर्यादित महिनावारी अभियानले फड्को मारेको छ । माननीय मन्त्रीले छाउपडी गोठ अन्त्य गर्दै नेपाललाई मर्यादित महिनावारी देश बनाउने, डिसेम्बर ८ ले मर्यादित महिनावारी दिवस घोषणा गर्न सयुक्त राष्ट्रसंघलाई अनुरोध गर्ने प्रतिबद्धता नेपालको मात्र नभएर विश्वको इतिहासमा नै उल्लेखनीय कदम हो । यसै परिवेशमा पार्वती बुढाको जेठाजुलाई हिरासतमा लिएर २५ दिन जेल राख्दै नेपाल सरकारले कानुन लागु गरेको थियो । त्यसैगरी डिसेम्बर २५ बाट गृह मन्त्रालयले छाउगोठ भत्काउन थाल्यो ।

महिला, बालबालिका तथा ज्येष्ठ नागरिक मन्त्रालयको नेतृत्वमा जनवरी ५, २०२० मा काठमाडौंमा प्रदेश ६ र ७ प्रतिनिधित्व गर्ने सांसदहरूसँग छाउगोठ अन्त्य गर्दै मर्यादित महिनावारी प्रवर्द्धन गर्न अन्तरक्रिया कार्यक्रम गरिएको भयो । यसैगरी मन्त्रालयको नेतृत्वमा जनवरी १८ मा डोटी, जनवरी १९ मा मंगलसेन, आछाम, जनवरी २० मा दुल्लु, दैलेख र जनवरी २१ मा सुर्खेतमा छाउगोठ अन्त्य गर्दै मर्यादित महिनावारी प्रवर्द्धन गर्न अन्तरक्रिया कार्यक्रम भयो । जनवरी २७ मा मन्त्रालयले दक्षिण गोलाधीय मर्यादित महिनावारी सञ्जाललाई सह आयोजक रहने गरी २०२०, मे २६, २७, २८ (२०७७ जेठ १३, १४, १५ गते) **महिनावारीका कुरा मर्यादा केन्द्रित भए मात्र हुन्छ पूरा** भन्ने नाराअन्तर्गत पहिलो मर्यादित महिनावारी अन्तरराष्ट्रिय कार्यशाला गोष्ठी गर्ने निर्णय भयो । फेब्रुअरी २३ मा मन्त्रालयले मर्यादित महिनावारी अन्तरराष्ट्रिय कार्यशाला गोष्ठी प्रेस कन्फरेन्स गर्‍यो ।

कोभिड १९ को कारणले मार्च २४ बाट लक् डाउन सुरु भयो परिणाम स्वरूप मर्यादित महिनावारी अन्तरराष्ट्रिय कार्यशाला गोष्ठी स्थगन गर्दै १७ मे मा विधुतीय सम्मेलन गर्ने निर्णय भयो । मे २६, २०२० मा अन्तरराष्ट्रिय मर्यादित महिनावारी विधुतीय सम्मेलन सम्पन्न भयो । कोभिड १९ को समयमा महिनावारीका कुरा मर्यादा केन्द्रित भएमात्र हुन्छ पूरा किन महत्त्वपूर्ण छ भन्ने बिषयमा २० वटा देशबाट ४०० जना सहभागीका साथ सम्पन्न भयो । माननीय मन्त्रीले नेपाललाई मर्यादित महिनावारीको देश बनाउने घोषणा गर्दै सबै सरोकारवालाहरूलाई मर्यादित महिनावारी मूलप्रवाहीकरण गर्न अपील गर्नुभएको थियो । त्यसैगरी मे २९, राष्ट्रिय महिला अधिकार दिवसको अबसरमा राधा पौडेलले लैंगिक हिंसा र मर्यादित महिनावारी बिषयमा बोल्नु भएको थियो भने माननीय मन्त्रीले मर्यादित महिनावारी अबको मन्त्रालयको मुख्य काम रहने कुरामाथि प्रकाश पार्नु भएको थियो ।

विश्व स्तरमा मर्यादित महिनावारी

महिनावारी सुन्न नचाहने विश्व समुदायलाई शान्ति, सशक्तीकरण, मानव अधिकार, दिगो विकाससँग जोड्दै राधा पौडेलले आफ्नै पहलमा मर्यादित महिनावारी अमेरिका, क्यानडा, जर्मनी, अस्ट्रिया, बेल्जियम, पोर्चुगल, बेलायत, नर्वे, थाइल्यान्ड, भियतनाम, फिलिपिन्स, इन्डोनेशिया, श्रीलंका, भारत, बंगलादेश, बुरुन्डी, टर्की आदि देशका विश्वविद्यालय, ग्लोवल, क्षेत्रिय झन्डै ३० भन्दा बढी सभा सम्मेलनमा र गैरआवासीय नेपालीहरूबीच झन्डै ३ दर्जन भन्दा बढी कार्यक्रमहरूमा प्रस्तुति दिएर मर्यादित महिनावारीको अभियान विश्वव्यापी भयो । अन्तर्राष्ट्रिय सञ्चारहरूमा पत्रिका, रेडियो, टेलिभिजन आदिको माध्यमबाट अमेरिका, क्यानडा, बेलायत, जर्मन, अस्ट्रिया, पोर्चुगल, इटाली, कतार, अष्ट्रेलिया, श्रीलंका, कोरिया, भारत, बंगलादेश आदि देशमा मर्यादित महिनावारी समेटिएको छ । त्यसैगरी अंग्रजी, जर्मन, डच र नेपाली भाषामा डकुमेन्ट्री बनेको छ । मर्यादित महिनावारीको अभियान र सन्देश संसारभर नै प्रचारप्रसार भएको छ । जस्तै CSW61 शान्ता अधिकारी (नेपाली अमेरिकन, राधा पौडेल फाउन्डेसनको सदस्य) ले प्रस्तुति गर्नु भएको थियो । आजको दिनमा मर्यादित महिनावारी अमेरिका, अस्ट्रिया, युगान्डा, नाइजेरिया, इन्डोनेसिया, पाकिस्तान, श्रीलंका, यु.के र कम्बोडियामा पनि सुरुवात भएको छ ।

मर्यादित महिनावारी

मर्यादित महिनावारी विश्वस्तरमा नै महिनावारीमा नयाँ अवधारणा हो जसले महिनावारीलाई लैङ्गिक हिंसा, मानव अधिकार, यौन तथा प्रजनन अधिकारको बृहत् अवधारणा सँगसँगै महिनावारीलाई संविधानसँग दाँजेर विश्लेषण र व्याख्या गर्दछ । मर्यादित महिनावारी, महिनावारी भएका बेला वा महिनावारीका कारण कुनै पनि किसिमको विभेद, छुवाछुत, हिंसा नभएको अवस्था मर्यादित महिनावारी हो । अर्थात् महिनाको २५ दिन र ५ दिन वा जिन्दगिभर एक समानको मर्यादित भएर बाच्न पाउने अवस्था हो । यसलाई राधाले तीन 'पी' भनेर व्याख्या गरेकी छन् ।

१. **सिद्धान्ततः (Principally):** महिनावारीलाई मानव अधिकारको दृष्टिले विश्लेषण र सम्बोधन गर्नुपर्दछ ।
२. **व्यवहारतः (Practically):** मर्यादित महिनावारी पाँच दिन बग्ने एक मुठ्ठी रगत मात्र नभई जटिल र बहुमुखी अवस्था

हो । महिनावारी बार्ने कारणले गर्भमा बच्चा आउनेदेखि मृत्यु प्रयन्तसम्म महिलाका सामाजिक, आर्थिक, राजनीतिक, प्राविधिक, बातावरण पक्षमा हुने अल्पकालीन र दीर्घकालीन नकारात्मक असरहरूलाई सम्बोधन गर्न एकीकृतरूपमा काम गर्नुपर्दछ । प्याड बाड्नु, गोठ भत्काउनु, पत्रिकामा लेख्नुले मात्र महिनावारी भएकी महिलाले मर्यादापूर्वक बाँच्न सकिदैनन् । मर्यादित महिनावारी प्याड वा सरसफाई र संरचनाभन्दा बृहत् धारणा र कार्यशैली हो, जहाँ स्वास्थ्य, शिक्षा, खानेपानी, सरसफाई, वातावरण, सशक्तीकरण, शान्ति र दिगो विकास सँगसँगै गएको अवस्था हो ।

३. **मनोवैज्ञानिक (Psychologically):** महिनावारी बार्ने कारणले गर्दा, बच्चा बेलादेखि नै शुद्ध, अशुद्ध वा शक्तिशाली र शक्तिविहीन (शक्ति निर्माण) अवस्था सिर्जना गर्ने भएकाले यो शक्ति निर्माण चक्र तोड्दै, शक्ति सन्तुलन र सामाजिक न्यायको संस्कार स्थापना गर्ने अवस्था हो जहाँ बालिका र बालक समान हैसियतमा हुर्कन्छन् ।

यसरी मर्यादित महिनावारीले हाम्रो वरपर भएका मिथ्या, भ्रम र कुसंस्कारलाई फोड्ने र चिदै सशक्तीकरण गर्दछ । जहाँ पीडितहरू अभियानकर्मी हुन्छन् र राज्यले उनीहरूलाई सम्मान गर्दछ । मर्यादित महिनावारीले हरेक बालिका वा महिला वा महिनावारी हुने व्यक्ति महिनावारी हुँदा मर्यादापूर्वक जिउन पाउने अधिकार सुनिश्चित गर्न सबै सरोकारवालाहरूलाई खबरदारी गर्दै उत्तरदायी बनाउँछ ।

मर्यादित महिनावारीको मूलप्रवाहीकरण

मर्यादित महिनावारीको मूलप्रवाहीकरण मुख्य दुई कारणले अत्यन्तै आवश्यक छ । पहिलो, महिनावारीका कारण गरिने जति पनि विभेद र हिंसा छन् ती नेपालको संविधान, नेपालले पक्ष राष्ट्र भएर हस्ताक्षर गरेका अनतर्राष्ट्रिय मानव अधिकार दस्तावेजहरू जस्तै- सिड र सुरक्षा प्रस्ताव नम्बर १३२५ आदि विरुद्धमा छन् । दोस्रो नेपालले अनतर्राष्ट्रिय क्षेत्रमा छाउपडी गोठमा छोरीहरू मार्ने देशले चिनिएको परिवेशमा मर्यादित महिनावारी जस्तो नवीन धारको सुरुआत गरी संसारलाई नयाँ आयाम दिइरहेको परिवेश ।

छोरीहरूलाई, ट्रान्स म्यान, कुईरहरू महिनावारी हुँदा मर्यादापूर्वक जिउन पाउने अधिकार घर घरबाट सुरु गरेर संसारभर नै संदेश पुऱ्याउनका लागि मुख्यतः पाचवटा मन्त्रालयले काम गर्नुपर्छ ।

खानेपानी मन्त्रालयसँग सम्बन्धितहरूले मर्यादित महिनावारी सरसफाई कार्यक्रम, शिक्षा मन्त्रालयसँग सम्बन्धितहरूले मर्यादित महिनावारी शैक्षिक कार्यक्रम, स्वास्थ्य मन्त्रालयको लागि मर्यादित महिनावारी स्वास्थ्य कार्यक्रम, वातावरण मन्त्रालयको लागि मर्यादित महिनावारी वातावरण कार्यक्रम र महिला मन्त्रालयको लागि मर्यादित महिनावारी (नाम त केही फरक पर्न सक्छ तर मर्यादित महिनावारीको अवधारणा यथावत राख्नु पर्दछ) । यसरी मन्त्रालयको कार्यक्षेत्र विश्लेषण गर्दा महिला मन्त्रालयको कार्यभार धेरै वा नेतृत्वदायी रहन्छ । अन्य मन्त्रालय वा कार्यक्रममा पनि मर्यादित महिनावारी समावेश गर्नु पर्दछ जस्तो कुलो बनाउने कार्यक्रम छ भने पनि स्रोत हेरेर केही घण्टा वा दिन छुड्याउनु पर्दछ ।

अबको बाटो:

नेपाल सरकार विशेष महिला मन्त्रालयले निम्नलिखित क्रियाकलाप गरेमा मर्यादित महिनावारीको देशले चिनिने होइन, हरेक महिनावारी हुनेहरूलाई मर्यादापूर्वक जिउन पाउने अधिकार स्थापित गर्दै हिंसा घटाउने, यौन तथा प्रजनन स्वास्थ्य सुधार गर्ने, र मानव अधिकारको प्रवर्द्धन गर्न सकिन्छ ।

१. सन् २०१७ देखि मस्यौदा गरिएको मर्यादित महिनावारी नीतिलाई मन्त्रिपरिषद्बाट अनुमोदन गर्ने ।
२. छाउपडी निर्देशिका २०६६ लाई परिमार्जन गरी मर्यादित महिनावारी कार्यविधि ल्याई नेपालभर नै लागु गर्ने ।
३. छाउपडी गोठ भएका प्रदेशहरूमा अनुगमन गर्दै, मर्यादित महिनावारीमा व्यापक पैरवी गर्ने ।
४. मर्यादित महिनावारीलाई राज्यका सबै निकायमा मूलप्रवाहीकरण गर्न कार्ययोजना बनाई लागु गर्ने ।
५. मर्यादित महिनावारीका विभिन्न आयामहरूमा अनुसन्धान गर्ने ।
६. मर्यादित महिनावारीलाई विश्वस्तरमा व्यापक चर्चा परिचर्चा गर्ने ।

मानव बेचबिखन तथा ओसारपसारः नयाँ प्रवृत्ति र नियन्त्रणका उपाय

गोमादेवी ढकाल पौडेल

उपसचिव - महिला, बालबालिका तथा ज्येष्ठ नागरिक मन्त्रालय

कुनै पनि उद्देश्यले कुनैपनि व्यक्तिलाई निजको इच्छाविरुद्ध ललाइफकाइ वा डरधम्की देखाई वा कुनै प्रलोभनमा पारी अनुचित कार्यमा लगाउनु मानव बेचबिखन हो। कुनै निहित उद्देश्य पूरा गर्न मानिसलाई मानिसले नै किन्ने वा बेच्ने, कुनै प्रकारको फाइदा लिई वा नलिई वेश्यावृत्तिमा लगाउने, वेश्यागमन गर्ने र प्रचलित कानुनबमोजिम बाहेक मानिसको अङ्ग झिकने कार्यलाई मानव बेचबिखनको रूपमा बुझिन्छ। Force marriage, force labour, sexual exploitation, violence आदि सबै मानव बेचबिखनका रूप हुन्। Walk Free Foundation ले यस्ता कार्यलाई "आधुनिक दासत्व" (Modern Slavery) को संज्ञा दिएको छ।

मानव बेचबिखन तथा ओसारपसारबारे आधिकारिक सूचना प्राप्त गर्न निकै कठिन छ। तथापि अन्तर्राष्ट्रिय श्रम बजारमा सस्तो श्रमको बढ्दो मागसँगै मानव बेचबिखन तथा ओसारपसारका घटनाहरू विश्वव्यापीरूपमै भइरहेको पाइन्छ। Walk Free Foundation को Global Slavery Index 2018 ले विश्वभरि ४ करोडभन्दा बढी मान्छेहरू कुनै न कुनै रूपमा आधुनिक युगको दासतामा बाँच्न बाध्य भएको तथ्यांक सार्वजनिक गरेको छ। तिनीहरूमध्ये ७० प्रतिशत महिला तथा बालबालिकाको सङ्ख्या रहेको देखिन्छ। उक्त प्रतिवेदनअनुसार नेपालमा १,७१,००० जना (कुल जनसङ्ख्याको झण्डै ६ प्रतिशत) मानिसहरू आधुनिक युगको दासत्वमा बाँच्नुपरेको तथ्य छ।

मानव बेचबिखन एक जघन्य अपराध हो। नेपालको संविधानले कसैलाई पनि बेचबिखन गर्न, दास वा बाँधा बनाउन तथा निजको इच्छाविरुद्ध काममा लगाउन नपाइने भनी शोषणविरुद्धको हकको व्यवस्था गरेको छ। त्यसैगरी राज्यका नीति तथा सिद्धान्त अन्तर्गत बालश्रमलगायत श्रम शोषणका सबै रूपको अन्त्य गर्ने, वैदेशिक रोजगारीलाई शोषणमुक्त, मर्यादित र व्यवस्थित गर्न तथा श्रमिकको रोजगारी र अधिकारको प्रत्याभूति गर्न यस क्षेत्रको नियमन र व्यवस्थापन गर्ने संवैधानिक व्यवस्था रहेको छ।

मानव बेचबिखन तथा ओसारपसार नियन्त्रण ऐन, २०६४ ले कुनै पनि उद्देश्यले मानिस किन्ने वा बेच्ने, कुनै प्रकारको फाइदा लिई वा नलिई वेश्यावृत्तिमा लगाउने, वेश्यागमन गर्ने र प्रचलित कानुनबमोजिम बाहेक मानिसको अङ्ग झिकनेकार्यलाई मानव बेचबिखनको रूपमा परिभाषित गरेको छ।

विगतमा भारतका विभिन्न सहरमा यौन व्यवसायका लागि मानव बेचबिखन तथा ओसारपसार गरिन्थ्यो भने आज त्यसको रूप र आयाम फेरिएको छ। हिजो स्रोत मुलुकको रूपमा मात्र चिनिएको नेपालमा आज मानव बेचबिखनको गन्तव्य र Transit मुलुकसमेत भएको कुरा कतिपय घटनाहरूले देखाएका छन्। सङ्घीय संसद्बाट पालेर्मा प्रोटोकलको अनुमोदन र हालको बदलिँदो परिवेशसँगै नेपालमा मानव बेचबिखन तथा ओसारपसारको परिभाषा पनि व्यापक बनाउनुपर्ने भएको छ। आज रोजगारी र आयआर्जनका नाममा विभिन्न प्रलोभनमा पारी महिला तथा बालबालिकाहरू मात्र होइन कतिपय शिक्षित युवा युवतीहरूसमेत बेचबिखन र ओसारपसारमा परेको अवस्था छ। आन्तरिक बेचबिखनका रूपमा सहरका विभिन्न होटेल, रेष्टुरेन्ट र डान्सबारहरूमा अवैधरूपमा काममा लगाउने, श्रमशोषण तथा यौनशोषण गर्ने आदि अवस्था देखिन्छ भने धेरैजसो महिला तथा किशोरीहरू गरिबीका कारण वैदेशिक रोजगारका नाममा खाडी मुलुकहरूमा घरेलु कामदारको रूपमा गई श्रम तथा यौनशोषणमा परेका घटनाहरू छन्। त्यसैगरी, गाउँबाट सहर र सहरबाट भारत, श्रीलंका, थाइल्याण्ड म्यानमार हुँदै अफ्रिकालगायतका विभिन्न देशमा पुगेको तथा विवाह गरी चीन, दक्षिण कोरियालगायतका देशमा समेत पुऱ्याएको यथार्थ तथ्यले देखाएको छ। महिला तथा बालबालिका मात्रै नभई कतिपय युवा युवतीहरूसमेत चाँडो रकम

कमाउने आशामा अमेरिका तथा युरोपका विभिन्न देशहरूमा लाखौं रकम तिरेर गैरकानुनी तरिकाले गइरहेको अवस्था छ । यसरी यी विविध रूप र आयामसँगै मानव बेचबिखनको विश्वव्यापीकरणसँगै यसलाई निर्मूल गर्न निकै चुनौती देखिएको छ ।

दिगो विकास लक्ष्य २०३० को लक्ष्य ८ अनुसार मानव बेचबिखन, बालश्रमलगायत सबैप्रकारका Forced labour र Modern Slavery लाई निर्मूल पार्नका लागि तत्काल प्रभावकारी उपायहरू अवलम्बन गर्नुपर्नेछ । साथै सबै प्रकारका घरेलु तथा वैदेशिक रोजगारीमा काम गर्ने कामदारहरू, विशेषगरी महिलाहरू र जोखिमपूर्ण कार्य गर्ने कामदारहरूका लागि सुरक्षित कार्यवातावरणको प्रवर्द्धन गर्ने र सबै कामदारहरूको श्रम अधिकारको संरक्षण गर्नुपर्ने हाम्रो दायित्व छ । यसका लागि सरकार नागरिक समाज तथा व्यक्ति स्वयंको उत्तिकै सक्रियता समन्वय र सहयोगको खाँचो अनिवार्य देखिन्छ ।

मानव बेचबिखनका आयाम तथा कारणहरू

मानव बेचबिखन विश्वव्यापीरूपमा र कुनै एक नभई अनेकरूपमा देखिन थालेका छन् । यसका प्रमुख आयामहरूलाई निम्नानुसार प्रस्तुत गरिएको छ-

१. **दासदासी बनाउने:** कुनै रोजगारी लगाइदिने वा शिक्षादीक्षा दिने भनी फकाएर आफ्नै वा अन्य कोही आफन्तकहाँ लगी जबरजस्ती काममा लगाउने र दासदासी वा घरेलु कामदार बनाएर राख्ने । श्रमशोषण तथा यौनशोषण गर्ने । गरिब, टुहुरा वा अन्य किसिमले विपन्न वर्गहरूलाई कुनै चिनेजानेका वा आफन्तहरूबाटै यस्तो कार्य बढी हुने गरेको पाइन्छ ।
२. **आन्तरिक रोजगारीको नाममा हुने बेचबिखन:** गरिबी अशिक्षा वा अन्य विभिन्न कारणले जोखिममा रहेका व्यक्ति विशेष गरी बालबालिकालाई रोजगारी लगाइदिने आश्वासनमा पारी ओसारपसार गर्ने । देशभित्रै एक ठाउँबाट अर्को ठाउँ वा गाउँबाट सहरमा लगी कुनै होटेल, रेष्टुरेन्ट वा बारमा अनैतिक कार्यमा प्रयोग गर्ने, श्रमशोषण वा यौनशोषण गर्ने ।
३. **जबरजस्ती विवाह:** विवाह गरी लैजाने र दासदासी बनाउने वा जबरजस्ती यौनशोषण वा श्रमशोषण गर्ने ।
४. **यौनशोषण:** कुनै प्रलोभनमा पारी आर्थिक वा अन्य लोभ देखाई वा डरधम्की देखाई जबरजस्ती यौनशोषण गर्ने ।
५. **श्रमशोषण:** तोकिएको भन्दा बढी काममा लगाउने, गरेको कामको उचित पारिश्रमिक नदिने, आराम, विदा आदि नदिने ।
६. **वैदेशिक रोजगार:** नेपाल सरकारले श्रम गन्तव्यका लागि अनुमति नदिएका वा जान रोक लगाएका देशमा लुकीछिपी पठाउने, सरकारले प्रतिबन्ध लगाएका काम (जस्तै खाडी मुलुकमा घरेलु कामदार) मा पठाउने, एक कामका लागि भनी अर्कै काममा लगाउने, तोकिएको तलब भत्ता नदिने, एक देश भनी अर्कै देश पठाउने आदि ।
७. **शैक्षिक अध्ययनका लागि विदेश पठाउने:** उच्च अध्ययनका नाममा जापान, अस्ट्रेलियालगायतका देशमा पठाउने भनी चर्को रकम असुल्ने, गन्तव्य देशमा पुगेपछि अलपत्र हुने स्थिति सिर्जना हुने तथा कतिपय अवस्थामा चर्को रकम बुझाएपछि पनि जान नपाएको र प्रमाणको अभावमा न्यायसमेत नपाएको अवस्थामा स्वदेशमै अलपत्र हुने ।
८. **मानव अङ्ग झिकने:** गरिबी वा अन्य विषम परिस्थितिको फाइदा उठाउँदै कसैको शरीरबाट निजको अनुमति लिई वा नलिई अङ्ग झिकने वा बेच्न लगाउने कार्य ।
९. **सर्कसमा प्रयोग:** कुनै जादु देखाउने भनी सर्कसमा प्रयोग गर्ने । त्यसबाट आएको आमदानी आफैँले लिने कार्य ।
१०. **माग्ने बनाउने:** टुहुरा वा असाहय वा सडक बालबालिकाको प्रयोग गरी सार्वजनिक स्थलमा माग्ने लगाउने र सोबाट उठेको रकम आफ्ना निमित्त प्रयोग गर्ने आदि जस्ता कार्यहरू ।
११. **सरोगेसी मदर:** गरिबीको फाइदा उठाउँदै केही रकमको प्रलोभनमा कसैको कोख भाडामा किन्ने, बेच्ने जस्ता कार्य आदि ।

माथिका यी सबै प्रकार वा स्वरूपहरूलाई मानव बेचबिखनको हालको परिभाषाले समेटेको नहुन सक्छ तर यी अवस्थाले व्यक्तिलाई कुनै न कुनैरूपमा मानव बेचबिखन तथा ओसारपसारबाट पीडित हुनुपर्ने अवस्था सिर्जना गरेको हुन्छ ।

कारणहरू

मानव बेचबिखन र ओसारपसारका कार्यहरू धेरैजसो पीडितको सहमति वा चेतनाविना नै हुने भए तापनि कतिपय यस्ता क्रियाकलापहरू पीडितकै सहमति र स्वीकृतिमा समेत भएको पाइन्छ। यसका प्रमुख कारणहरू निम्नानुसार छन् -

१. **गरिबी** : मानव बेचबिखनको प्रमुख कारण गरिबी नै मानिएको छ। गरिबीका कारण आफ्ना आधारभूत आवश्यकता पूर्ति गर्न नसकेपछि मानिसले विभिन्न वैकल्पिक बाटोहरूको खोजीमा दलालको फन्दामा पर्ने र बेचिन पुग्ने अवस्था आएको देखिन्छ।
२. **भेदभाव र असमानता**: व्यक्ति वा समूहबीचमा हुने गरेको सामाजिक भेदभाव तथा आर्थिक असमानता बेचबिखन र ओसारपारको अर्को कारण हो। समाजमा विद्यमान भेदभाव र असमानताका कारण मानिस त्यस्तो वातावरणबाट मुक्ति पाउन वा भोग्न खोजिरहेको हुन्छ। यस्तो अवस्थालाई बेचबिखनमा संलग्न माफियाहरूले एक अवसरका रूपमा प्रयोग गर्ने गरेका छन्।
३. **द्वन्द्व तथा असुरक्षा**: देशमा भएको आन्तरिक वा बाह्य द्वन्द्वका कारण धेरैजसो मानिसहरू आफ्नो थातथलो छोडेर हिड्नुपर्ने बाध्यता हुन्छ। नेपालमा माओवादी सशस्त्र द्वन्द्वकालमा डेढलाख भन्दा बढी मानिसहरू आन्तरिकरूपमा विस्थापित भएको तीतोसत्य हाम्रासामु छर्लङ्ग छ। तीमध्ये धेरैजसो युवा युवतीहरू आन्तरिक तथा वैदेशिक रोजगारका क्रममा ठगी तथा बेचबिखनमा पर्न पुगेका छन्। नेपाल मात्रै नभई विश्वका अन्य कतिपय देशहरू जहाँ आन्तरिक वा बाह्य द्वन्द्व छ, त्यहाँका मानिसहरू बढी मात्रामा बेचबिखन र ओसारपसारका पीडित हुने गरेको पाइन्छ।
४. **प्राकृतिक विपत्ति**: प्राकृतिक विपत्तिले पनि मानिसलाई विभिन्न समस्या खडा गरिदिने गर्दछ। नेपालमा २०७२ सालको विनासकारी भूकम्पपछि महिला तथा बालबालिकाहरूको बेचबिखनका घटना बढेको UN ले गरेको एक अध्ययनमा देखिएको थियो। अधिल्लो वर्ष (आव २०७१/७२) मा यस्ता घटनाहरू ९०३ वटा भएकोमा आव २०७२/७३ मा बढेर झण्डै दोब्बर (१६९७) पुगेको तथ्यांकबाट यसको पुष्टि हुन्छ। (आर्थिक सर्वेक्षण, २०७५)
५. **सरकारप्रतिको अविश्वास**: यो देशमा बसेर केही गर्न नसकिने भन्दै देश छोडेर पलायन हुन चाहनेहरूको लको लामो छ। यसरी देश छोड्न चाहनेहरूको बढ्दो महत्वाकाङ्क्षाले कतिपय मानिसलाई बेचबिखनको मुखमा पुऱ्याएका घटनाहरू पनि हामीसंग प्रशस्तै छन्।
६. **उच्च महत्वाकाङ्क्षा तथा देखासिकी** : घरमा सामान्य रूपले खान बस्न पुग्ने अबस्था हुँदाहुँदै पनि व्यक्तिलाई अरूको देखासिकी गर्नुपर्ने र चाँडै नै धनी हुनुपर्ने आकाङ्क्षाले गर्दा बेचबिखनका घटनाहरूलाई सहयोग पुगेको देखिन्छ।
७. **अशिक्षा र चेतनाको कमी** : अशिक्षा र चेतनाको कमीको कारण कतिपय मानिसहरूले अरूले भनेका कुराहरूमाथि सजिलै विश्वास गर्ने, त्यसका जोखिम पक्षको विश्लेषण गर्न नसक्ने हुन्छन्। जसले गर्दा यस्ता मानिस वा वर्गलाई दलालले सजिलै बेचबिखनको निसाना बनाइरहेको हुन्छ।
८. **दण्ड सजायको कमी**: बेचबिखन तथा ओसारपसार गर्ने अपराधीलाई दण्ड सजायको कमी हुनु वा मुद्दा तोडमोड हुनु पनि यसका कारण हुन्। पीडितहरू अदालतसम्म जान नचाहनु, दर्ता भएका मुद्दाहरू पनि ठगीमा परिणत हुनु, पर्याप्त मात्रामा प्रमाणको अभावको कारणले पीडकलाई कानुनी कारबाहीमा ल्याउन नसक्नु आदि कारणले पनि यस्ता कार्यमा संलग्न अपराधीको मनोबल बढिरहेको पाइन्छ।

मानव बेचबिखन तथा ओसारपसारको रूप र आयाम जति व्यापक छ, नियन्त्रण गर्न त्यति नै चुनौती छ। नेपालमा सरकार तथा विभिन्न गैरसरकारी संस्थाहरूको समन्वयमा बेचिएका व्यक्तिलाई उद्धार गरी आवासगृहमा राख्ने वा पारिवारिक पुनर्मिलन गराई घर फर्काइदिने प्रयास भइरहेको छ। आ.व. २०७५/७६ मा विभिन्न स्वरूपमा बेचबिखनमा परेका १४७५ जना व्यक्तिहरूलाई विभिन्न पुनस्थापना केन्द्रमार्फत उद्धार र संरक्षण गरिएको छ भने भने आ.व. २०७६/७७ को फागुन मसान्तसम्म १२३७ जनालाई उद्धार गरिएको छ (आर्थिक सर्वेक्षण २०७६)। तथापि बेचबिखनविरुद्धका यी प्रयासहरू त्यति प्रभावकारी देखिएका छैनन्। एकपटक उद्धार गरी घर फर्काइएको व्यक्ति पुनः अर्कोरूपमा फेरी बेचबिखनमा पर्ने अवस्था विद्यमान रहनुजेल उद्धार र

संरक्षणका प्रयास मात्रै काफी हुँदैनन् । तसर्थ बेचबिखनका मूल कारण पत्ता लगाई त्यहाँबाट उपचार गर्न सुरु गर्नुपर्दछ । यसका लागि सरकार, संघसंस्था मात्र होइन, व्यक्ति स्वयं उत्तिकै जिम्मेवार बन्नुपर्छ । मानव बेचबिखनका तथा ओसारपसार नियन्त्रणका लागि निम्न उपायहरू अवलम्बन गर्नुपर्ने देखिन्छ -

१. **नीतिगत स्पष्टता:** हाल मानव बेचबिखनका धेरै घटनाहरू वैदेशिक रोजगारीका नाममा जोडिएका छन् । नेपाल सरकारले हाल खाडी मुलुकहरूमा घरेलु कामदारका रूपमा जान प्रतिबन्ध लगाए तापनि लुकीछिपी अवैधानिक तरिकाले खाडी मुलुक जानेहरूको क्रम रोकिएको छैन । यसरी अवैधानिक तरिकाले जाने कामदारहरू गन्तव्य देशमा पुगेपछि वा नपुग्दै कुनै समस्यामा परेमा वैधानिक कागजात र अभिलेखीकरणको अभावमा निजहरूको उद्धार गर्न निकै समस्या पर्ने र उनीहरूलाई त्यसरी पठाउने दलालको पहिचान गर्न र कारबाही पनि गर्न कठिन हुने अवस्था छ । तसर्थ खाडी मुलुकमा लुकीछिपी जाने र पठाउने क्रमलाई रोक्न नेपाल सरकारले स्पष्ट नीतिगत निर्णय लिन आवश्यक छ । यसका लागि सरकारले यी २ विकल्पमध्ये एक विकल्पमा नीतिगत स्पष्टता ल्याउनु जरुरी छ :

क. घरेलु कामदारमा जानका लागि सरकारले हाल लगाएको प्रतिबन्ध फुकुवा गर्ने- यसका लागि नेपाल सरकारले गन्तव्य देशको सरकारसंग MoU गरी सरकार आफैले कामदार पठाउने व्यवस्था गर्ने वा सरकारी संयन्त्रभित्र रहने गरी कुनै एजेन्सी खडा गरी सोमार्फत पठाउने । जान इच्छुक कामदारहरूलाई सही तरिकाले अभिमुखीकरण गर्ने र उनीहरूलाई कुनै समस्या परेमा तत्काल उद्धार गर्नसक्ने स्वचालित संयन्त्र बनाउने ।

यसो गरेमा कुनैपनि कामदार लुकीछिपी जानुपर्ने अवस्थाको अन्त्य हुनेछ । साथै कामदार, रोजगारदाता तथा एजेन्सीसम्बन्धी सम्पूर्ण कागजात र अभिलेख हुने भएकाले विदेशमा कुनै कामदार समस्यामा परेमा निजको तत्काल उद्धार गर्न सकिन्छ ।

ख. अवैधानिक तरिकाले विदेश जानसक्ने सम्पूर्ण प्वालहरू बन्द गर्ने- यदि नेपाल सरकारले खाडी मुलुकमा घरेलु कामदारलाई नपठाउने नै हो भने लुकीछिपी र अवैधानिक तरिकाले विदेश जानसक्ने सम्पूर्ण प्वालहरू बन्द गरिदिनुपर्दछ । जस्तै: नेपाल सरकारले सम्बन्धित देशको सरकारसँग पत्राचार गरी नेपालमा घरेलु कामदारका लागि भिसा जारी नगर्न अनुरोध गर्ने । सम्बन्धित देशबाट Visa issue नभएपछि लुकीछिपी जाने सबै छिद्रहरू बन्द हुनेछन् ।

सरकारले उपरोक्त दुई विकल्पमध्ये कुनै एकमा नीतिगत स्पष्टता ल्याई तत्काल कार्यान्वयन गर्न अब ढिलाइ गर्नुहुँदैन ।

२. जोखिम क्षेत्रको पहिचान : मानव बेचबिखनका दृष्टिले जोखिमा परेका वा पर्नसक्ने व्यक्ति वा वर्गको पहिचान गरी उनीहरूलाई बेचबिखनबाट जोगाउनका लागि समयमै बेचबिखनविरुद्धका रणनीतिहरू अवलम्बन गर्नुपर्दछ ।
३. सचेतना: बेचबिखनका घटनाहरू जोखिममा रहेका वर्गलाई ललाइफकाइ वा विभिन्न प्रलोभनमा पारी हुने भए तापनि सम्बन्धित व्यक्तिको सहमति वा स्वीकृतिविना हुन सक्दैनन् । तसर्थ सम्बन्धित व्यक्ति/ वर्ग/ समुदायलाई बेचबिखनबारे सचेत बनाउनु निकै जरुरी छ ।
४. अभियान सञ्चालन: मानव बेचबिखन तथा ओसारपसारका दृष्टिकोणले बढी प्रभावित जिल्ला/प्रदेशहरूमा बेचबिखन तथा ओसारपसारविरुद्धका अभियान सञ्चालन गर्ने । स्थानीयतह तथा प्रदेश सरकार, नागरिक समाज, संघसंस्था आदिको समन्वयमा यस्ता अभियान सञ्चालन गर्ने र मानव बेचबिखन तथा ओसारपसारविरुद्ध सबै सरोकारवालालाई यो अभियानमा संलग्न गराउनुपर्दछ ।
५. रोजगारीमा आबद्धता: धेरैजसो बेचबिखनको चपेटामा पर्ने वर्ग भनेको गरिब र विपन्न परिवार हुने गरेका छन् । उनीहरूलाई जीविकोपार्जन र आयआर्जनको व्यवस्था स्वदेशमै वा आफ्नै गाउँठाउँमा गर्न सकिएमा उनीहरू रोजगारीका नाममा बेचबिखनमा वा ओसारपसारमा पर्न सक्ने सम्भावनालाई नियन्त्रण गर्न सकिन्छ । यसका लागि त्यस्ता वर्गहरूलाई जीविकोपार्जन तथा सीपमूलक कार्यक्रममार्फत रोजगारीमा आबद्ध गर्नुपर्दछ ।
६. उद्धार, राहत तथा सामाजिक पुनर्मिलन: सरकारको पहिलो उद्देश्य मानव बेचबिखन जस्तो अपराधबाट कोही पनि पीडित बन्नु नपरोस् भन्ने नै हो । यसका लागि बेचबिखन तथा ओसारपसारका घटना हुने नदिनेतर्फ पहिलो कदम हुनुपर्दछ । तथापि यस्ता घटना भइहालेमा पीडितलाई तत्काल उद्धार गर्ने, राहत र क्षतिपूर्ति दिने तथा उनीहरूको जिउधनको सुरक्षा र स्वास्थ्यको

ख्याल गर्दै सामाजिक पुनर्मिलन गराउने कार्यसमेत गर्नुपर्दछ । यसले एकातर्फ पीडितलाई सामाजिक न्यायको आभाष हुन्छ भने अर्कोतर्फ समाजमा घटेका यस्ता घटनाबाट अन्यले पाठ सिक्न सक्दछन् र भविष्यमा यसबाट बच्नका लागि मद्दत पुग्दछ ।

७. **कानुनी कारवाही:** बेचबिखन र ओसारपसारका कार्यमा संलग्न जो कोहीलाई पनि कानुनी दायरामा ल्याउन जरूरी छ । पीडितलाई छिटो छरितो न्याय दिलाई न्यायमा सबैको पहुँच भएको कुरा आश्चर्यपूर्ण हुन्छ । साथै अपराधीलाई कानुनको कठघरामा ल्याई दण्डहिनताको अन्त्य गरिनुपर्दछ । यसो भएमा मात्रै भोलिका दिनहरूमा बेचबिखनजस्तो जघन्य अपराधमा संलग्न अपराधीहरूले समाजमा पुनः उठ्न सक्ने छैनन् ।

अन्त्यमा,

मानव बेचबिखन एक जघन्य र अक्षम्य अपराध हो । यो आजको आधुनिक समाज र वैज्ञानिक युगको एक धब्बा हो र चुनौती हो । यो नेपालमा मात्रै नभई विश्वका धेरै देशहरूमा कुनै न कुनै रूपले विद्यमान छ । प्रविधि र आधुनिकतासँगै यसको प्रवृत्ति र स्वरूपमा पनि परिवर्तन भइरहेको पाइन्छ । मानव बेचबिखन नियन्त्रण गर्न यसभित्र लुकेका कारणहरूको खोजी गरी त्यहीँबाट उपचार सुरु गरिनुपर्दछ । सबै प्रकारका हिंसाको अन्त्य, श्रमको सम्मान र मानव बेचबिखनमुक्त राष्ट्र निर्माण एक सभ्य समाजको परिकल्पनालाई साकार पार्ने मूलभूत आधार हुन् । यसका लागि सङ्घीय सरकारको नीतिगत स्पष्टता, व्यक्ति, नागरिक समाज, समुदाय तथा संघसंस्थाको सक्रियता र प्रदेश सरकार तथा स्थानीयतहको समन्वय र सहकार्य अनिवार्य र अपरिहार्य छ ।

सन्दर्भ सामग्री

- नेपालको संविधान, कानुन किताब व्यवस्था समिति
- मानव बेचबिखन तथा ओसारपसार नियन्त्रण ऐन २०६४ तथा नियमावली २०६५
- मानव बेचबिखन तथा ओसारपसार नियन्त्रण राष्ट्रिय प्रतिवेदन २०७५
- https://mof.gov.np/uploads/document/file/Economic_Survey
- <https://www.un.org/development/desa/disabilities/envision> (2030 goal html).
- <https://www.globalslaveryindex.org/resources/downloads>

थुनछेक, जमानत तथा धरौटीसम्बन्धी कानुनी व्यवस्था

शरिता रायमाझी

उप-सचिव - महिला, बालबालिका तथा ज्येष्ठ नागरिक मन्त्रालय

"सजाय हामीले स्वतन्त्रताको लागि तिरेको एउटा मूल्य हो" एमार्शल डुर्कडाइम-

परिचय -

फौजदारी कानूनको उल्लङ्घन गरी अपराध गर्ने व्यक्तिलाई कानूनको दायरामा ल्याई निश्चित समयवधिभित्र अनुसन्धान कार्य पूरा गरी सरकारी वकिलको अभियोजनबाट अभियोग लागेको व्यक्तिलाई थुनामा राख्ने, धरौटी माग गर्ने वा साधारण तारिखमा छोड्ने सम्बन्धमा अधिकार प्राप्त निकायबाट कानूनबमोजिम सम्पादन गरिने प्रक्रिया नै थुनछेक हो।

कानुनी राज्यको सिद्धान्तमा आधारित लोकतान्त्रिक शासन व्यवस्थामा फौजदारी न्याय प्रशासनले समाजको शान्ति सुव्यवस्थामा खलल पार्ने अपराधिक गतिविधिलाई नियन्त्रण गरी समाजमा शान्ति र न्यायको प्रत्याभूति प्रदान गर्दछ। देशको प्रचलित फौजदारी कानूनले गर्नु भनेको कार्य नगर्नु र नगर्नु भनेको कार्य गर्नु नै अपराध हो। व्यक्ति, समाज र राज्यविरुद्धको कार्यलाई फौजदारी कसुर मानिन्छ। यस्तो कसुर गर्ने व्यक्तिलाई निश्चित प्रक्रिया पूरा गरी कानूनबमोजिम सजाय गर्नु वा अपराध गर्ने व्यक्तिलाई समाजमा पुनस्थापना गर्नु फौजदारी न्याय प्रणालीको मूलभूत उद्देश्य हो।

कुनै अभियुक्तउपर कुनै कसुर गरेको दोष लगाई अदालतमा अभियोगपत्र दायर भएपश्चात् सो अदालतले निज अभियुक्तको हकमा कानुनी व्यवस्थाबमोजिम थुनछेक आदेश गर्दछ। अभियुक्तउपरको अभियोग प्रमाणित नभएसम्म निजलाई थुनामा सार्ने वा धरौटी, जमानत वा साधारण तारिखमा राखी मुद्दाको कारबाही अगाडि बढाइन्छ जसलाई न्यायिक हिरासत (Judicial Custody) भनिन्छ। कुनै व्यक्तिउपर कसुर गरेको दोष लगाई अभियोगपत्र तयार गरी अदालत वा मुद्दा हेर्ने अधिकारीसमक्ष पेस गरिने र तत्काल प्राप्त प्रमाणहरूको विश्लेषण गरी न्यायाधीश वा मुद्दा हेर्ने अधिकारीबाट त्यस्तो अभियुक्तलाई थुनामा राख्ने, धरौटी माग गर्ने वा साधारण तारिखमा राख्ने भन्ने सम्बन्धमा हुने आदेश नै थुनछेक हो।

विधिशास्त्रीय मान्यता

"First surrender and then hear."

थुनछेकको अर्थ र अवधारणा

मुद्दाका अभियुक्तहरूलाई थुने र छेक्ने विषयसँग सम्बन्धित कुराले थुनछेकको अवधारणालाई प्रस्ट्याउँछ। कुनै अपराधको आरोप लागेको अभियुक्तलाई भाग्न र उम्कन नपाउने गरी कसरी छेक्ने र निजलाई कसरी उम्कन नपाउने गरी कसरी छेक्ने र निजलाई कसरी थुनामा राख्ने भन्ने प्रक्रिया थुनछेकको अवधारणाभित्र पर्छ।¹

थुनछेकको आदेश "First Surrender and then hear" को मान्यतामा आधारित छ। अदालतमा अभियुक्तको रूपमा अभियोगपत्र साथ पेस गरिएको वा म्यादमा हाजिर भएको वा पक्राउ पुर्जी जारी भई मुद्दामा न्यायिक कारबाहीका लागि उपस्थित भएको व्यक्तिलाई थुनामा राखी वा धरौटी वा जमानत लिई वा तारिखमा राखी मुद्दाको कारबाही र किनारा हुने भन्ने सम्बन्धमा न्यायाधीश वा मुद्दा हेर्ने अधिकारीबाट गरिने आदेश नै थुनछेक आदेश हो। तत्काल प्राप्त प्रमाणको आधारमा कसुरदार देखिएको वा कसुरदार हो

1 दिवाकर भट्ट न्याय प्रशासन दर्पण दोस्रो संस्करण, २०६४।

भन्ने विश्वसनिय वा मनासिव आधार र कारण भएमा सम्बन्धित अभियुक्तका हकमा थुनछेकको आदेश गरिन्छ । फौजदारी कार्यविधिमा सुनुवाइका तीनवटा चरणहरू हुन्छन्:-

- Pre-trial,
- During Trial and
- Post-Trial

थुनछेक आदेश प्राय गरी Trial को प्रारम्भिक चरणमा गरिन्छ । थुनछेकको विधिशास्त्रीय मान्यतामा The process of law should not defeat the purpose of the law भन्ने सिद्धान्तमा आधारित छ । Decisions should be executed भन्ने उद्देश्य यसको पछाडि रहेको छ । फौजदारी मुद्दामा थुनछेक आदेश गर्ने कार्य अदालतमा मुद्दा पुर्पक्षको प्रथम चरण हो । कानुनी राज्यका प्रत्येक निकायका काम कारबाही कानुनबमोजिम सञ्चालन हुनुपर्दछ । उक्त कानुनसमेत उचित र न्यायपूर्ण हुनुपर्दछ । फौजदारी न्याय प्रशासनको सन्दर्भमा थुनछेक राज्यद्वारा फौजदारी न्याय प्रशासन सञ्चालन गर्ने एक प्रकारको कानुनी प्रक्रिया हो । कुनै व्यक्तिलाई थुन्न, छेक्नु, कुनै निश्चित स्थानमा मात्र रहन र बस्न बाध्य गराउनु, व्यक्तिगत स्वतन्त्रतामा बाधा अवरोध सिर्जना गर्नुलाई थुनछेक भन्ने गरिन्छ । **"Right to bail as a fundamental right "** थुनछेकको उद्देश्य व्यक्तिगत स्वतन्त्रता अपहरण गर्ने होइन । व्यक्तिद्वारा सिर्जित जघन्य अपराधको छानबिन गरी दोषीलाई कानुनबमोजिम उचित दण्ड सजाय दिलाउन सहज तुल्याउनु हो । व्यक्तिले आफ्नो व्यवहार आचरणलाई कानुनसङ्गत बनाउनु पर्छ । प्रचलित कानुनको विपरीत हुने कार्य गरेमा मात्रै स्वतन्त्रताको हकमा खलल पुग्छ । थुनछेक व्यक्तिगत स्वतन्त्रता माथिको बाध्यात्मक बन्देजको अवस्था हो । अदालतमा मुद्दा दायर भएपछि मुद्दाको अन्तिम टुङ्गो नलागेसम्म मुद्दाको अग्रिम कारबाही गर्दा अभियुक्तलाई के कसरी र कहाँ राख्ने भन्ने सम्बन्धमा न्यायाधीश वा मुद्दा हेर्ने अधिकारीले गर्ने निर्णय नै थुनछेक हो भन्ने बुझिन्छ । तसर्थ यसलाई अदालतको प्रक्रियाको रूपमा लिनुपर्दछ ।

अभियोगपत्र दायर भएपश्चात् अभियुक्तलाई के कुन तरिकाबाट मुद्दामा पुर्पक्ष गर्न दिने भन्ने सम्बन्धमा न्यायाधीश वा मुद्दा हेर्ने अधिकारीबाट हुने पहिलो कारबाही थुनछेक आदेश हो । तत्काल प्राप्त प्रमाणहरूबाट अभियुक्त कसुरदार हो भन्ने मनासिव आधार नभएमा निजलाई साधारण तारिखमा राखी मुद्दाको पुर्पक्ष गर्न पाउने गरी हुने आदेश पनि थुनछेक हो । यो फौजदारी न्याय प्रशासनमा अदालतले अवलम्बन गर्ने एउटा नियमित प्रक्रिया हो ।

थुनछेकको उद्देश्य:-

- समाजमा सुरक्षा प्रदान गर्ने ।
- समाजमा अपराध नियन्त्रण गर्ने ।
- अपराध अनुसन्धानलाई स्वतन्त्र बनाउने र प्रमाण लोप हुन नदिने ।
- अभियुक्तको अदालतमा उपस्थिति सुनिश्चित गर्ने ।
- न्यायिक प्रक्रिया र फैसला कार्यान्वयनलाई सहज बनाउने ।
- पुनः अपराध गर्न नपाउने अवस्था सिर्जना गर्ने ।
- अभियुक्तप्रतिको सामाजिक आक्रोशलाई कम गर्ने ।
- पीडितलाई न्याय दिलाउने ।
- साक्षी प्रमाणहरूलाई सुरक्षा प्रदान गर्ने ।
- फौजदारी न्याय प्रशासनलाई प्रभावकारी बनाउने ।

थुनछेकको परिभाषा:-

थुनछेकका सम्बन्धमा विद्वानहरूले भिन्नभिन्न प्रकारले व्याख्या गरेका छन् । केही परिभाषाहरूलाई निम्नानुसार उल्लेख गरिएको छ:-

"थुनछेक भन्नाले अड्डाको प्रतिबन्ध, रोकावट, थुन्ने काम, थुनी पुर्पक्ष गर्ने कार्यलाई बुझाउँछ । थुनछेक आदेश भन्नाले अड्डा वा अधिकार प्राप्त अधिकारीद्वारा निश्चित कसुर लागेको अभियुक्तलाई पुर्पक्षको निमित्त थुनामा राखी मुद्दाको कारबाही गर्न दिइने आदेश हो भनी परिभाषा गरेको पाइन्छ ।" टोप बहादुर सिंह Black's Law Dictionary मा थुनछेकको परिभाषा नगरी Bail को परिभाषा गरेको पाइन्छ । जस अनुसार " To Procure release of a person from legal custody, but under taking that he shall appear at time and place designated and submit himself to the jurisdiction and judgment of the court"³ अर्थात् अदालतले मागेको समय र स्थानमा उपस्थित हुनेछु भनी कानुनबमोजिम थुनाबाट छुट्न दिइने संरक्षण वा धरौटी जमानत हो, जसले अभियुक्तको अदालतसमक्षको उपस्थितिलाई सुनिश्चितता प्रदान गर्दछ ।

भारतको कानुनी व्यवस्थालाई हेर्दा Indian Criminal Procedure Code 1947 को थुनछेकसम्बन्धी व्यवस्था अनुसार त्यहाँ न्यायिक सुनुवाइको अवस्थामा मात्र होइन अपराध अनुसन्धानको क्रममा पनि अभियुक्तलाई जमानतीमा वा कागज गराई छोड्न सक्ने व्यवस्था गरिएको देखिन्छ ।

नेपालमा थुनछेकसम्बन्धी कानुनी व्यवस्थाको ऐतिहासिक पृष्ठभूमि -

वि.सं. १९१० सालको मुलुकी ऐन आउनुभन्दा अघि थुनछेकसम्बन्धी स्पष्ट कानुनी व्यवस्था भएको पाइँदैन । किरातकालमा न्यायसम्पादन कार्य किरात धर्मग्रन्थ मुन्धुम को आधारमा चलेको पाइन्छ । त्यसभन्दा पछिको समयमा थुनछेक प्रक्रिया हिन्दूविधि अनुसार सञ्चालित थियो । तसर्थ सो समय हिन्दू धर्म र विधिशास्त्रीहरूको अभिमतको आधारमा न्यायसम्पादन हुने गरेको पाइन्छ ।

नेपालको कानुनी इतिहासमा संहिताबद्ध कानूनको पहिलो दस्तावेज १९१० सालको मुलुकी ऐन हो । यसमा थुनछेकसम्बन्धी कानुनी अवधारणाको उत्पत्ति भयो । गम्भीर प्रकृतिको अपराधका अभियुक्तलाई थुनामा नै राखी मुद्दाको पुर्पक्ष गर्ने तथा थुनछेक गर्दा न्यायकर्ताले समेत अति संवेदनशील भई काम गर्नुपर्ने व्यवस्था उक्त ऐनमा रहेको पाइन्छ ।

वि.सं. १९१० सालको मुलुकी ऐनलाई सुधार गरी २०२० सालमा नयाँ मुलुकी ऐन, २०२० को अदालती बन्दोबस्तको ११८ नं. मा थुनछेकसम्बन्धी विविध व्यवस्था गरिएको थियो । अ.व. ११८ (२) ले जन्मकैदको सजाय हुन सक्ने अपराध, नेपाल सरकार वादी भई चलेको ३ वर्ष वा सोभन्दा बढी कैदको सजाय हुन सक्ने अपराध र माथि उल्लिखित उक्त अपराधको उद्योग, दुरुस्तान वा आपराधिक षडयन्त्र गरेको वा त्यस्तो अपराधमा मतिथार भएको अपराधमा तत्काल प्राप्त प्रमाणबाट कसुरदार देखिने भएमा वा त्यस्तो प्रमाणबाट अभियुक्त कसुरदार हो भन्ने विश्वास योग्य कुनै मनासिब आधार भएमा अन्यथा प्रमाणित नभएसम्मका लागि अभियुक्तलाई थुनामा नै राखी मुद्दाको पुर्पक्ष गर्नुपर्ने व्यवस्था थियो । अ.व. ११८ (३) नं. ले विदेशी नागरिकको हकमा ६ महिनाभन्दा बढी कैदको सजाय हुने अपराधको कसुरमा थुनामा राख्नुपर्ने व्यवस्था गरेको थियो । त्यसै गरी अ.व. ११८ (४) नं. ले नावालिग वा शारीरिक वा मानसिक रोग लागेको कारणबाट थुनामा राख्न अनुपयुक्त हुने भनि अड्डाले ठहर्‍याएको व्यक्ति रहेछ भने धरौटी वा जमानत लिई थुनामा नराखे पनि हुने व्यवस्था गरेको थियो । विदेशी नागरिकको हकमा बाहेक तीन वर्षभन्दा कम सजाय हुने अभियुक्तलाई धरौटी वा जमानत छोड्नुपर्ने व्यवस्था उक्त ऐनको अ.व. ११८ (४) नं. ले गरेको थियो । तत्काल प्राप्त प्रमाणहरूबाट अभियुक्त कसुरदार हो भन्ने विश्वास गर्ने मनासिब आधार नभएको अवस्थामा अभियुक्तलाई साधारण तारिखमा राखी मुद्दाको प्रक्रिया अगाडि बढाउनु पर्ने व्यवस्था अदालती बन्दोबस्तको ४७ नं. ले गरेको थियो ।

विद्यमान नीतिगत तथा कानुनी व्यवस्थाहरू

राष्ट्रिय कानूनमा थुनछेक सम्बन्धी व्यवस्था

(क) नेपालको संविधानमा न्यायसम्बन्धी हक: संविधानको धारा-२० को उपधारा १-१० सम्म मौलिक हकको रूपमा फौजदारी अभियोग लागेको व्यक्तिको हक र अधिकारका बारेमा व्यवस्था गरिएको छ । त्यसैगरी धारा-२१ मा अपराध पीडितको हक, धारा-२२ मा यातनाविरुद्धको हक, धारा -२३ मा निवारक नजरबन्दविरुद्धको हक, धारा २४ मा छुवाछुत तथा भेदभावविरुद्धको हकजस्ता फौजदारी कानूनसँग सम्बन्धित विषयहरूलाई मौलिक हकको रूपमा स्थापित गरेर फौजदारी न्यायप्रक्रियालाई व्यवस्थित गरिएको छ । ।

२ टोपबहादुर सिंह, वृहत् कानुनी शब्दकोष ।

३ Black's Law Dictionary

(ख) मुलुकी फौजदारी कार्यविधि (संहिता), २०७४^४ मा थुनछेक आदेशसम्बन्धी व्यवस्था:-

- मुलुकी फौजदारी कार्यविधिसंहिता, २०७४ को अनुसूची १ अन्तर्गतका मुद्दाहरूको अनुसन्धान प्रहरी र अभियोजन सरकारी वकिलबाट हुने व्यवस्था ।
- सरकारी वकिलले अभियोगपत्र साथ पेस गरिएका प्रतिवादीहरू वा सरकारवादी फौजदारी मुद्दाका अदालतमा हाजिर हुन आएका प्रतिवादीहरूलाई अदालतमा उपस्थित हुनासाथ निजको बयान गराउने प्रक्रिया रहेको छ ।
- बयानकार्य सम्पन्न भएपछि ती प्रतिवादीका हकमा प्रारम्भिक सुनुवाइ गरी निजलाई थुनामा राख्ने वा धरौटी, जमानत वा साधारण तारिखमा राख्ने भन्ने कुरा महत्त्वपूर्ण हुन्छ ।

त्यसरी गरिने आदेशमा अभियुक्तसाथ पेस भएका तत्काल प्राप्त प्रमाण एवं कानुनलाई आधार मानी थुनछेकको आदेश गर्नुपर्ने हुन्छ । कुनै पनि व्यक्तिलाई पुर्पक्षका लागि थुनामा राखेर कारबाही गर्नुपर्ने एक मात्र प्रयोजन सो व्यक्तिलाई सजाय भएमा सो सजायको फैसला कार्यान्वयन हुन सकोस् भन्ने हुन्छ ।

(१) मुलुकी फौजदारी कार्यविधि (संहिता), २०७४ ले गरेको तत्काल प्राप्त प्रमाणबाट कसुरदार हो भन्ने देखिने आधारहरू -

- पीडितको जाहेरी दर्खास्त वा अपराधको जानकारी वा सूचना ।
- अनुसन्धानका क्रममा खडा भएका मुचुल्काहरू ।
- प्राविधिक तथा विशेषज्ञका राय, परीक्षण र प्रतिवेदनहरू ।
- शव परीक्षण प्रतिवेदन ।
- भौतिक चिज वस्तुहरू वा दसी प्रमाणहरू ।
- कसुर देख्ने वा घटना वा वारदातको बारेमा थाहा पाउने साक्षीहरूको भनाइ ।
- अभियुक्तको अनुसन्धान अधिकारीसमक्षको बयान ।
- अभियुक्त र घटनाबीचको सम्बन्ध स्थापित गर्ने आधारहरू ।

(२) अदालतसमक्षको अभियुक्तको बयानलाई तत्काल प्राप्त प्रमाण मान्ने सकिने वा नसकिने- सुरु जिल्ला अदालतले थुनछेक प्रयोजनका लागि लास जाँच प्रकृति मुचुल्का, मेडिकल रिपोर्ट, मृतकको मृत्यु हुँदाका अवस्था देखाउने फोटो, अभियुक्तको बयान समेतलाई कर्तव्यवाला हो भन्न सकिने परिबन्द पुऱ्याउने प्रमाणका रूपमा लिई थुनामा राखेकामा मुद्दा पुर्पक्षका सिलसिलामा थुनछेक प्रयोजनका लागि प्रमाणमा लिन मिल्ने नै देखिन्छ ।

(३) थुनामा राख्न मिल्ने आधारहरू -

- तत्काल प्राप्त प्रमाणबाट कसुरदार देखिने भएमा;
- कसुरदार हो भन्ने विश्वास गर्ने कुनै मनासिब आधार भएमा;
- आधार र कारण खुलाउन आधार र कारण खुलाउन पर्ने;
- थुनामा राख्ने कसुरहरू;
- जन्मकैदको सजाय हुन सक्ने कसुर;
- तीन वर्षभन्दा बढी कैदको सजाय हुन सक्ने संहिताको अनुसूची-१ वा अनुसूची-२ अन्तर्गतका कसुर, वा
- सो कसुरको उद्योग, दुरुत्साहन वा आपराधिक षडयन्त्र गरेको वा त्यस्तो कसुरमा मतियार भएको कसुर ।

(४) अभियुक्तलाई थुनामा राखी मुद्दाको पुर्पक्षमा थुनामा राख्नुपर्ने^५

देहायको कुनै कसुरको अभियोग लागेको अभियुक्त तत्काल प्राप्त प्रमाणबाट कसुरदार देखिने भएमा वा कसुरदार हो भन्ने विश्वास गर्ने कुनै मनासिब आधार भएमा अदालतले त्यस्तो अभियुक्तलाई कारण खुलाई पुर्पक्षको लागि थुनामा राख्नु पर्नेछ ।

(क) जन्मकैदको सजाय हुन सक्ने कसुर,

(ख) तीन वर्षभन्दा बढी कैदको सजाय हुन सक्ने अनुसूची-१ वा अनुसूची-२ अन्तर्गतका कसुर, वा

(ग) खण्ड (क) वा (ख) मा उल्लिखित कसुरको उद्योग, दुरुत्साहन वा आपराधिक षडयन्त्र गरेको वा त्यस्तो कसुरमा मतियार भएको कसुर (Inchoate crimes) ।

(५) कैदको सजाय हुने कसुरमा थुनामा राख्न सक्ने अवस्था दफा ६७(२)- (विशेष व्यवस्था)

- अभियुक्तले आफूउपर लगाइएको अभियोग अदालतसमक्ष स्वीकार गरेकोमा,
- एक वर्ष वा सोभन्दा बढी सजाय हुन सक्ने कसुरको अभियोग लागेको अभियुक्तको नेपालमा स्थायी बसोवास नभएको र निजलाई थुनामा नराखेको खण्डमा निज भाग्ने र पछि पक्राउ पर्ने सम्भावना नरहेकोमा,
- अदालतबाट जारी भएको पक्राउ पुर्जीबमोजिम म्यादभित्र हाजिर नभई अभियुक्त पक्राउ भई आएको र निजले उजुरीसाथ अदालतमा उपस्थित हुन नआएको कुनै सन्तोषजनक कारण देखाउन नसकेकोमा,
- अभियोग लाग्नुभन्दा तीन वर्षअघिको अवधिभित्र अन्य कुनै कसुरको अभियोगमा निजले कैद सजाय पाउने ठहर भएकोमा ।

(३) उपदफा (१) वा (२) मा जुनसुकै कुरा लेखिएको भए तापनि दश वर्ष वा सोभन्दा बढी कैद सजाय हुन सक्ने कसुरमा बाहेक-

अभियुक्त बालबालिका वा शारीरिक वा मानसिक रोग लागी अशक्त भएको, वा सात महिनाभन्दा बढीकी गर्भवती महिला, वा पचहत्तर वर्षमाथिको वृद्ध भएमा त्यस्तो अभियुक्तलाई अदालतले धरौटी वा जमानतमा छोड्न सक्नेछ ।

(६) अभियुक्तसँग धरौटी वा जमानत वा बैङ्क जमानत लिने, दफा ६८ दफा ६७ को अवस्थामा कुनै अभियुक्तउपरको अभियोग प्रमाणित हुने मनासिब आधार भएमा अदालतले निजसँग धरौटी, जमानत वा बैङ्क जमानत माग्न सक्ने,

- धरौटी, जमानत वा बैङ्क जमानत नदिने अभियुक्तलाई अदालतले थुनामा राख्ने,
- कुनै अभियुक्तबाट लिएको धरौटी, जमानत वा बैङ्क जमानतको रकम पछि अपर्याप्त भएको देखिन आएमा अदालतले निजसँग थप धरौटी, जमानत वा बैङ्क जमानत माग्न सक्ने,
- थप धरौटी, जमानत वा बैङ्क जमानत दिन नसकेमा त्यस्तो अभियुक्तलाई अदालतले थुनामा राख्न सक्ने भन्ने व्यवस्था पनि यो ऐनले गरेको छ ।

(७) तारिखमा राख्नु पर्ने, दफा ६९- दफा ६७ र दफा ६८ को अवस्थामा बाहेक अन्य अवस्थामा अभियुक्त अदालतमा हाजिर भएपछि निजलाई तारिखमा राखी मुद्दाको पुर्पक्ष गर्नुपर्नेछ । कारबाहीको जुनसुकै अवस्थामा पनि थुनामा वा जमानतमा राख्न सकिने भन्ने कुराको विवरण दफा ७१ गरेको छ । मुद्दाको कारबाही जुनसुकै अवस्थामा पुगेको भए तापनि अदालतले प्रमाण बुझ्दै जाँदा अभियुक्तलाई थुनामा राख्न, वा धरौटी, जमानत वा बैङ्क जमानत माग्न सक्ने । कसुरदार होइन भन्ने प्रमाणित हुन सक्ने कुनै मनासिब आधार प्राप्त हुन आएमा मुद्दाको कारबाही जुनसुकै अवस्थामा पुगेको भए पनि सुनुवाइ गरी अदालतले थुनाबाट छोड्ने आदेश दिन सक्ने ।

(८) धरौटी वा जमानत सम्बन्धी व्यवस्था: धरौटी, जमानत वा बैङ्क जमानतको रकम तोक्ने आधार दफा ७२ ले गरिएको छ । मुलुकी फौजदारी कार्यविधि (संहिता), २०७४ बमोजिम लिनुपर्ने धरौटी, जमानत वा बैङ्क जमानतको रकम तोक्दा देहायका कुरा विचार गरी मनासिब किसिमले तोक्नुपर्छ:-

^५ मुलुकी फौजदारी कार्यविधि (संहिता), २०७४, दफा ६७ (१) ।

- (क) कसुरको प्रकृति र गम्भीरता,
- (ख) अभियुक्त वा कसुरदारको आर्थिक अवस्था तथा पारिवारिक स्थिति,
- (ग) अभियुक्त वा कसुरदारको उमेर र शारीरिक स्थिति,
- (घ) निजले पहिले कुनै कसुरमा कसुरदार ठहरी सजाय पाएको वा नपाएको,
- (ङ) निजले एकै वारदातमा विभिन्न कसुर गरे वा नगरेको,
- (च) निजलाई भएको वा हुन सक्ने सजाय र निजले व्यहोर्नु पर्ने क्षतिपूर्ति,
- (छ) कसुरबाट सिर्जित परिणाम,
- (ज) कसुरमा साबिती भए वा नभएको,
- (९) असहाय वा अशक्त व्यक्ति वा गर्भवती वा दुधे बालबालिका भएकी महिला अभियुक्त रहेको थुनछेक आदेशउपर पुनरावेदन सुन्ने अदालतमा निवेदन गर्न सकिने व्यवस्था^६ दफा ७३ ले गरेको छ । यस परिच्छेदबमोजिम भएको थुनछेक वा तोकिएको धरौटी, जमानत वा बैङ्क जमानतमा चित्त नबुझ्ने व्यक्तिले एक तहसम्म पुनरावेदन सुन्ने अदालतमा निवेदन दिन सक्नेछ । तर जन्मकैद वा दश वर्ष वा सोभन्दा बढी कैद सजाय हुन सक्ने कसुरमा भएको थुनछेकको आदेश बेरीत भएको प्रश्नमा एक तहभन्दा माथिको पुनरावेदन सुन्ने अदालतमा पनि निवेदन दिन सकिनेछ ।
- धरौटी, जमानत वा बैङ्क जमानत लिँदा कागज गराउनु पर्ने दफा ७४ बमोजिम कुनै व्यक्तिबाट धरौटी लिँदा अदालतबाट तोकिएको समय र स्थानमा त्यस्तो व्यक्ति उपस्थित नभएमा धरौटी जफत हुने शर्त उल्लेख गरी कागज गराउनु पर्ने व्यवस्था छ । तोकिएको समयमा उपस्थित नहुने अभियुक्तले राखेको धरौटी वा जमानत जफत हुने व्यवस्था छ ।
- खास अवधिभित्र मुद्दा फैसला नभएमा थुनाबाट छोड्न सकिने दफा ७७ बमोजिम पुर्पक्षको लागि थुनामा राखिएको कुनै अभियुक्तको सम्बन्धमा प्रमाण बुझ्न पहिलो पटक तारिख तोकिएको मितिले एक वर्षभित्र मुद्दाको किनारा हुन नसकेमा त्यस्तो अभियुक्तलाई थुनामा राखिएको भए धरौटी वा जमानत लिई मुद्दाको कारबाही र किनारा गर्न सकिनेछः
- (क) तर जन्मकैद वा दश वर्ष वा सोभन्दा बढी कैदको सजाय हुने कुनै कसुरको अभियोग लागेको कुनै अभियुक्त दफा ६८ बमोजिम थुनामा परेको रहेछ भने निजको सम्बन्धमा यो दफा लागु हुने छैन ।
- (ख) पटके कसुरदारलाई अदालतले मनासिब सम्झेमा थुनामै राखी कारबाही गर्न सक्नेछ ।
- (२) कुनै अदालतले उपदफा (१) बमोजिम कुनै अभियुक्तलाई छाड्न आदेश दिएकोमा त्यसरी छाड्ने आदेश दिएको तीन दिनभित्र पुनरावेदन सुन्ने अदालतलाई त्यसको जानकारी गराउनु पर्नेछ ।
- (ख) थुनछेकसम्बन्धी विशेष अदालत ऐन, २०५९ को व्यवस्था^७ - विशेष अदालतको अधिकार देहायबमोजिम हुनेछ -
- (१) वादी प्रतिवादीका साक्षीका अतिरिक्त मुद्दासँग सम्बन्धित आवश्यक देखिएका अन्य व्यक्ति वा प्रमाण बुझ्ने,
- (२) म्यादमा हाजिर नहुने प्रतिवादी वा साक्षीलाई वारेण्ट जारी गरी पक्री बयान वा बकपत्र गराउने,
- (३) मुद्दाको कुनै पक्षलाई तारिखमा राखी पुर्पक्ष गर्ने वा आवश्यक परेका बखत झिकाउने वा खास समयमा हाजिर हुन आउने गरी तारिखमा नराखी पुर्पक्ष गर्ने,
- (४) तत्काल प्राप्त प्रमाणबाट कुनै अभियुक्तलाई थुनामा राखी पुर्पक्ष गर्नुपर्ने नदेखिएमा निजसँग निजले हानिनोक्सानी गरेको बिगो वा गैरकानुनीरूपमा लिएको रकम र निजलाई हुन सक्ने कैद वा जरिमानासमेतलाई दृष्टिगत गरी धरौटी वा जमानत माग्ने,
- (५) तत्काल प्राप्त प्रमाणका आधारमा अभियुक्तलाई थुनामा राखी पुर्पक्ष गर्नुपर्ने पर्याप्त र मनासिब कारण भएमा प्रचलित

६ मुलुकी फौजदारी कार्यविधि (संहिता), २०७४, दफा ७३

७ मुलुकी फौजदारी कार्यविधि (संहिता), २०७४, दफा ७

कानूनमा जुनसुकै कुरा लेखिएको भए तापनि निजलाई थुनामा राखी पुर्पक्ष गर्ने ।

विशेष अदालत ऐन, २०५९ को कार्यविधि लागु हुने मुद्दाहरू:-

- गाँजाबाहेक लागु औषधसम्बन्धी मुद्दामा विशेष कार्यविधि अपनाउनु पर्ने, ^८
- वन ऐन, २०४९ का मुद्दामा विशेष कार्यविधि अपनाउनु पर्ने दफा ६५ (२) २०७६ मा संसोधन भएको
- राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्यजन्तु आरक्ष ऐन, २०२९ अन्तर्गतका मुद्दामा विशेष कार्यविधि अपनाउनुपर्ने । दफा ३१(३)

(ग) बालबालिकासम्बन्धी ऐन, २०७५ ले व्यवस्था गरेको थुनछेकसम्बन्धी व्यवस्था^९ कुनै पनि बालबालिकालाई पुर्पक्षको सिलसिलामा थुनामा राखिने छैन र धरौटी मागिने छैन । निम्न अवस्थामा कारण खुलाई निजलाई बाल सुधारगृहमा राख्न सकिने छ:

- (१) बालबालिकाको जिउ ज्यान जोखिममा पर्ने वा निजबाट कुनै हानिनोक्सानी हुने वा निज भागी जाने अवस्था भएमा,
- (२) तीन वर्ष वा सो भन्दा बढी कैद सजाय हुने मुद्दामा निज कसुरदार देखिएको वा कसुरदार हो भन्ने मनासिव आधार भएमा,
- (३) माथिका अवस्थाबाहेक अन्य अवस्थामा बालबालिकालाई चाहिएको अवस्थामा उपस्थित गराउने गरी निजको आमा, बाबु वा संरक्षक वा निजको हक हित संरक्षण गर्ने संस्थाको जिम्मा लगाउन बाधा नपर्ने ।
- (४) बालबालिकालाई आमा, बाबु वा संरक्षक वा निजको हक हित संरक्षण गर्ने संस्थाको जिम्मा लगाउँदा तोकेको शर्तको पालना नभएमा निजलाई बालसुधार गृहमा राख्न सकिने ।

(घ) धरौटी तथा जमानत निर्देशिका २०७५- मुलुकी फौजदारी कार्यविधिसंहिता, २०७४ को दफा १९७ ले दिएको अधिकार प्रयोग गरी सर्वोच्च अदालतले धरौटी तथा जमानत निर्देशिका, २०७५ तर्जुमा गरी जारी गरेको छ । उक्त निर्देशिकाले के कुन अवस्थामा अदालतले कसरी अभियुक्तबाट धरौटी तथा जमानत लिन सकिने भन्ने सम्बन्धमा विविध व्यवस्था गरेको छ । अभियुक्तबाट धरौटी तथा जमानत लिँदा अदालत वा मुद्दा हेर्ने अधिकारीले सो व्यवस्थाहरूको पालना गर्नुपर्ने देखिन्छ ।

(ङ) मानव बेचबिखन तथा ओसारपसार (नियन्त्रण) ऐन, २०६४-अभियुक्तलाई थुनामा राखी कारबाही गर्नुपर्ने भन्ने व्यवस्था गरेको छ।^{१०} प्रचलित कानूनमा जुनसुकै कुरा लेखिएको भए तापनि दफा ४ को उपदफा (१) को खण्ड (घ) को कसुरमा बाहेक यस ऐनअन्तर्गतको अन्य कसुरसम्बन्धी मुद्दामा कारबाही गर्दा तत्काल प्राप्त प्रमाणबाट अभियुक्तले कसुर गरेको हो भन्ने विश्वास गर्ने मनासिव आधार भएमा अदालतले त्यस्तो अभियुक्तलाई थुनामा राखी कारबाही गर्नुपर्नेछ ।

(च) वन ऐन, २०७६

(छ) संगठित अपराध सम्बन्धी ऐन, २०७० को दफा ४१ मा ऐन अन्तर्गतको कसुर अपराध गर्ने कसुरदारलाई प्रमाण लोप हुनसक्ने वा भागी जान सक्ने अवस्था भएमा मुद्दा पुर्पक्षको लागि थुनामा राखी कारबाही गर्नुपर्ने व्यवस्था रहेको छ ।

थुनछेक सम्बन्धी अन्तराष्ट्रिय प्रावधानहरू -

भारतको Indian Criminal procedure code, 1947 मा भएको थुनछेकसम्बन्धी व्यवस्थाअनुसार न्यायिक सुनुवाइको अवस्थामा मात्र होइन अपराध अनुसन्धानको क्रममा पनि अभियुक्तलाई जमानीमा वा कागज गराई छोड्न सक्ने व्यवस्था गरेको देखिन्छ । भारतीय अपराधसंहिताको Section 438 ले धरौटीमा रही अनुसन्धान तहकिकात गरिपाऊँ भनी थुनामा रहन सक्ने व्यक्तिले निवेदन दिन सक्ने व्यवस्था रहेको पाइन्छ ।

अमेरिकाको Judiciary Act, 1789 ले मृत्युदण्डको अपराधको अभियोगमा बाहेक अन्य जुनसुकै अभियोगको गिरफ्तारीमा जमानत दिन पाउने अभियुक्तको अधिकारको व्यवस्था गरेको पाइन्छ । तर, राजद्रोह, आगलागी, चोरी, डकैती, जबरजस्ती करणी, हपहरणलगायत राज्यविरुद्ध हुने अपराध, पीडितपक्षको सम्भावना भएमा त्यस्तो अपराधको गिरफ्तारीमा अभियुक्तलाई जमानतमा नछाड्न पनि सक्छ । अभियुक्तको धरौटी वा जमानतको अधिकार मृत्युदण्डको सजाय हुने मुद्दामा लागु हुँदैन, भनिएको

८ लागू औषध ऐन, २०३३ को दफा २१ क (२)

९ बालबालिका सम्बन्धी ऐन, २०७५, दफा २४

१० मानव बेचबिखन तथा ओसारपसार नियन्त्रण ऐन, २०६४, दफा ८

छ । बेलायतमा Bail is a rule and jail is an exception अर्थात् धरौटी वा जमानत नियम हो भने जेल, थुना अपवाद मात्र मानिन्छ । बेलायतमा जमानतसम्बन्धी कानून खर्चिलो छ र अभियुक्तले प्रमाण बिगार्ने र नयाँ अपराध गर्ने सम्भावना देखेमा त्यस्तो व्यक्तिलाई मजिस्ट्रेटले जमानतमा छाड्न अस्वीकार गर्न सक्छ भन्ने व्यवस्था रहेको छ ।

राष्ट्रिय न्यायिक अभ्यास -

"थुनछेकलाई निषेध गर्ने हो भने कुनै पनि फौजदारी मुद्दाको अनुसन्धान प्रक्रिया नै सञ्चालन गर्न सकिँदैन । त्यसरी नै शङ्कित आरोपित समाजमा खुल्लारूपमा हिड्न सक्ने भई समाजले नै असुरक्षित महसुस गर्नुपर्ने तथा प्रमाण नष्ट गर्न सक्ने उच्च सम्भावना रहन जानुका साथै कतिपय अवस्थामा त्यस्ता अभियुक्तहरूको जिउ ज्यान नै खतरामा पर्न सक्ने ।

कसुरको प्रकृति र तत्काल प्राप्त प्रमाणको प्रचुरताजस्ता आधारबाट धरौटी वा जमानत लिने तारिखमा राख्ने अन्य विकल्प प्रयोग भइसकेपछि अन्तिम उपायका रूपमा थुनामा राख्न सकिने गरी भए गरिएको कानुनी व्यवस्थाहरूलाई अन्यथा भन्न नमिल्ने । " "कुनै अभियुक्तलाई पुर्पक्षको लागि थुनामा राख्नको लागि तत्काल प्राप्त प्रमाणबाट कसुरदार देखिएको वा कसुरदार हो भन्ने विश्वास गर्न सक्ने मनासिब आधार भएको हुनुपर्ने भन्ने थुनछेकसम्बन्धी आदेशको पूर्वशर्तका रूपमा रहेको कानुनी व्यवस्थाबाटै वस्तुनिष्ठ र प्रमाणित आधार बेगर कसैलाई पनि आरोप लाग्नासाथ थुनामा राख्नुपर्ने वा मिल्ने अवस्था नदेखिने ।"^{११}

"सर्वोच्च अदालतले अभियुक्तलाई मुद्दा चलाएपछि थुनामा राखेर नै कारबाही गर्नुपर्ने र त्यसको न्यायपूर्ण विकल्प मुद्दा हेर्ने अधिकारीले खोज्न नपाउने हो भने स्वच्छ सुनवाइका प्रक्रियाको औचित्य नरहने" भन्दै मानव बेचबिखन तथा ओसारप्रसार नियन्त्रण ऐन, २०६४ को उक्त दफा ८ लाई असंवैधानिक घोषित गरेको छ ।"^{१२}

गम्भीर प्रकारको अपराधमा आरोप लागेको व्यक्ति भागी जान नसकोस् भनी थुनामा राख्न पनि सकिने व्यवस्था हो ।"^{१३}

नेपालमा स्थायी बसोवास नभएको व्यक्ति आफूउपर लागेको अभियोगबाट बच्नको लागि भागी जान सक्ने संभावनालाई ध्यानमा राखी ६ महिना वा सोभन्दा बढी कैदको सजाय हुने सक्ने कसुरको अभियुक्तलाई थुनामा राखी मुद्दाको पुर्पक्ष गर्नु पर्दछ भन्ने कानुनी व्यवस्थाबमोजिम अधिकार प्राप्त अदालतमा दायर भएको मुद्दामा प्रमाणको मूल्याङ्कन गरी प्रतिवादीलाई थुनामा राख्ने गरी भएको आदेश बदर गरी बन्दीप्रत्यक्षीकरण प्रयोग गरी छुटकारा दिलाउनु कानूनसङ्गत नदेखिने ।

देवानन्दका हकमा सेवकदास विरुद्ध बारा जि अ समेत (ने. का. प २०४९ पृ ६९२०) मुद्दामा सम्मानित सर्वोच्च अदालतबाट सिद्धान्त प्रतिपादन भएको छ-

"थुनछेकको आदेश गर्दा प्रत्येक अभियुक्तहरूले यो यस्तो अपराधजन्य कार्य गरेको भन्ने कुराको प्रतिव्यक्ति प्रमाण हुनुपर्छ । निवेदक समेतका प्रतिवादीहरूका सम्बन्धमा केवल गोश्वारारूपमा कसुरदार हो भन्ने मनासिब प्रमाण भएको हुँदा थुनामा राखी पुर्पक्ष गर्नु भन्ने आदेश भएको अ. वं. ११८ को मनसाय अनुकूल नदेखिँदा थुनामा राख्ने आदेश बदर गरी बन्दीप्रत्यक्षीकरणको रिट जारी हुने र समान संलग्नता भएका प्रतिवादीहरूलाई समानरूपमा तारिखमा राख्नु पर्नेमा निवेदकलाई थुनामा राख्ने गरेको आदेश कानूनसङ्गत देखिँदैन भनी थुनाबाट मुक्त गरिएको देखिन्छ । "^{१४} (थुनछेकको आदेश गर्दा प्रतिव्यक्ति आधार खुलाउने)

विगत र वर्तमानबीच तुलना:- साबिक कानूनमा बैङ्क जमानतको स्पष्ट व्यवस्था नभएकोमा मुलुकी फौजदारी कार्यविधिसंहिताले बैङ्क जमानतसमेतको व्यवस्था गरेको छ । विगतमा ३ वर्षसम्म कैद हुने मुद्दामा थुना वा धरौटी के हुने भन्ने अस्पष्ट व्यवस्थालाई फौजदारी कार्यविधिसंहिताले स्पष्ट पारेको अवस्था छ । ३ वर्षसम्म कैद सजाय हुने अभियुक्तका हकमा अदालतले पुर्पक्षमा राख्न सक्ने व्यवस्था गरेको छ । केही अवस्थामा थुनामा राख्नुपर्ने अनिवार्यता नरहेको व्यवस्था मिलाएको छ । जस्तै: बालबालिकासम्बन्धी, ७५ वर्षभन्दा माथिको वृद्धसम्बन्धी, गर्भवती महिलासम्बन्धी, अशक्त आदिका हकमा । त्यस्तै अन्य प्रावधानहरू देहायबमोजिम रहेका छन्-

११ अधिवक्ता राजीव वास्तोला विरुद्ध जिल्ला वन कार्यालय काठमाडौं, नि २०६६ प.को.ने.नं. (८२०२)

१२ कमलेश द्विवेदी, नि २०६६ प.को.ने.नं. (८२३९)

१३ गगन सिंह विरुद्ध का.जि.अ. (नेकाप २०५० अंक १० पृष्ठ ५७९)

१४ देवानन्दका हकमा सेवकदास विरुद्ध बारा जि. अ. समेत (ने.का.प. ६९२०, पृ. २०४९)

- धरौटी जमानत माग्ने आधारहरू प्रष्ट खुलाइएको अवस्था ।
- बैङ्क ग्यारेन्टी स्वीकार गर्दा 'क' र 'ख' वर्गका वाणिज्य र विकास बैङ्कहरूले जारी गरेको ग्यारेन्टी मात्र स्वीकार गर्नुपर्ने ।
- स्थायी प्रकृतिको वा अदालतले तोकेको अवधिसम्म नवीकरण हुन सक्ने ।
- विना शर्त भुक्तानी हुन सक्ने ।
- मुद्दाको अन्तिम किनारा लागेपछि बैङ्क ग्यारेन्टीको रकम अदालतलाई भुक्तानी गर्न या फुकुवा गरिदिन अदालतले त्यस्तो वाणिज्य बैङ्कलाई पत्र पठाउनु पर्ने ।
- बैङ्क ग्यारेन्टी फुकुवा गर्दा सम्बन्धित अदालतसँग स्वीकृति सहमति लिने दायित्व त्यस्तो वाणिज्य बैङ्कको हुने ।
- बैङ्क ग्यारेन्टी दिने पक्षले बैङ्कसँग गरेको सम्झौताको प्रतिलिपि अदालतमा पेस गर्नुपर्ने ।
- बैङ्क ग्यारेन्टी स्वीकार गरेमा ग्यारेन्टी पेस गर्ने पक्षलाई फाँटवालाले मुलुकी फौजदारी कार्यविधि संहिताको दफा ७४ साबिकमा (मुलुकी ऐन, अ.बं. १२४ क नं.) बमोजिमको रीत पुर्‍याई कागज बनाउनु पर्ने ।

समस्या र चुनौतीहरू

- तत्काल प्राप्त प्रमाणलाई स्पष्ट नपारिएको अवस्था ।
- मुद्दामा थुनछेकका कानुनी प्रक्रियागत त्रुटि हुने गरेको ।
- प्रतिवादीको बयानमा आवश्यक र पर्याप्त प्रश्नहरू नसोधिने गरिएको ।
- न्यायाधीशबाट हुने थुनछेक आदेशमा एकरूपताको अभाव ।
- केही अवस्थामा अ.वं १२४ क सरहको फौजदारी कार्यविधिसंहिताको दफा ७४ बमोजिमको कागज नगराइएको अवस्था ।
- गोश्वारा थुनछेक आदेश हुने गरेको ।
- प्रतिव्यक्ति प्रमाण विवेचनाको थुनछेक आदेशमा कमी ।
- आधार र कारणको विवेचना नभएको स्थिति ।
- कमसल जमानत राख्ने र स्वीकार हुने गरेको ।
- मुलुकी कार्यविधिसंहिताको व्यवस्था केही हदसम्म स्पष्ट भए तापनि धरौटी तथा जमानत निर्देशिकाको व्यवस्था यथोचित पालना हुनुसमेत जरुरी छ ।

निष्कर्ष

थुनछेक आदेश फौजदारी कानूनको उल्लङ्घन गर्ने व्यक्तिलाई न्यायिक प्रक्रियाद्वारा न्यायिक कारबाहीको लागि कानूनबमोजिम गठन भएको अधिकार प्राप्त निकायद्वारा गरिने न्यायिक कार्यको महत्त्वपूर्ण चरण हो, जसले समग्र फौजदारी न्यायिक काम कारबाहीमा दूरगामी प्रभाव पार्ने भएकाले थुनछेकको प्रक्रियामा उचित ध्यान दिनु जरुरी छ । न्यायाधीशबाट हुने थुनछेक आदेशमा एकरूपता नभई विविधताका कारणले पनि न्यायिक प्रक्रिया अनुमान योग्य हुन सकेको छैन । धरौटीको सडामा लिइने कमसल जमानतका कारण जमानत प्रक्रिया केही औपचारिक हुन गएको छ । विभिन्न मुद्दामा राखिएको जेथा जमानतहरूको विवरण अद्यावधिक हुन नसकेका कारण अदालतले जफत गरेको जमानतसमेत सरकारी अभिलेखमा आउन सकेको छैन । देशभरिका जिल्ला अदालतले लिएको जेथा जमानतको एकीकृत सफ्टवेयर तयार गरी लागु गर्न नसकिएकाले यसलाई नियमित गर्न समेत सकिएको छैन । न्यायिक काम कारबाहीलाई त्रुटिरहित, वस्तुनिष्ठ, पारदर्शी, न्यायोचित, विवेकपरक र विश्वसनीय बनाउनका लागि त्यसतर्फ न्यायकर्मीको ध्यान जानु जरुरी देखिन्छ ।

सन्दर्भ सूची

१. नेपालको संविधान ।
२. मुलुकी फौजदारी अपराध (संहिता) ऐन, २०७४ ।
३. मुलुकी फौजदारी कार्यविधि (संहिता) ऐन, २०७४ ।
४. विशेष अदालत ऐन, २०४९ ।
५. मानव बेचबिखन तथा ओसारपसार (नियन्त्रण) ऐन, २०६४ ।
६. वन ऐन, २०७५ ।
७. संगठित अपराधसम्बन्धी ऐन, २०७० ।
८. बालबालिकासम्बन्धी ऐन, २०७५ ।
९. धरोटी तथा जमानत निर्देशिका २०७५ ।
१०. मुलुकी ऐन, २०२० ।
११. Black's Law Dictionary.
१२. ज़ाईन्द्र बहादुर कार्की, नजिर संग्रह, २०५९ ।
१३. नेपाल कानून पत्रिकाका विभिन्न अङ्कहरू, सर्वोच्च अदालत न्याय सेवा दर्पण, दिवाकर भट्ट पुकारराज नेपाल, २०६१ ।
१४. नेपाल ऐन संग्रहका विभिन्न खण्डहरू, कानून किताब व्यवस्था समिति
१५. American Judiciary Act, 1789.

कोभिड-१९ ले महिलामा पारेको प्रभाव र सम्बोधनका उपाय

निशानराज गौतम

उपसचिव- महिला, बालबालिका तथा ज्येष्ठ नागरिक मन्त्रालय

विषय प्रवेश :

विश्वव्यापी महामारीको रूपमा फैलिएको कोभिड-१९ का कारण विश्वले एकैपटक मानवीय र आर्थिक सङ्कटको सामना गर्नुपरेको छ । कोरोना भाइरसको सङ्क्रमण विश्वका २१५ मुलुक तथा क्षेत्रहरूमा फैलिएको छ भने लाखौं मानिसहरूको मृत्यु भइसकेको छ । महामारीका कारण विश्वका समाज र अर्थतन्त्रहरू नराम्ररी प्रभावित भएका छन् । कोरोना भाइरस सङ्क्रमणको रोकथाम र नियन्त्रणका लागि गरिएको लकडाउन र आवागमनको कडाइले स्वास्थ्य सङ्कटबाट उत्पादन, वितरण, व्यापार, लगानी तथा रोजगारीसम्मको शृङ्खला प्रभावित भएको छ । यसले गर्दा विश्वका ६ (छ) करोड मानिसहरू गरिबीमा धकेलिने प्रक्षेपण विश्व बैंकले गरेको छ । प्रारम्भिक तथ्यांक हेर्दा कोभिड-१९ सङ्क्रमणबाट पुरुषहरूको मृत्युदर उच्च देखिए तापनि हरेक मुलुकको सामाजिक एवं आर्थिक क्षेत्र प्रभावित हुँदा यसका दुष्परिणामहरू पुरुषले भन्दा महिला तथा बालिकाले बढी भोग्नु परेको छ । लैङ्गिक समानताका परिसूचकहरूमा विगत केही समयदेखि निरन्तररूपमा हासिल हुँदै आएको प्रगति कोरोनाबाट उत्पन्न परिस्थितिका कारण दबाबमा परेका छन् । समाजको शक्ति संरचना, सम्पत्ति र स्रोत साधनमा महिलाको पहुँच यसै पनि कमजोर रहेको अवस्थामा कोरोनाको कहरले थप खाडल सिर्जना गरिदिएको छ ।

कोभिड-१९ ले महिलामा पारेको र पार्न सक्ने प्रभाव :

कोभिड-१९ ले महिलाको सामाजिक, आर्थिक एवं मनोवैज्ञानिकलगायतका क्षेत्रमा तत्कालीन र दीर्घकालीन दुबै प्रभाव पारेको छ । समाजमा विद्यमान असमान शक्ति संरचनाले गर्दा पनि पुरुषको तुलनामा महिलाहरू सङ्कटको समयमा अझ जोखिममा पर्ने गरेका छन् । कोरोनाबाट सिर्जित सङ्कटले उनीहरूको स्वास्थ्य, शिक्षा, आर्थिक अवस्था तथा मनोवैज्ञानिक पक्षमा पारेको तथा पार्न सक्ने प्रभावलाई तल चर्चा गरिएको छ ।

१) महिला तथा बालिकाको स्वास्थ्यमा प्रभाव :

कोभिड-१९ विरुद्धको लडाइमा स्वास्थ्य संस्थाको अग्रभागमा रहेर खटिने महिलाहरू जस्तै: स्टाफ नर्स एवं स्वयंसेविकाहरूमा सङ्क्रमणको जोखिम उच्च रहेको छ । त्यसैगरी दीर्घ रोगी तथा वृद्धवृद्धाको हेरचाह तथा स्याहारका साथै अत्यावश्यक वस्तु तथा सेवाको बिक्री वितरणमा समेत महिलाहरू नै खटिने भएकाले उनीहरूमा सङ्क्रमणको जोखिम बढेको छ । अर्कोतर्फ गर्भवती र सुत्केरी महिलाहरूको रोग प्रतिरोधात्मक क्षमता कमजोर हुने भएकाले उनीहरू सधैं सङ्क्रमणको जोखिममा रहन्छन् । सङ्कटकालीन अवस्थामा कतिपय अत्यावश्यक सेवाहरू जस्तै : गर्भवती/प्रसूति सेवा, खोप सेवा, यौन तथा प्रजनन स्वास्थ्य सेवा इत्यादिमा आउने अवरोधका कारण महिलाहरूको स्वास्थ्य जोखिम बढ्ने र मृत्युसम्म हुने गरेको छ । नेपालमा लकडाउनका कारण सुत्केरीको समयमै उद्धार हुन नसकेको र धेरै महिलाले अकालमै ज्यान गुमाउनु परेको समाचार सञ्चारमाध्यमबाट प्रसारण भइरहेका छन् । लकडाउन अवधिभर घरभित्रै बस्नुपर्दा थपिएको कार्यबोझले महिलाहरूको मानसिक समस्या समेत बढेको तथ्यहरू सार्वजनिक भएका छन् ।

२) महिला तथा बालिकाको शिक्षामा प्रभाव :

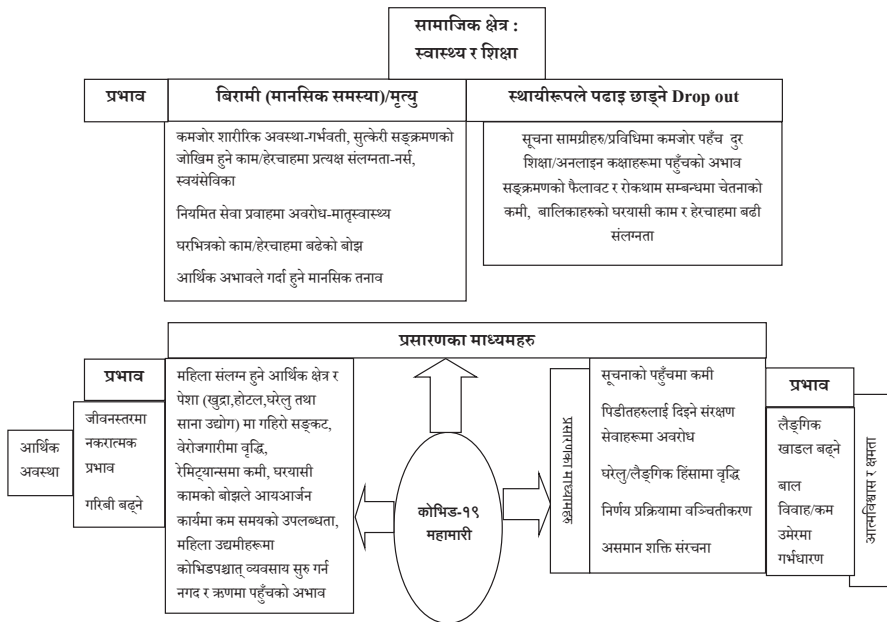
महामारी नियन्त्रणको लागि लामै समय विद्यालय बन्द हुँदा बालिकाहरू शिक्षाको अवसरबाट वञ्चित भएका छन् । विद्यमान

लैङ्गिक असमानताका कारण बालिकाहरू घरमै शिक्षा तथा दूरशिक्षाको माध्यमबाट गराइने पठनपाठनमा समेत सामेल हुन नसकेको अवस्था छ । नेपालजस्तो कम विकसित मुलुकमा विशेषगरी ग्रामीण क्षेत्रका बालिकाहरूमा डिजिटल प्रविधि र मोबाइल इन्टरनेटको पहुँच अत्यन्तै कम रहेको छ । यही बेला अधिकांश गरिब परिवारका बालिकाहरू घरायसी काममा बढी संलग्न हुनुपर्ने भएकाले पनि पढ्नेलेख्ने समय थोरै मात्रै उपलब्ध हुन्छ । यस्तो अवस्थामा कतिपय बालिकाहरूले सधैंका लागि विद्यालयको पढाइ छोड्ने जोखिम बढ्न सक्छ । पश्चिम अफ्रिकामा इबोला सङ्कटपछि बालिकाहरूले विद्यालय छाड्ने दर बढेको अध्ययनबाट देखिएको थियो । अर्कोतर्फ कम विकसित मुलुकमा अधिकांश प्रौढ महिलाहरू कम साक्षर हुने भएकाले उनीहरू सूचना सञ्जालमा आबद्ध हुँदैनन् र महामारीका लक्षण तथा रोकथामका उपायबारे अनभिज्ञ हुन्छन् । यससम्बन्धी ज्ञानको अभाव र सूचनामा पहुँच नहुँदा भाइरस सङ्क्रमणको दर बढी हुनुका साथै मृत्युको जोखिम समेत उच्च देखिएको छ ।

३) महामारीले महिलामा पार्ने आर्थिक प्रभाव :

कोरोना भाइरस नियन्त्रणका लागि अवलम्बन गरिएकालकडाउन, विद्यालय बन्द, अत्यावश्यक बाहेकका सेवा बन्द, आवागमनमा कडाइ, रेमिट्यान्समा गिरावट इत्यादिका कारण महिलाहरूको रोजगारी र स्वरोजगारका अवसरहरूमा व्यापक कटौती हुने अवस्था सिर्जना भएको छ । विकासोन्मुख मुलुकका अधिकांश महिलाहरू सामान्य अवस्थामा समेत कम आम्दानी/बचत हुने अनौपचारिक क्षेत्रमा कार्यरत हुन्छन् र पुरुषको तुलनामा महामारीको झड्का सामना गर्ने क्षमता पनि कम हुन्छ । नेपालमा कोभिड-१९ ले पर्यटन, यातायात, अतिथि सत्कार, होटल, गार्मेन्ट उद्योग, खुद्रा पसल (खाद्यान्न, औषधी पसलबाहेक) लगायतका क्षेत्रमा व्यापक प्रभाव पारेको छ जहाँ अधिकांश महिला कार्यरत छन् । यी क्षेत्रमा काम गर्ने अत्यधिक महिलाहरूको रोजगारीसँगै आम्दानी गुमेको अनुमान गरिएको छ । त्यसैगरी स्वरोजगार क्षेत्र र साना व्यवसायहरू (रेष्टुराँ र पसलहरू) मा महिलाको संलग्नता बढी हुने गरेको र यी क्षेत्रहरू पनि नराम्ररी प्रभावित भएका छन् । यसरी अनौपचारिक क्षेत्रमा कार्यरत महिलाहरूले एकातिर रोजगारी गुमाउने र अर्कोतिर सामाजिक संरक्षणको दायराभित्र पनि नसमेटिने भएकाले उनीहरू गरिबीको जोखिममा परेका छन् । त्यसैगरी यसअघि नै गरिबीको रेखामुनि रहेका घर परिवार र सुकुम्बासी बस्तीमा बसोवास गर्ने महिलाहरू स्वास्थ्य र आर्थिक सङ्कटको भुमरीमा धकेलिन बाध्य भएका छन् ।

कोभिड-१९ महामारीबाट महिलामा पार्ने प्रभाव :

यसका अतिरिक्त धेरै सन्तान भएका महिलाहरू, एकल महिला, पति गुमाएका, परिवारले छाडेका तथा वेवास्ता गरिएका एवं दीर्घ रोगी पुरुष भएका घरपरिवारमा बस्ने महिला तथा बालिकाहरू पनि महामारीको समयमा गरिबीको रेखामुनि धकेलिने सम्भावना बढी हुन्छ। लकडाउनका कारणले आपूर्ति प्रणालीमा आउने अवरोध, अत्यावश्यक खाद्य पदार्थमा हुने मूल्यवृद्धि, कृषि उत्पादनमा आउने कमीका साथै उत्पादित वस्तुहरू बजारसम्म पुऱ्याउन नसक्ने अवस्थाले आमदानी घट्छ र महिलाहरू गरिबीको चपेटामा पर्दछन्। UN Women को एक सर्वेक्षणले पनि रोजगारी गुमाउने र गरिबीको दर पुरुषभन्दा महिलामा एकदमै छिटो हुने देखाएको छ।

४) महिलाहरूको आत्मविश्वासमा प्रभाव :

कोभिड-१९ लगायतका महामारीको समयमा महिलाहरू घरेलु तथा लैङ्गिक हिंसामा पर्ने जोखिम बढ्छ। नेपालमा लकडाउनको अवधिमा शारीरिक, मानसिक र लैङ्गिक हिंसा बढेको र आत्महत्याका घटनाहरू समेत बढेको पाइएको छ (कान्तिपुर, जेठ २५, २०७७)। लकडाउन अवधिमा आत्महत्या गर्ने ४३२ जनामध्ये ३९६ जना महिला रहेको तथ्यांकले स्थिति भयावह अवस्था रहेको सङ्केत गर्दछ। रोजगारी गुमाउनु पर्दाको पीडा, आधारभूत आवश्यकताको परिपूर्ति गर्न नसक्दा र परिवारको जिम्मेवारीको बोझले डिप्रेसन बढेको र यसले आत्महत्यासम्म पुगे गरेको पाइएको छ। महामारीको समयमा अग्रपङ्क्तिमा काम गर्ने महिला स्वास्थ्यकर्मीहरू लैङ्गिक हिंसा र दुर्व्यवहारमा पर्ने गरेका छन्। घरायसी कामको बोझ बढ्नुका साथै यही बेला आफन्त तथा नजिकका पार्टनरबाट हुने हिंसा विश्वभरि नै बढेको पाइएको छ। अर्कोतर्फ बालिकाहरूमा उमेर नपुग्दै विवाह गर्ने र असुरक्षित गर्भपतनका घटनाहरू पनि बढेका छन्।

कोभिड-१९ ले महिलामा परेको प्रभाव सम्बोधनका उपायहरू :

कोभिड-१९ ले महिलामा परेको प्रभावको सूक्ष्म अध्ययन र विश्लेषण गरी तत्कालीन र दीर्घकालीन उपायहरूको माध्यमबाट उनीहरूको सामाजिक एवं आर्थिक सक्षमता बढाउनुपर्ने देखिन्छ। नेपाल सरकारको आर्थिक वर्ष २०७७/७८ को नीति तथा कार्यक्रमले कोभिड-१९ को तत्कालीन प्रभाव सम्बोधन गर्न राज्यप्रणालीको प्रभावकारिता अभिवृद्धि गरी आन्तरिक आवागमन र आपूर्ति व्यवस्था सुचारु गर्ने, स्वास्थ्य र शिक्षामा गुणात्मक सुधार गर्ने, कृषि तथा औद्योगिक उत्पादन वृद्धि गर्ने र विकास निर्माणलाई तीव्रता दिने नीति लिएको छ। साथै महामारीपछिको थप रणनीति र कार्ययोजना तयार गरी क्षेत्रगत विशेष कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने र महामारीका कारण रोजगारी गुमाएका श्रमिक, साना किसान असहाय व्यक्ति, गरिब तथा विपन्न वर्गका परिवारलाई लक्षित गरी स्वास्थ्य, शिक्षा, सीपविकास, तालिम, रोजगारी एवं आयआर्जनसम्बन्धी कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने रणनीति बनाइएको छ। यी कार्यक्रमहरू कार्यान्वयन गर्दा महिला तथा बालिकाहरूलाई विशेष प्राथमिकता दिनुपर्ने र त्यसको लाभ उनीहरूले पाउने सुनिश्चितता गर्नुपर्छ।

महिला बालबालिका तथा ज्येष्ठ नागरिक मन्त्रालयले कोभिड-१९ सङ्क्रमणबाट महिला, बालबालिका, अपाङ्गता भएका व्यक्ति र ज्येष्ठ नागरिकमा परेको र पर्न सक्ने असरहरूको सम्बोधन गर्न तत्कालीन, मध्यकालीन र दीर्घकालीन क्रियाकलाप समेटिएको कार्ययोजना कार्यान्वयनमा ल्याएको छ। यसअनुसार लकडाउनले अति विपन्न, पछाडि परेका र हिंसापीडित महिलामा परेको असर मापन गरी सुझाव दिन Rapid Gender Assessment कार्य सुरु गरिएको छ। आश्रयस्थलमा रहेका अशक्त र मानसिक सन्तुलन गुमाएका महिलाहरूलाई स्यानिटरी प्याडलगायत अत्यावश्यक सामग्री उपलब्ध गराउने, पालिकाभिन्न रहेका पुनस्थापना केन्द्रहरूको तथ्यांक तयार गर्ने, लैङ्गिक हिंसापीडितको लागि विभिन्न हटलाइन सेवालाई प्रभावकारी बनाउने, उनीहरूलाई निःशुल्क कानुनी सहायता, आधारभूत स्वास्थ्य सामग्रीहरू तथा मनोसामाजिक परामर्श सेवा उपलब्ध गराउने, यौनशोषण, दुर्व्यवहारलगायत विभिन्न प्रकारका लैङ्गिक हिंसा न्यूनीकरणका लागि सञ्चार माध्यममार्फत सूचना सम्प्रेषण गर्ने, गर्भवती तथा सुत्केरी महिलाहरूलाई चौबीसे घण्टा एम्बुलेन्स सेवा उपलब्ध गराउनेजस्ता तत्कालीन उपायहरूको माध्यमबाट कोभिड-१९ ले महिलामा परेको प्रभाव सम्बोधन गर्ने प्रयास गरिएको छ। साथै कोभिड-१९ ले परेको लैङ्गिक असर तथा प्रभावको अध्ययन अनुसन्धान गरी प्राप्त प्रतिवेदनका आधारमा नीति तर्जुमा गर्ने, जीविकोपार्जन गुमाएका सङ्कटग्रस्त समुदायका महिला तथा तीनका परिवारको बेरोजगारी तथा गरिबी सम्बोधन गर्न उद्यमशीलता विकास, जीविकोपार्जन सुधार, सीपमूलक तालिम तथा वित्तीय पहुँच विस्तारलगायतका कार्यक्रमहरूमा आबद्ध गराउनेजस्ता मध्यकालीन र दीर्घकालीन उपायहरूको कार्यान्वयनमा जोड दिई सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तीनवटै तहलाई जिम्मेवार बनाइएको छ।

आर्थिक वर्ष २०७७/७८ को बजेट वक्तव्यमा असहज परिस्थितिका कारणले बढी जोखिममा परेका महिला, बालबालिका, जेष्ठ नागरिक तथा अपाङ्गता भएका व्यक्तिलाई थप सुरक्षा तथा संरक्षण प्रदान गर्ने, महिलाको सामाजिक-आर्थिक अधिकार हासिल हुने गरी महिला लक्षित कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने, राष्ट्रपति महिला सशक्तीकरण परियोजनामार्फत मुलुकभरका विपन्न र वञ्चितमा परेका महिलाको सीप तथा उद्यमशीलता विकास गरी रोजगारीका अवसर प्रदान गर्ने, स्वास्थ्य जोखिममा परेका दुर्गम क्षेत्रका गर्भवती र सुत्केरी महिलाको हवाई उद्धार गर्ने, सबै स्थानीयतहमा महिला उद्यमशीलता सहजीकरण केन्द्र स्थापना गर्ने, महिलाविरुद्ध हुने सबै प्रकारका सामाजिक भेदभाव, शोषण र हिंसा अन्त्य गर्ने तथा सामाजिक कुप्रथा, अन्याय र विभेद हटाउन स्थानीय सरकार, गैरसरकारी तथा सामुदायिक क्षेत्रसमेतको सहभागितामा सामाजिक जागरण र सचेतना अभियान सञ्चालन गर्ने उल्लेख गरी सोहीअनुसार कार्यक्रमहरू समेटिएको छ । त्यसैगरी गैरसरकारी क्षेत्र र दातृ निकायहरूले समेत विभिन्न कार्यक्रमहरू तर्जुमा गरी कार्यान्वयनको थालनी गरेका छन् । उदाहरणको रूपमा संयुक्त राष्ट्रसंघीय विकास कार्यक्रमले सुदूरपश्चिम, कर्णाली, गण्डकी र वाग्मती प्रदेशका ११ वटा सबैभन्दा बढी प्रभावित स्थानीयतहमा रोजगारी, सीपमूलक तालिम र प्रविधिसम्बन्धी सहायता गर्ने भएको छ । यी कार्यक्रमहरूको कार्यान्वयनबाट कोभिड-१९ ले महिलामा पारेको प्रभाव धेरै हदसम्म सम्बोधन हुने अपेक्षा गरिएको छ ।

कोभिड-१९ ले पारेको प्रभाव सम्बोधन गर्नको लागि श्रमशक्ति तथा अन्य सर्वेक्षणको सहयोग लिई गरिब घरपरिवारको प्रोफाइल तयार गर्नु अनिवार्य र आधारभूत शर्त हो । यसका लागि नेपालमा गरिब घरपरिवार पहिचान तथा परिचयपत्र, तेस्रो श्रम शक्ति सर्वेक्षण तथा राष्ट्रिय परिचयपत्रलाई आधार लिन सकिन्छ । तत्पश्चात् महामारीका कारण रोजगारी/आम्दानी/रेमिट्यान्स गुमाएका, हिंसा/दुर्व्यवहारमा परेका, आम्दानी नभएका एकल महिला, जोखिमयुक्त क्षेत्र र सुकुम्वासी बस्तीमा बसोवास गर्ने, अपाङ्गता भएका/दलित महिला, गर्भवती/सुत्केरी महिलाहरू पहिचान गरी उनीहरूका समस्या समाधान गर्न तत्कालीन, मध्यकालीन र दीर्घकालीन उपायहरूको कार्यान्वयन गर्दै जानुपर्छ । स्वास्थ्य, शिक्षा, अर्थतन्त्र, संरक्षणलगायतका क्षेत्रमा सञ्चालन गर्न सकिने क्रियाकलापहरूलाई तलको तालिकामा समेटिएको छ ।

महिलामा कोभिड-१९ बाट परेको प्रभाव सम्बोधनको मार्गचित्र :

क्षेत्र	उद्देश्य	प्रमुख क्रियाकलापहरू	सम्बोधन गर्नुपर्ने समयवधि	सम्बोधन गर्नुपर्ने वर्ग
स्वास्थ्य	कोभिड-१९ को सङ्क्रमण र मृत्युदर नियन्त्रण गर्ने ।	<ul style="list-style-type: none"> अग्रभागमा काम गर्नेका लागि व्यक्तिगत सुरक्षा उपकरण, सरसफाई सामग्रीहरू एवं कोभिड-१९ परीक्षणमा प्राथमिकता । मनोसामाजिक परामर्श । सुरक्षित मातृत्व सेवाहरूको निरन्तरता । गर्भवती/सुत्केरी महिलाहरूको उपचारमा विशेष प्राथमिकता । क्वारेण्टाइन/आइसोलेसनमा बसेका महिलाहरूलाई विशिष्टीकृत सेवा । सचेतनामूलक सामग्रीहरूको पचारप्रसार । 	तत्कालीन मध्यकालीन/ दीर्घकालीन	<ul style="list-style-type: none"> गरिब परिचयपत्र पाएका । आम्दानी/रोजगारी गुमेका । हिंसा/दुर्व्यवहारमा परेका । आम्दानी नभएका एकल महिला । जोखिमयुक्त क्षेत्र र सुकुम्वासी बस्तीमा बसोवास गर्ने ।
शिक्षा	बालिकाहरूमा विद्यालय बाट हुने drop out कम गर्ने ।	<ul style="list-style-type: none"> सामाजिक संजाल एवं सूचनामा पहुँच बढाई बालिकाहरूले अनलाईन/डिजिटल प्रविधिबाट शिक्षा पाउने अवस्थाको सुनिश्चितता । लक्षित बालिकाहरूलाई डिजिटल प्रविधिहरूमा पहुँच । बालिकाहरूलाई छात्रवृत्ति/नगद सहयोग / शैक्षिक सामग्रीहरूमा पहुँच बढाउन बालिका लक्षित हस्तक्षेपका कार्यक्रमहरू सञ्चालन । 		<ul style="list-style-type: none"> महिला घरमूली/रेमिट्यान्स गुमेका । अपाङ्गता भएका/दलित महिला । गर्भवती/सुत्केरी महिला । हिंसा र दुर्व्यवहारमा परेका ।

<p>आर्थिक अवस्था</p>	<p>जीविकोपार्जनमा सुधार गर्ने। गरिबीमाथि प्रहार गर्ने।</p>	<ul style="list-style-type: none"> जोखिममा रहेका सम्बोधन गर्नेपने वर्गलाई सामाजिक सुरक्षाको जालोभित्र आबद्ध गराउने। नगद/खाद्यान्न राहतको रूपमा वितरण गर्ने। बालबालिका/वृद्धवृद्धा/हिंसापीडितको हेरचाहमा खटिएका व्यक्ति/संस्थालाई आर्थिक सहयोग दिने। कोभिड १९ पछि रोजगारीमा जाने महिलाका बच्चाहरूको हेरचाहमा सहयोग गर्ने। महिलाहरूलाई स्वरोजगार व्यवसाय सुरु गर्न सुरुआती पूँजी उपलब्ध गराउने। महिला उद्यमशीलता विकासमा सहयोग र सहजीकरण गर्ने। अति जोखिममा रहेका असहाय, एकल महिलालाई दीर्घकालीन सहयोग गर्ने। 	<p>तत्कालीन मध्यकालीन/ दीर्घकालीन</p>	<ul style="list-style-type: none"> गरिब परिचयपत्र पाएका। आम्दानी/रोजगारी गुमेका। हिंसा/दुर्व्यवहारमा परेका। आम्दानी नभएका एकल महिला। जोखिमयुक्त क्षेत्र र सुकुम्बासी बस्तीमा बसोवास गर्ने। महिला घरमूली/रेमिट्यान्स गुमेका। अपाङ्गता भएका/दलित महिला। गर्भवती/सुत्केरी महिला। हिंसा र दुर्व्यवहारमा परेका।
<p>संरक्षण र सशक्तीकरण</p>	<p>लैङ्गिक हिंसा नियन्त्रण गर्ने।</p>	<ul style="list-style-type: none"> सामाजिक सचेतना कार्यक्रम सञ्चालन। हिंसापीडितको संरक्षण र सहयोग, मनोसामाजिक परामर्श। हटलाइन सेवाहरूको प्रभावकारी रूपमा सञ्चालन। आर्थिक सुरक्षाका लागि हिंसापीडित महिलाहरूलाई आयआर्जनमा सहयोग। दुर्व्यवहार रोकथामको लागि अभियानमूलक कार्यक्रम सञ्चालन। 		

नेपाल सङ्घीयतामा प्रवेश गरेसँगै राज्य शक्ति संघ, प्रदेश र स्थानीयतहबीच बाँडफाँड भएको परिप्रेक्ष्यमा संविधान र कार्यविस्तृतीकरण प्रतिवेदनले मार्गनिर्देश गरेअनुरूप हरेक निकायले आ-आफ्नो दायित्व र जिम्मेवारी वहन गर्नु वाञ्छनीय छ। सङ्घीयताको अभ्यास गर्दैगर्दा संघ, प्रदेश र स्थानीय ३ वटै निकायले समन्वय र साझेदारीको टड्कारो आवश्यकता महसुस गरेका छन्। तर कसरी (?) भन्ने बारे सबै तहका निकायहरू अलमलमा परेजस्तो देखिएको छ। तसर्थ काममा दोहोरपोन नपर्ने गरी महिलाको सामाजिक एवं आर्थिक उन्नयनका लागि ३ तहबीच प्रभावकारी तालमेल हुन जरुरी छ। अन्यथा कोभिड १९ लगायतका महामारीले सिर्जना गर्ने चुनौती सामना गर्दै **समृद्ध नेपाल, सुखी नेपाली**को सपना साकार पार्ने प्रयासहरू निरर्थक हुनेछन्।

निष्कर्ष :

कोभिड-१९ महामारी स्वास्थ्यसँग सम्बन्धित मात्रै रहेन। किनकि यसबाट विश्वका हरेक समाज र अर्थतन्त्रहरू खल्बलिएका छन्। यद्यपि स्थान, परिवेश, लिङ्ग, जातिअनुसार यसले पारेको र पार्ने प्रभाव एउटै प्रकृतिको भने छैन। विद्यमान लैङ्गिक विभेदका कारण यस महामारीबाट पुरुषभन्दा महिला बढी प्रभावित भएको तथ्य र सम्बोधनका उपायहरूबारे माथि विस्तृतमा चर्चा गरिसकिएको छ। शिक्षा, स्वास्थ्य, अर्थतन्त्रलगायतका क्षेत्रमा सुझाइएका ती उपायहरूलाई इमान्दारपूर्वक कार्यान्वयन गर्ने हो भने हामी माझ अभिशाप बनेर देखा परेको महामारीबाट त्राण पाउन सकिने अवसर पनि छ। यसका लागि संघ, प्रदेश र स्थानीयतहमा सरकारी एवं गैरसरकारी क्षेत्रहरूले एकअर्कासँग उचित साझेदारी र समन्वय गर्दै महामारी प्रभावित महिलाहरूलाई केन्द्रविन्दुमा राखेर साझा अभियान सञ्चालन गर्नुपर्ने आवश्यकता देखिन्छ।

सन्दर्भ सूची :

Policy brief: The impact of Covid-19 on Women, United Nations.

Policy Note: Gender Dimension of the Covid- 19 Pandemic, World Bank.

<https://www.unwomen.org/en/news/in-focus/in-focus-gender-equality-in-covid-19-response>

नेपाल सरकारको नीति तथा कार्यक्रम (२०७७/७८) ।

माननीय अर्थ मन्त्रीबाट संघीय संसदा आर्थिक वर्ष २०७७ । ७८ को बजेट वक्तव्य ।

कोरोना भाइरस (COVID-19) सङ्क्रमणबाट महिला, बालबालिका, अपाङ्गता भएका व्यक्ति तथा ज्येष्ठ नागरिकहरूमा परेको र
पर्न सक्ने असरहरूको बारेमा सुधार तथा सम्बोधन गर्न र सामाजिक संघ-संस्था परिचालन गर्ने सम्बन्धी कार्ययोजना, २०७७ ।

लैङ्गिक हिंसा अन्त्यसम्बन्धी कानुनमा प्रकोप/सङ्कट

व्यवस्थापनका सवालहरू

रोशनी देवी कार्की

उपसचिव- महिला, बालबालिका तथा ज्येष्ठ नागरिक मन्त्रालय

१. विषय प्रवेश

लैङ्गिक अन्त्यसम्बन्धी कानुनमा गरिने जुनसुकै प्रकारको हिंसा, विभेद र दुर्व्यवहारलाई लैङ्गिक विभेद भनिन्छ जसलाई कानुनले अमान्य, गर्न नहुने एवं दण्डनीय मानेको छ। नेपालको संविधानले लैङ्गिक समानता र समानुपातिक समावेशीकरणको सिद्धान्तलाई सुनिश्चतता गरेको छ। संविधानको धारा १२ मा आमा वा बाबुको नामबाट लैङ्गिक पहिचान सहितको नागरिकता प्राप्त गर्ने व्यवस्था गरेको छ। धारा १८ मा समानताको हक, धारा ३८ मा महिलाको हक जहाँ महिलाको अधिकार सम्बन्धी विशेष व्यवस्था गरिएको छ। त्यस्तै धारा ४२ मा सामाजिक न्यायको हक र धारा ४३ मा सामाजिक सुरक्षाको हकमार्फत विभिन्न संरक्षणात्मक अधिकारको व्यवस्था गरेको छ। माथि उल्लिखित मौलिक अधिकारको कार्यान्वयनको लागि नीतिगत व्यवस्था, कानुनी व्यवस्था, संस्थागत व्यवस्था, कार्यक्रमगत व्यवस्था बजेटको व्यवस्था, जनशक्तिको व्यवस्था, प्रविधिको व्यवस्था जस्ता धेरै योजनाहरू तय गरी कार्यान्वयनमा ल्याएको छ। तथापि समाजमा सताब्दिऔंदेखि शक्तिसम्पन्न व्यक्ति अर्थात् पुरुषले महिला तथा बालिकामाथि अन्याय, शोषण, विभेद, हिंसा दुर्व्यवहार गर्दै आएको छ। विशेषतः महिला, बालिका तथा किशोरीहरू सामाजिक, आर्थिक, धार्मिक, शैक्षिक हिसाबले अन्याय, विभेद र हिंसामा परेका छन्।

सामाजिक, आर्थिक, धार्मिक, सांस्कृतिकजस्ता कारणले गरिने विभेद त छँदैछन् यसका अतिरिक्त समय समयमा अप्रत्याशितरूपमा पैदा हुने आकस्मिक प्रकोप, महामारी जस्ता प्राकृतिक कारणले समेत महिला, बालिका तथा किशोरीहरू नै उच्च जोखिममा पर्ने गरेका छन्। घरभित्र तथा घरबाहिर जतासुकै महिलाहरू सुरक्षित हुन सकिरहेका छैनन्। समाजलाई सहज वातावरण बनाउने सबैभन्दा ठूलो अस्त्र भनेकै नीति तथा कानुन हो। नीति तथा कानुनमा प्रावधाननै छैन भने जस्तोसुकै विषय भए पनि सम्बोधन गर्न सकिन्न। यसैले हाम्रा जतिपनि लैङ्गिक समानता कायम गर्न तथा लैङ्गिक हिंसा अन्त्य गर्ने/गराउने ऐनहरू कार्यान्वयनमा रहेका छन् सबैमा सङ्कट उत्पन्न समयमा जोखिममा पर्न सक्ने समूहहरूका बारेमा कुनै व्यवस्था रहेको पाइन्न। जस्तै घरेलु हिंसा (कसुर र सजाय) ऐन, २०६६, छाउपडी प्रथा उन्मूलन निर्देशिका, २०६४, बोक्सीको आरोप (कसुर तथा सजाय) ऐन, २०७२, एकल महिला सुरक्षा कोष सञ्चालन नियमावली, २०७०, कार्यस्थलमा हुने यौनजन्य दुर्व्यवहार (निवारण) ऐन, २०७१, आचरण २०७४, लैङ्गिक हिंसा निवारण कोष (सञ्चालन) नियमावली, २०६७, मानव बेचबिखन तथा ओसारपसार (नियन्त्रण) ऐन, २०६४ तथा नियमावली २०६५ आदि ऐनहरू कुनैमा पनि सङ्कट, प्रकोप, महामारी, आतातित अवस्था, प्राकृतिक दैविक, मानवीय सङ्कटको अवस्थामा सामान्य अवस्थामा समेत जोखिममा रहेकाहरूलाई विशेष व्यवस्था गरिएको पाइँदैन। जसले गर्दा जोखिम अझ भयानक बन्न सक्छ।

सबैले बुझ्ने भाषामा प्रष्ट पार्दा ठूलो भूकम्प, हुरी बतास आउँदाको समयमा, ठूलो आँधीबेहरीको समयमा, बाढी पहिरोको समयमा, आगलागीको समयमा, महामारी रोग कोरोना भाइरसको समयमा आम समुदाय नै भयभित्त र त्राहिमामु हुन्छ। विपत्त/जोखिम सबैका लागि भयानक हुने हुँदा सञ्चालनमा रहेका सबै सेवाहरू ठप्प हुन सक्छन्। जसले जेखिममा हुनेहरूको जीवन अत्यन्तै कठिन बन्छ। यसैले सङ्कटलाई सामना गर्ने विधि ऐनमै व्यवस्था गरिनुपर्दछ। कुनै पनि ऐनको मुख्य विशेषता भनेकै घट्न सक्ने असाध्यिक अवस्थाको वारेमा समेत केही न केही व्यवस्था भएको हुनुपर्दछ। तर यस सबालमा हाम्रा जतिपनि ऐनहरू बनेका छन् प्राय सबै सङ्कट/

जोखिमको व्यवस्थापनमा चुकेका छन् । तैपनि सङ्कट/प्रकोपको व्यवस्थापन गर्न ऐन कानून नभएको भन्ने होईन । जस्तै नितिगत तथा रणनीतिगत योजनाहरू विपत् जोखिम न्यूनीकरण राष्ट्रिय नीति, २०७५ , विपत् जोखिम न्यूनीकरण तथा व्यवस्थापन ऐन, २०७४, विपत् जोखिम न्यूनीकरण राष्ट्रिय रणनीतिक कार्ययोजना २०१८-२०३० रहेका छन् । त्यस्तै संवैधानिक व्यवस्था र चालु अवधिक योजनामा विपत् जोखिमबाट सुरक्षित र उत्थानशील नेपाल बनाउने योजना रहेको छ ।

२. परिचय

विपत्/सङ्कट सोच्दै नसोचिएको अवस्था हो । यो अप्रत्याशित, अनौठो अनुमान नै नगरिएको अवस्था हो । जसले असहज अवस्थाको सिर्जना गर्दछ । यो आफैमा डरलाग्दो, कहलिलालाग्दो र भयानक हुन्छ । जसका कारण यसको असर त्यतिकै विध्वंसकारी र धनजनको ठूलो क्षति पुऱ्याउने प्रकारको हुन्छ । समाजमा यसलाई प्रकृतिको डरलाग्दोरूपमा व्याख्या गरिने गरिन्छ । यसको विशेषता अत्यन्तै छोटो समय रहने तर समाजमा पर्ने असर अत्यन्त त्रासदी आजीवन पीडा, दर्द र नाजुक स्थिति बनाउने खालको हुन्छ । जस्तै सङ्कटका स्वरूपहरू भूकम्प, हुरी बतास, ठूलो आँधीबेहरी, बाढी पहिरो, आगलागी, महामारी रोग (कोरोना भाइरस) । यी जति पनि रूपहरूको नामकरण गरिएको छ यी घटना घटेपछि दिएका नामहरू मात्र हुन् । यी बाहेकका प्रकृतिमा अन्योन्य घटना घटन सक्ने रूपहरू हाम्रो आकलन बाहिर पर्दछन् । यसैले हाम्रो अस्तित्व प्रकृतिकै हातमा छ । यसोभन्दा फेरी हामी हात बाँधेर बस्यौं भने त्यसको परिणाम अत्यन्तै भयाभय हुन्छ । यसैले प्रत्येक व्यक्ति आफैभित्र सङ्कटको व्यवस्थापक बन्नु पर्दछ । यसोभन्दा माथि बताएअनुसार बनेको रूपलाई व्यक्तिभित्रको एकलो सामर्थ्यबाट सम्भव रहन्न । त्यसैले राज्यले हरेक नीतिहरूमा घटन सक्ने सङ्कट/जोखिमको सामना गर्ने निकास खुलाई दिनुपर्दछ ।

३. नेपालमा सङ्कट/ जोखिमको अवस्था

परिचयमा भनिसकियो कि सङ्कट असामान्य, निश्चित नभएको, अकल्पनीय, अप्रत्याशित कहलीलाग्दो अवस्था हो । घटना घटिनसकेसम्म यसको प्रकृति, मापन, असर, आकार प्रकार आदिका बारेमा स्पष्ट पार्न सकिन्न । तापनि खोज, अनुसन्धान र सर्वेक्षणका माध्यमबाट केही न केही अनुमान गरी तथ्यांक राखिएको भन्ने पक्कै छ । नेपाल निरन्तर दोहोरिरहने प्रकोपको घटनाबाट उत्पन्न सङ्कटको उच्च जोखिममा रहेको मुलुक हो । यहाँको भू-धरातलीय स्वरूपका कारण वर्षेनी बाढी पहिरो, महामारी, आगलागी, भू-क्षय, शीतलहर, हिमपात जस्ता विपत्जन्य अवस्थाले ठूलो धनजनको नोक्सानी हुने गरेको छ । भू-कम्पीय हिसाबले विश्वमाझ ११ औं स्थानमा, जलउत्पन्न जोखिमका हिसाबले तीस्रो स्थानमा र जलवायु परिवर्तनका हिसाबले चौथो स्थानमा रहेको छ । हरेक वर्ष औषत ५०० भन्दा बढी विपत्का घटनाहरू हुने गरेका छन् ।

काठमाण्डौ उपत्याका भू-कम्पीय र महामारीको हिसाबले अत्यन्तै जोखिममा रहेको छ । प्राकृतिक तथा गैरप्राकृतिक घटनाहरूका कारण नेपालको भौतिक, आर्थिक, सामाजिक बिकास र उन्नतिमा बाधा पुगेको छ । सन् २०१० मा विश्व बैकले गरेको एक अध्ययले नेपाललाई प्रकोपको हबको रूपमा चित्रण गरेको छ । नेपालमा सन् १९७१ देखि २०१० सम्मको तथ्यांकलाई हेर्दा हरेक विपद २ जनाको मृत्यु हुने गरेको पाईन्छ । नेपालको संविधानले प्राकृतिक प्रकोपबाट हुने जोखिम न्यूनीकरण गर्न पूर्वसूचना, तयारी, उद्धार, राहत एवम् पुनस्थापना गरिने नीति अवलम्बन गरिदै विपत् व्यवस्थापन कार्यलाई स्थानीय सरकारको एकल अधिकार तथा सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय सरकारको साझा अधिकारका रूपमा राखेको छ । नीतिगत, कानुनी तथा संस्थागत व्यवस्था गरिएको छ । विपत् जोखिम न्यूनीकरण राष्ट्रिय नीति, २०७५ विपत् जोखिम न्यूनीकरण तथा व्यवस्थापन ऐन, २०७४ , विपत् जोखिम न्यूनीकरण राष्ट्रिय रणनीतिक कार्ययोजना, २०१८-२०३० लगायतका नीतिगत तथा कानुनी व्यवस्थाहरू छन् । विद्यमान व्यवस्थाहरू रहे तापनि सङ्कट जोखिमको अवस्थामा कानून एकातिर र घटनाका असरहरूले मानिसको कन्तबिजोग अर्कातिर छताछुल्लको वातावरण सिर्जना हुने गरेको छ ।

४. सङ्कट/प्रकोपमा उच्च जोखिममा रहेका वर्गहरू

हाम्रो सामाजिक संरचना असमान रहेको छ । अर्थात् यहाँ धनी र गरिबको व्यापक खाडल रहेको छ । धनी वर्गका मानिसलाई सामान्य जीवनकालमा सङ्कटको अवस्था रहन्न । कारण गास, बास र कपासको लडाइबाट उनीहरूको जीवन कैयौं गुणा माथि हुन्छ । तर जो व्यक्ति गास, बास र कपासका लागि सधै छटपटाई रहेको हुन्छ ऊ सधै जोखिम मै बाँचिरहेको हुन्छ । समाजमा

अझैपनि गरिबीको रेखामुनि रहेको जनसङ्ख्या १८.७ प्रतिशत रहेको छ भने बहुआयमिक गरिबीको सूचकाङ्क १८.६ प्रतिशत रहेको छ । अझै पनि ६ प्रतिशत जनसङ्ख्या पिउने पानीको समस्यामा छन् यिनै खाडलहरूकाबीच जोखिममा परेका वर्गहरू यस प्रकारका छन् :

(क) **महिला** ; महिलामाथि हुने असमान व्यवहार, सामाजिक, सांस्कृतिक, धार्मिक हानिकारक प्रथा तथा प्रचलनले महिला, बालिका र किशोरीहरूलाई दोस्रो दर्जाको रूपमा लिने गरिन्छ । शैक्षिक, आर्थिक र रोजगारीका दृष्टिकोणबाट महिलाहरू विशेष पछाडि परेका छन् । कतिपय अवस्थामा राज्यले विशेष नीति नलिँदा राज्यले समेत महिलाहरूलाई पछाडि पारेको हुँदा उनीहरूको जीवन जोखिममा पर्ने गरेको छ । ग्रामीण परिवेशका महिला तथा किशोरीहरू लामो दुरीमा खोला, खोल्सा अनकण्टार ठाउँमा घण्टौं लगाएर खानेपानीका लागि सङ्घर्ष गर्दा अपनै छिमेकी र आफन्तबाटै हिंसामा पर्ने गरेका छन् । ग्रामीण परिवेशमा झण्डै ९ प्रतिशत जनसङ्ख्या बिजुली बत्तीको पहुँचभन्दा बाहिर रहेका छन् । एकान्तमा आफ्ना श्रीमान् र सन्तान वैदेशिक भूमिमा श्रमका लागि गएका समयमा विभिन्न प्रकारका हिंसामा पर्ने गरेका छन् ।

महिलाहरूको साक्षरता दर ५७.७ प्रतिशत मात्र रहेको छ । महिलाहरूको आर्थिक अवस्था अत्यन्तै नाजुक रहेको छ । केवल २६ प्रतिशत महिलामा मात्र सम्पत्तिमाथिको केही अधिकार रहेको छ । महिलाहरूको श्रमशक्ति सहभागिता दर २६.३ प्रतिशत मात्र रहेको छ । त्यस्तै बेरोजगारी दर १३.१ प्रतिशत रहेको छ । अर्थात् यस्ता प्रकारका हिंसा घटाउने पीडकहरू बढीमा पुरुषहरू रहेका छन् । अझैपनि समाजमा हिंसामा परेका महिला, बालिका तथा किशोरीहरूलाई उद्धार गरी पुनस्थापना केन्द्रमा राखिन्छ । प्रायः हिंसामा परेकाहरूको शारीरिक, मानसिक र बौद्धिक अवस्था अत्यन्त कमजोर हुन्छ । आपराधिक क्रियाकलाप र कठोर यातनाका कारण कतिपय महिला तथा किशोरीको मानसिक विचलनमा परेकाले सोच्ने शक्ति हास भएको हुन्छ । जसले गर्दा पारिवारिक पुनर्मिलन गराउन कठिन भएकाले आजीवन पुनस्थापना केन्द्रमा बस्नुपरिरहेको छ । यिनीहरूको जीवन सधैं जोखिममा रहेको हुन्छ । सडकट/आपत्तिवपत्को अवस्थामा यस्ता वर्गहरू उच्च जोखिममा पर्न सक्छन् । यसैले यिनीहरूलाई सडककालीन समयसा विशेष व्यवस्था गरिनु पर्ने हुन्छ । तर हाम्रा जति पनि लैङ्गिक हिंसा अन्त्य गर्ने कानुन कार्यान्वयनमा रहेका छन ती सबैले सडकट/जोखिमको अवस्थालाई सम्बोधन गर्न कुनैपनि प्रावधान राखिएको छैन ।

(ख) **बालबालिका तथा किशोरकिशोरी** ; संविधानले बालबालिकाको हकलाई मौलिकहकको रूपमा व्यवस्था गरी बाल बचाउ, बाल संरक्षण बाल बिकास, बाल सहभागिता जस्ता विषयहरूलाई विशेष जोड दिएको छ । तापनि समाजमा सबै बालबालिकाहरूले गुणस्तरीय शिक्षा, पोषणयुक्त खाना, उचित लालनपालन र सुरक्षित वातावरण पाउन सकिरहेका छैनन् । लैङ्गिक हिंसामा परेका परिवारका बालबालिकाहरू घर छोडेर सडकमा पुगेका छन । बालदुराचारबाट कैयौं बालबालिका तथा किशोरीहरू यौनशोषण, श्रमशोषण र निकृष्ट काममा जिउन बाध्य छन् । गरिबीका कारण कतिपय आमा बाबुले आफ्ना बालबच्चालाई समाजले नदेख्ने स्थानमा फाल्ने, पाल्न र संरक्षण गर्न नसकेकाले बालगृह, बालसुधार केन्द्रमा छोडिदिने समेत गरेको पाइन्छ ।

बालबिवाह, बालश्रम, अपहरण, बालहिंसा, यौनदुर्व्यवहार तथा बलात्कार जस्ता घटनाको कारण उनीहरू समाजमा जोखिममा रहेका हुन्छन् । यस्ता बालबालिका तथा किशोरकिशोरीहरूलाई उद्धार गरी राज्यको संरक्षणभित्र समाज र आफन्तदेखि टाँढा राखिएका हुन्छन् । त्यस्ता बालबालिका तथा किशोरकिशोरी आपत्तिवपत् तथा सडकटको समयमा अझ जोखिममा पर्न सक्छन् । तर सम्बन्धितका लागि कार्यान्वयनमा रहेका जति पनि ऐन नियमहरू छन् ती सबैले प्रकोपको अवस्थामा के कसरी जोखिममुक्त बनाउने भन्ने जवाफ दिन पक्कै सामर्थ्य राख्दैनन् ।

(ग) **अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरू** ; शारीरिक, मानसिक तथा बौद्धिक अवस्था कमजोर रहेका व्यक्तिहरू अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरू हुन् । सबै शारीरिक अवस्था कमजोर रहेकाहरूको मानसिक तथा बौद्धिक अवस्था कमजोर भने हुँदैन । बौद्धिक अपाङ्गता भएका व्यक्तिको मानसिक अवस्था अत्यन्तै कमजोर हुन्छ भने शारीरिक अवस्था राम्रो हुन

सकछ । अपाङ्गता भएका व्यक्तिभित्र पनि महिला, बालिका तथा किशोरीहरू समाजमा बढी जोखिममा रहेका छन् । यी व्यक्तिहरूलाई सामान्य जीवनयापन गर्न अरूको सहायतको आवश्यकता पर्दछ ।

यसै पनि हाम्रो समाजमा आम महिलाहरू सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक र धार्मिक दृष्टिकोणले पछाडि पारिएका छन्, विभेद, अन्यायमा परेका हुन्छन् भने सडकको समयमा यस्ता अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूलाई त अझ विशेष ख्याल गर्नुपर्ने हुन्छ । सडकको समयमा सबैलाई सडक पर्ने हुँदा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको स्वास्थ्य, तथा खानपान, औषधोपचार सेवालालाई निरन्तरता दिन नसक्दा उनीहरूको शारीरिक तथा मानसिक अवस्था दयनीय बन्दै जान्छ । अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको हक हित प्रवर्द्धन गर्ने ऐन नियम कुनैमा सडक/जोखिमको समयमा के कस्तो व्यवस्थापन गरिनु पर्दछ भन्ने प्रावधान नहुँदा जोखिमको समयमा उच्च जोखिममा पर्ने गरेका छन् ।

(घ) **ज्येष्ठ नागरिक** ; ज्येष्ठ नागरिक प्रायः सक्रिय जीवनको उत्तरार्धको अवस्थालाई बुझाउँछ । यो अवस्थामा उहाँहरूलाई खान, बस्न, सुत्न र उठ्न अरूको सहयोग र सहायताविना सम्भव देखिन्छ । ज्येष्ठ नागरिकहरूलाई सबै देशमा बोझको रूपमा आफन्त तथा परिवारले लिने गरेका छन् । कतिपयले घरमा स्याहार सम्भार नगरी ज्येष्ठ नागरिक आश्रममा राखेका छन् । हाम्रो देशमा झण्डै २८ हजारभन्दा बढी सडकमा ज्येष्ठ नागरिकहरू रहेका छन् । उक्त आश्रयस्थलको सञ्चालन सरकार तथा गैरसरकारी संघसंस्था समेत मिलेर भइरहेको छ । ज्येष्ठ नागरिकहरू सहरहरूका सडक, बाटो, गल्ली, मठ, मन्दिर, धर्मशालाजस्ता स्थानहरूमा बेवारिसीरूपमा र कतिपय मागेरसमेत खानुपरेको हामीले देखेका छौ । यसैले समाजमा संरक्षण र ज्येष्ठ नागरिकहरूको हक अधिकारको प्रत्याभूति गर्नु आजको आवश्यकता हो । ज्येष्ठ नागरिक संरक्षण ऐन तथा नियमावलीमा कही कतै सडक तथा जोखिमको अवस्थामा विशेष व्यवस्था गरिएको छैन । जसका कारण सडकको समयमा उनीहरू उच्च जोखिममा परेका हुन्छन् ।

(ङ) **अन्य**: लैङ्गिक तथा यौनिक अल्पसङ्ख्यक, एकल महिला, मानव विकास सूचकाङ्कमा पछाडि परेका समुदाय, सीमान्तकृत समुदायका मानिसहरू समाजमा आर्थिक, सामाजिक, धार्मिक, सांस्कृतिकजस्ता आयामहरूमा अत्यन्तै जोखिममा रहेका छन् । उनीहरूको जीवनचर्या नाजुक तथा कमजोर हुन्छ । असामान्य अवस्थामा उनीहरू झन् जोखिममा पुग्न सक्ने सम्भावना देखिन्छ । यी सबैको स्वच्छ, सफा र मर्यादित जीवन जिउन पाउने संविधानमै मौलिक हकको राज्यले व्यवस्था गर्नु प्रथम दायित्व भनिएको छ । तर यिनीहरू सामान्य जीवनमा समेत समान अधिकार र अन्य नागरिकसरह समाजमा सामाजिक मूल्य र मान्यताको लडाइँ लडिरहेका छन । भने असामान्य अवस्था सडक/जोखिमको समयमा कार्यान्वयनमा रहेका जति पनि ऐन नियमहरूमा कुनै विशेष व्यवस्था नभएकाले उच्च जोखिममा पर्ने उच्च सम्भावना देखिन्छ ।

५. विशेष व्यवस्था गरिएका कानूनहरूमा सडक/जोखिम सम्बोधनको अवस्था

नेपालको संविधानले प्रस्तावनामै विविधतायुक्त विशेषतालाई आत्मसात् गरी विविधताबीचको एकता, सामाजिक सांस्कृतिक ऐक्यबद्धता कायम गर्दै वर्गीय, जातीय, भाषिक, धार्मिक लैङ्गिक विभेद अन्त्य गर्दै आर्थिक, सामाजिक न्याय र समृद्धि हासिल गर्दै समावेशी विकास गर्ने संकल्प राखेको छ । माथि उल्लिखित जोखिममा परेकाहरूको हक र अधिकार सुनिश्चित गर्न मौलिक हकको व्यवस्था गरेको छ । यद्यपि राज्यको लामो समयसम्मको केन्द्रीकृत व्यवस्था, उपलब्ध स्रोत र साधनको असमानुपातिक वितरण, समाजमा विद्यमान हानिकारक प्रथा एवम् प्रचलन, अदूरदर्शी राजनीतिक नेतृत्व, प्रशासनिक संयन्त्रको अप्रभावकारिता, न्याय सेवा प्रणालीमा अपारदर्शिता आदिका कारण नागरिकहरूको जीवनस्तर समान नभएकाले समाजमा धनी र गरिबको गहिरो र फराकिलो खाडल बन्यो । जसलाई पुर्न नसक्दा गरिब, असाहय, मानव विकास सूचकाङ्कमा परेका, सीमान्तकृत, पछाडि पारिएका भनी नामकरण गरियो । समाजमा यी वर्गहरूको जीवनस्तर अत्यन्तै नाजुक/जोखिममा रहेको छ, भने संविधानमै यी वर्गलाई विशेष संरक्षणको व्यवस्था गरिनुपर्ने भनिए तापनि हुन नसकिरहेको विद्यमान अवस्थाले सधैँ जोखिममै जीवन निर्वाह गर्न बाध्य छन् । बेलाबखतमा अप्रत्याशित, अकल्पनीय प्राकृतिक तथा गैरप्राकृतिक प्रकोप तथा महामारीको अवस्थाले उनीहरूको जीवनस्तर अझ नाजुक र उच्च सडकमा पर्ने सम्भावना देखिन्छ ।

५.१ विशेष संरक्षणमा रहेका कानूनहरू

- (क) **घरेलु हिंसा (कसुर र सजाय) ऐन** ; यो ऐनमा घरेलु हिंसा भनेको के हो ? कस्तो प्रकारको अपराध भएमा घरेलु हिंसाको कसुर गरेको ठहर्छ र सो अपराध गरेमा के कस्तो सजाय तोकिएको छ र उक्त अपराधबाट पीडितलाई के कस्तो क्षतिपूर्तिको व्यवस्था गरिएको छ भन्ने सम्बन्धमा प्रष्ट व्यवस्था भएको तर सडकट/जोखिमको समयमा हिंसाबाट पीडितको उद्धार, राहत तथा जोखिम न्यूनीकरण गर्ने सम्बन्धी कुनै प्रावधान गरिएको छैन ।
- (ख) **बोक्सीको आरोप सम्बन्धी (कसुर तथा सजाय) ऐन** ; यो ऐनको नामबाटै बुझिन्छ कि बोक्सीको आरोप कसैलाई लगाउनु हुँदैन यो अमानवीय र मानिसमा गरिने अपमानजनक व्यवहार हो । जुन कानूनद्वारा वर्जित छ । कसैले कसैमाथि यस प्रकारको लाञ्छना लगाएमा उसलाई दण्डको व्यवस्था तोकिएको छ भने पीडितलाई क्षतिपूर्तिको व्यवस्था गरिएको छ । तर समाजमा उक्त आरोप लागेका व्यक्तिको कुनै मूल्य र मान्यता नहुँदा उनीहरूको जीवन जोखिममा पर्ने गरेको छ । जहाँ महिला त्यसमा पनि ज्येष्ठ नागरिक, एकल महिला, असहाय, गरिब, दुःखी महिलाहरूलाई बोक्सीको आरोप खेप्नु परेको छ । सडकटमै सामान्य जीवन गुजार्न परिरहेको मानिसलाई प्रकोप/सडकटको अवस्थामा झन उच्च जोखिममा पर्न सक्ने देखिन्छन् । विशेष व्यवस्था गरिएको यस ऐनमा सडकट/जोखिमको अवस्था आएमा के गर्न सकिन्छ भन्ने विषयमा केही प्रस्ट्याइएको छैन ।
- (ग) **कार्यस्थलमा हुने यौनजन्य दुर्व्यहार (निवारण) ऐन, २०७१** ; यो ऐनमा पनि सामान्य स्वच्छ, मर्यादित र भयरहित वातावरणमा काम गर्न पाउनु नागरिकहरूको अधिकार हो भनिएको छ । कार्यालयमा कुनै कर्मचारी वा सेवाम्राही माथि कुनै प्रकारको अनैतिक काम यौनजन्य कार्य वा दुर्व्यवहार गर्न नहुने, कसैले गरेमा कानुनी कारबाहीको भागीदार हुनुपर्ने व्यवस्था गरेको छ । तर काबुबाहिरको अवस्था,सडकट/जोखिमको अवस्थामा अनिवार्यरूपमा सेवाप्रवाह गर्नुपर्ने सडकटनका कर्मचारी तथा सेवाम्राहीका हकमा सडकटको समयमा कसरी महिलामैत्री, बालबालिकामैत्री, अपाङ्गमैत्री मित्रता कायम गर्ने र कार्यस्थललाई स्वच्छ मर्यादित र मैत्रीपूर्ण व्यवहार गर्ने सम्बन्धी कुनै व्यवस्था गरेको छैन । अपठ्यारो अवस्थामा आपराधिक मनस्थिति र सामान्य मनस्थिति समेत विचलनमा आउन सक्ने हुँदा विशेष ध्यान दिनु जरुरी हुन्छ ।
- (घ) **मानव बेचबिखन तथा ओसारपसार (नियन्त्रण) ऐन, २०६४** ; विशेष गरी मानव बेचबिखन र ओसारपसार भनेको के हो ? यसो गरेमा कानूनले के कति सजाय तोकेको छ र मानव बेचबिखन तथा ओसारपसारबाट पीडित तथा प्रभावितलाई क्षतिपूर्तिको समेत व्यवस्था गरेको छ । त्यस्तै यस ऐनमा पीडित तथा प्रभावितहरूको तत्काल राहत, उद्धार, तथा सामाजिक पुनर्मिलन गराउनका लागि उद्धार कोषको समेत व्यवस्था गरिएको छ । तर सडकटको समयमा उद्धारलगायत अन्य कुनै पनि तत्काल जोखिम न्यूनीकरण गर्ने आधार देखिँदैन ।
- (ङ) **लैङ्गिक हिंसा निवारण कोष (सञ्चालन) नियमावली, २०६७** ; यो नियमावली जुनसुकै प्रकारका लैङ्गिक हिंसा, घरेलु हिंसा, यौनजन्य हिंसा, जबरजस्ती करणी, एसिडजन्य जलनशील पदार्थबाट हानि पुऱ्याएबापत पीडित तथा प्रभावितहरूलाई उद्धार, राहत/ क्षतिपूर्ति तथा पुनस्थापना गर्ने कार्यका लागि यो कोषको व्यवस्था गरिएको हो । यस कोषमा लैङ्गिक हिंसाबाट पीडितहरूलाई स्वास्थ्यसम्बन्धी उपचार, कानुनी उपचार, क्षमता अभिवृद्धि तालिम, मनोसामाजिक परामर्श सेवा, सामान्य विउ पुँजी, सामाजिक पुनर्मिलनसम्म गराउने काम गर्दछ । यी सबै कार्यहरू सामान्य समयका लागि अत्यन्तै राम्रो छ । तर सडकट, आपत्तिपत्, जोखिमको समयमा यो कोष निष्क्रिय देखिन्छ ।
- (च) **एकल महिला सुरक्षा कोष (सञ्चालन) नियमावली**, यो ऐन एकल महिलाहरूका लागि विशेष हक र अधिकारको स्थापनाका लागि कार्यान्वयनमा ल्याइएको हो । यसले एकल महिलाको परिभाषा गरेको छ । त्यस्तै आर्थिक तथा सामाजिक दृष्टिकोणले पछाडि परेका एकल महिलाको हकमा विभिन्न छुट र सुविधाको व्यवस्था गरेको भए तापनि सडकट/जोखिमको समयमा एकल महिलाहरूको हकमा के गर्न सकिन्छ भन्ने विषयमा मौन छ ।

६. जोखिम पहिचान वर्गलाई जोखिम न्यूनीकरण/व्यवस्थापन

लामो समयसम्म राज्यको केन्द्रीकृत राज्य व्यवस्था, स्रोत र साधनको वितरणमा असमानता, नीति, योजना तथा कार्यक्रमले वास्तविक जीवनमा जोखिममा रहेका नागरिकमुखी सेवा वितरण नहुनु जस्ता धेरै जोखिममैत्री योजना र कार्यक्रम लागु नगर्नाले समाजमा सामान्य जनजीवनमा जोखिमपूर्ण जीवन व्यतीत गर्नेहरूको सङ्ख्या धेरै रहेको छ। सत्य चाहिँ यो हो कि जुनसुकै वर्गका महिलाहरूको अवस्था प्रायः जोखिममा नै रहेको छ। यसको मुख्य कारण हो आम महिलाहरू घरायसी तथा हेरचाहमूलक कार्यमा बढी समय श्रम गर्दछन् तर विना पारिश्रमिकमा। सामाजिक संरचना, आर्थिक, सामाजिक, शैक्षिक, धार्मिक, सांस्कृतिक, राजनीतिक र स्वास्थ्यका दृष्टिकोणले महिलाहरू धेरै पछाडि पारिएका छन्। जसलाई संरक्षण, सहूलियत, छुट र सुविधा दिन उल्लिखित ऐन नियम तथा कोष र मापदण्डहरूसमेतमा आकस्मिकरूपमा आउने प्राकृतिक तथा गैरप्राकृतिक प्रकोप, सङ्कट/ जोखिममा उद्धार, राहत तथा आहातको सम्बोधन नहुँदा जोखिम उच्च जोखिम बन्न गएको छ। जसको सम्बोधन गर्न निम्न उपायहरू अवलम्बन गरिनु पर्दछ ;

१. अल्पकालीन उपायहरू ;

- प्राकृतिक तथा गैरप्राकृतिक जस्तो प्रकारको सङ्कट आए पनि तत्काल उद्धार तथा राहतका कार्यक्रमहरू व्यापकरूपमा सञ्चालनमा ल्याउने।
- सूचना तथा सञ्चार जगतले आम जनमानसमा उक्त महामारीको रोकथामका उपाय, लक्षण, तथा सम्पर्क गरिने स्थान तथा मनोसामाजिक परामर्श सेवा निरन्तररूपमा प्रवाह गरिरहने।
- अत्यावश्यक सामग्रीहरूको निर्वाधरूपमा उपलब्ध गराउने।
- समयसमयमा नागरिकहरूलाई विश्वस्थ र शान्त बनाउन राज्यको प्रमुखले जनताका नाममा आत्मबल र मनोबल उच्च बनाउने प्रकारको सम्बोधन गर्ने।
- सामाजिक न्याय र सामाजिक सुरक्षाका विषयहरू उठान गरिरहने।
- सङ्कटको प्रकृतिअनुरूप अग्रभागमा खटिने कर्मचारीहरूको मनोबल उच्च राख्ने।
- सामाजिक सञ्जालबाट सत्य तथ्य समाचारहरू प्रचार-प्रसार गर्ने।
- आम नागरिकहरूलाई व्यस्त बनाउने हेतुले सामाजिक कल्याणमूलक कार्यमा लगाउने।
- सामाजिक दायित्व निर्वाहमा सबैलाई प्रेरित गर्ने, एकआपसमा सहयोग, समर्थन, सहकार्य र समन्वयको वातावरण बनाउने।

२. मध्यकालीन तरिकाहरू ;

- जोखिम न्यूनीकरण गर्ने पूर्वसूचना, पूर्वतयारी, उद्धार, राहत एवं पुनस्थापना गर्ने प्रविधि, विधि र तौरतरिकाहरूको विकास गरी चुस्त दुरुस्त व्यवस्थापन तयारी गर्ने।
- माथि उल्लेख गरिएका सबै विशेष व्यवस्थापनमा रहेका कानून, कोष तथा मापदण्डहरूमा सङ्कट व्यवस्थापनका विधि तथा प्रावधानहरू राखिनुपर्ने।
- जनतालाई सेवा प्रवाहमा रहेका जति पनि सरकारी, गैरसरकारी, संघसंस्था, नागरिक समाज सबैलाई सङ्कटको व्यवस्थापनका लागि विशेष सतर्कता र सावधानी अपनाएर सङ्कटमा रहेकाहरूको उद्धार, राहत र पुनस्थापना कार्यमा व्यापक परिचालन गराउने।
- जोखिमको आकलन गरी उच्च, मध्यम र निम्न जोखिममा परेकाहरूको लगत तयार पार्ने।
- सङ्गठित तथा असङ्गठित क्षेत्रमा काम गर्ने, वैदेशिक रोजगारीबाट फर्केका, सीप हातमा भएकाहरूको समेत लगत सङ्कलन गर्ने।

- उद्धार तथा राहतको वितरणसँगै उत्पादन र क्षमता वृद्धिका लागि योजनाहरू वितरण गर्दै जाने ।
- बिस्तारै सड्कटबाट बाहिर ल्याई आर्थिक क्रान्ति भित्र्याउने हिसाबले कृषिमा आमूल परिवर्तन गराउन सबै बाझो जग्गा जमिनमा खेती गर्न लगतबाट असङ्गठित क्षेत्रमा रहेका मजदुरलाई समयमै बिउ, मल, कृषिमा प्रयोग हुने हाते मेसिन औजारहरूको वितरण गरी खेती गराउन भारी छुट र सहूलियत दिएर आकर्षित गराउने योजना कार्यान्वयनमा ल्याउने ।

३. दीर्घकालीन तरिकाहरू ;

- सड्कटको प्रभावकारी व्यवस्थापन गर्न सामान्य जीवनमा सड्कटोन्मुख नागरिकहरूको जीवन समृद्ध बनाइनुपर्दछ ।
- ५१ प्रतिशतभन्दा माथि रहनुभएका आधा आकाश ढाक्नुहुने महिलाहरूको पसिना र श्रमको मूल्य कायम गरी आर्थिक गणनामा आबद्ध गराउने ।
- तीनै तहका सरकारले सड्कट /जोखिमले पारेको प्रभाव सकारात्मक र नकारात्मकका बारेमा लेखाजोखा गर्ने र सोहीबमोजिम नकारात्मक प्रभाव परेका क्षेत्रहरूमा आर्थिक वृद्धि हासिल हुने उद्यम र उद्यमशीलता प्रवर्द्धन गराउने नीति तथा कार्यक्रमहरू सञ्चालनमा ल्याउने ।
- वातावरण र प्रकृतिसँग सन्तुलित सम्बन्ध कायम गर्न वातावरणमैत्री विकास, पूर्वाधारहरूको निर्माण, वातावरण अनुकूलन क्षमता अभिवृद्धि सम्बन्धमा आम नागरिकमा शिक्षा, सचेतना वृद्धि गर्ने ।
- एकीकृत विकासका लागि जनताहरूलाई अझ विशेष गरी महिलाहरूलाई स्थानीयतहसम्म लवगतमा सञ्चालित महिला विकास कार्यक्रममा हिड्ने, समृद्ध कृषि कार्यक्रममा जोड्ने, प्रधानमन्त्री स्वरोजगार कार्यक्रममा जोड्ने, राष्ट्रपति महिला उत्थान कार्यक्रममा जोडेर आर्थिक सशक्तीकरणमा जोड दिने ।
- सबै महिला उद्यमी; हासिल हुन्छ समृद्धि भन्ने मान्यताकासाथ तीनै तहका सरकारले देशमा उन्नति र समृद्ध ल्याउने क्षेत्रहरूलाई पहिचान गरी उत्पादनशील बनाउने ।
- कोभिड १९ को सड्कटबाट पार पाउन वैदेशिक रोजगारीबाट फर्किएकाहरूको लगतका आधारमा क्षमता र सीपको अधिकतम प्रयोग गरी स्वदेशमै रोजगारी उपलब्ध गराउने ।
- सड्कटको समयमा जागृत भएको सामाजिक सद्भाव, राष्ट्रप्रेम, सामाजिक उत्तरदायित्व, लोककल्याणकारी भावनालाई सही सदुपयोग गरी स्थायित्व प्रदान गर्न विभिन्न योजना तथा रूपान्तरणकारी कार्यक्रमहरू कार्यान्वयनमा ल्याउने ।

अन्त्यमा

विपत् जोखिमबाट सुरक्षित र उत्थानशील राष्ट्रको मान्यता पूरा गर्न संविधानले प्राकृतिक तथा गैरप्राकृतिक प्रकोपबाट हुने जोखिम न्यूनीकरणका लागि पूर्वसूचना, तयारी, उद्धार, राहत तथा पुनस्थापना गर्ने नीतिलाई विशेषरूपमा कार्यान्वयनमा ल्याउनु पर्दछ । सामान्य जीवनमा जोखिम पहिचान भएका नागरिकहरूलाई उच्च प्राथमिकतामा राखी जोखिम हुनबाट जोगाउनु पर्दछ । सामान्य जीवनमा प्रत्येक व्यक्ति आफैमा मानसिकरूपमा जोखिम व्यवस्थापकको रूपमा रहनु पर्दछ ।

बहुसरोकार विषयसँग सरोकार राख्ने एवं विशेष व्यवस्था गर्न बनेका जति पनि ऐन, नियम, मापदण्ड, कोषलगायत अन्य व्यवस्थाहरू छन् सबैमा तीनै तहका सरकारले जोखिम न्यूनीकरण तथा व्यवस्थापनलाई मूलप्रवाहीकरण गरी आन्तरिकीकरण गर्नु पर्दछ । सतर्कता, सावधानी, उच्च मनोबल यी सब व्यक्ति विशेषमा निर्भर मानिन्छ । काबुबाहिरको परिस्थितिमा माथि निर्दिष्ट गरिएका अल्पकालीन, मध्यकालीन र दीर्घकालीन व्यवस्थाहरू कार्यान्वयनमा ल्याउनु पर्दछ । सड्कटको समयमा सरकार र नगरिक एक ठाउँमा उभिएर यसको सामना गर्नुपर्दछ । सड्कट/जोखिम जहिले सुकै आउन सक्छ भन्ने मनसायमा सरकार र जनता त्यसको व्यवस्थापनका विधिहरू तयार पारी सामना गर्ने क्षमतामा रहनुपर्दछ । सड्कटले जोखिम निम्त्याउने भन्दा पनि सड्कटको व्यवस्थापन गर्न नसकी जोखिम हुने कुरामा सतर्क रहनु पर्दछ ।

सन्दर्भ सामग्री

१. नेपालको संविधान, २०७२,
२. पन्ध्रौं योजनाको आधारपत्र (आ. व. २०७६/०७७ देखि २०८०/०८१)
३. राष्ट्र सेवक दर्पण, नेपाल निजामती कर्मचारी सङ्गठन, २०७१,
४. लैङ्गिक हिंसा निवारण कोष (सञ्चालन) नियमावली, २०६७,
५. घरेलु हिंसा (कसुर र सजाय) ऐन, २०६७,
६. बोक्सीको आरोप (कसुर तथा सजाय) ऐन, २०७१,
७. कार्यस्थलमा हुने यौनजन्य दुर्व्यवहार (निवारण) ऐन, २०७१,
८. बालबालिका सम्बन्धी ऐन, २०७५,
९. ज्येष्ठ नागरिक सम्बन्धी ऐन, २०७५ ।

हवाई उद्धारको काम: भोगाङ र सिकाङ

अञ्जु ढुङ्गाना

प्रमुख महिला विकास अधिकृत - महिला, बालबालिका तथा ज्येष्ठ नागरिक मन्त्रालय

टिर्..... टिर्..... टिर्.....

पुसको पहिलो हप्ता, खल्लीबाट मोबाइल झिकेर बोल्न पनि मन र हात दुबै कट्याग्रिएका थिए ।

त्यस्तै ११ बजेको हुँदो हो, पछाडिका अड्क चारवटा सात थिए । जसबाट सहजै अनुमान गर्न सकिन्थ्यो कुनै प्रमुख जिल्ला अधिकारीको हो । अगाडिको अड्क हेर्दा लाग्दथ्यो यो नेपालको पश्चिमको कुनै जिल्लाको हो । मनमा के के कुरा खेलिहाले, राम्रो भन्दा पनि नराम्रो धेरै । लामो सास तान्दै, साहस गरेर फोन उठाए ९८५८३१७७७७ नभन्दै हुम्लाका प्रमुख जिल्ला अधिकारीले फोन गर्नु भएको रहेछ । उहाँले एकै सासमा बेलीविस्तार लगाउनु भयो । हुम्लाको सदरमुकामदेखि चार दिन हिंडेर मात्र पुगिने अत्यान्त दुर्गम चङ्खेली गाउँपालिका वडा न.४ की २२ वर्षीया नीरा शाहीलाई चौबिस घण्टादेखि लगातार प्रसव ब्याथा लागेको, स्थानीय स्वास्थ्य संस्थामा उपचार हुन नसकी आमा र बच्चा दुबैको ज्यान जोखिममा ।

प्रथम महिला राष्ट्रपतिको परिकल्पनाअनुसार नेपाल सरकार, महिला बालबालिका तथा ज्येष्ठ नागरिक मन्त्रालयले राष्ट्रपति महिला उत्थान कार्यक्रम सञ्चालनमा ल्यायो । जति उत्साहका साथ हवाई उद्धार कार्यविधि तयार गरी सञ्चालनमा ल्याइयो । घटना नै भएपछि अलिकति डर, अप्ठ्यारो र उकुसमुकुसका साथ उद्धारका लागि प्रभावकारी समन्वयमा जुट्यौं । फलतः नेपाली सेनाको हेलिकोप्टर परिचालन गरी तत्काल नीरा शाहीको उद्धार गरी सुर्खेतस्थित क्षेत्रीय अस्पतामा पुऱ्याइयो र सफल शल्यचिकित्साबाट बच्चाको जन्म भई आमा र नवजात शिशुको जीवन बाँचाई राष्ट्रपति महिला उत्थान कार्यक्रमअन्तर्गतको दुर्गम क्षेत्रका ज्यान जोखिममा परेका गर्भवती तथा सुत्केरी महिलाहरूको हवाई उद्धार कार्यक्रम सुरुआत गरियो ।

नेपाल भौगोलिक विविधताले जति सुन्दर र अलौकिक छ, त्यति नै जनजीविकाका हिसावले जटिल र दुःखदायी छ । त्यसैले सरकारका विभिन्न प्रयासका बाबजुद कतिपय जिल्ला र गाँउहरूमा न मोटर बाटो पुगेको छ न त मोटरबाटो पुगेका सबै ठाउमा आकस्मिक सुत्केरी सेवा दिनसक्ने संरचना, तथा मानव र भौतिक स्रोतसाधन नै उपलब्ध छ । विश्व स्वास्थ्य सङ्गठनको प्रतिवेदनअनुसार सय जना गर्भवती महिलाहरूमध्ये ५ जनालाई शल्यचिकित्सा गर्नुपर्ने, १० जनालाई तालिम प्राप्त स्वास्थ्यकर्मीको सहयोग आवश्यक पर्ने देखिन्छ । तर हाम्रा कयौं आमाहरू भौगोलिक विकटता, गरिबी र समयमै स्वास्थ्य संस्थामा लैजाने विषयमा निर्णय हुन नसक्दा ज्यान गइरहेको तीतो सत्य हामीसँग छँदैछ । एउटा आमा गुम्नु भनेको त्यस परिवार वा सदस्यका लागि संसार नै गुमाउनु हो ।

सीमित स्रोतसाधनका बाबजुद विशुद्ध पवित्र उद्देश्यले यो कार्यक्रम सञ्चालनमा ल्याइएको छ । चौबीसै घण्टा र ३६५ दिनै समन्वय र सहजीकरण गर्नुपर्ने यस कार्यमा न त कन्ट्रोल रुम, न त कर्मचारीलाई कुनै सरकारी मोबाइल र मोबाइल नम्बर नै छ । निजी मोबाइल कै प्रयोगबाट उद्धार कार्यको समन्वय गरिँदैआएको छ । ८७ जना महिलाको उद्धार गरुन्जेल कयौं पटक कार्यालय समयपछि वा सार्वजनिक बिदाका दिन सार्वजनिक यातायातका साधन प्रयोग गरेर घरतर्फ लागेता पनि पछिल्लो ७७७७ नम्बरको फोन (प्रमुख जिल्ला अधिकारी) बाट घन्टी बज्ने बित्तिकै हतारहता ओर्ली कार्यालय फर्केर उद्धारका लागि समन्वयमा जुट्ने गरेको छौं । त्यसैगरी हवाई उद्धारमा खटिने टोली जोखिममा परेका आमा र बच्चाको ज्यान बचाउन सकेकोमा उद्धारपश्चात् हसिलो मुहारका साथ सन्तोषको सास फेर्दै आत्मसन्तुष्टि लिने गरेका छौं ।

नेपालको संविधानको धारा ३८ को उपधारा २ मा प्रत्येक महिलालाई सुरक्षित मातृत्व र प्रजनन स्वास्थ्यसम्बन्धी हकको व्यवस्था गरेको छ। त्यसैगरी सन् २०३० सम्ममा विश्वव्यापी मातृ मृत्युदरलाई हरेक १००,००० (एक लाख) जीवित जन्ममा ७० भन्दा तल झार्ने दिगो विकास लक्ष्य रहेको छ। हाल पनि नेपालमा प्रतिहजार जीवित जन्ममा शिशु मृत्युदर ३२, नवजात शिशु मृत्युदर ३९ (प्रतिहजार जीवित जन्ममा) रहेको छ।

यसकै सेरोफेरोमा महिलाको उत्थान र सशक्तीकरण गरी राष्ट्रिय विकासमा मूलप्रवाहीकरण गर्नका लागि उनीहरूको आर्थिक उन्नति, प्रगति, प्रतिष्ठा र सम्मान प्रवर्द्धन कार्यक्रमहरू तय गरेको छ। नेपाल सरकारको आर्थिक वर्ष २०७३/७४ को नीति तथा कार्यक्रममा महिलाहरूको हक, अधिकार सुनिश्चित गर्दै राष्ट्र निर्माणको प्रत्येक तहमा समान सहभागिताको व्यवस्था गरेको छ। आर्थिक वर्ष २०७३/०७४ को बजेट वक्तव्यमा महिला उत्थान शीर्षकमा लैङ्गिक विभेदको अन्त्य, सीप तथा उद्यमशीलता विकासलगायतका महिला सशक्तीकरणका कार्यलाई अघि बढाउन राष्ट्रपति महिला उत्थान कार्यक्रम सञ्चालनमा ल्याइएको हो।

आर्थिक वर्ष २०७५/०७६ बुँदा नं. ५९ राष्ट्रपति महिला उत्थान कार्यक्रमलाई विस्तार गरी विपन्न र पिछडिएका सबै महिलालाई सीप तथा उद्यमशीलता विकास मार्फत काम र रोजगारीका अवसरमा पहुँच पुऱ्याई स्वआर्जनमार्फत आत्मनिर्भर बनाउने। बालविवाह, दाइजो प्रथा, तिलक, देउकी, बोकसी, छाउपडीलगायत सबै प्रकारका कुरीति अन्धविश्वास र महिला हिंसाको विरुद्धमा चेतना अभिवृद्धि गरिने। ग्रामीण तथा दुर्गम क्षेत्रका जोखिममा परेका गर्भवती तथा सुत्केरी महिलाहरूको आपतकालीन उद्धार गर्न एयर एम्बुलेन्सको प्रबन्ध मिलाईनेछ।

यसै नीति तथा कार्यक्रम र बजेट कार्यान्वयनका लागि दुर्गम क्षेत्रमा ज्यान जोखिममा परेका गर्भवती तथा सुत्केरी महिलाका लागि सुत्केरी हुने अवस्थामा स्वास्थ्य समस्या सिर्जना भई ज्यान जोखिममा रहेका महिलालाई हवाई उद्धार गरी तोकिएको अस्पतालमा पुऱ्याई गुणस्तरीय स्वास्थ्यसेवा प्रदान गर्ने प्रयोजनका लागि दुर्गम क्षेत्रमा ज्यान जोखिममा परेका गर्भवती तथा सुत्केरी महिलाका लागि हवाई उद्धार कार्यविधि २०७५, निर्माण गरी २०७५। ६। २९ मा स्वीकृत भई कार्यान्वयनमा ल्याइएको छ।

हवाई उद्धार कार्यलाई सुचारु गर्न सर्वप्रथम नेपालका सडक सञ्जालको सहज पहुँच नपुगेका दुर्गम हिमाली तथा पहाडी ३४ जिल्लाहरूलाई पूर्ण तथा आंशिकरूपमा कार्यक्रम सञ्चालनको जिल्लाको रूपमा छनौट गरियो। जसअन्तर्गत कार्यविधि लागु भएका जिल्लामा दार्चुला, बैतडी, डोटी, अछाम, जाजरकोट, दैलेख, मुगु, कालिकोट, जुम्ला, हुम्ला, डोल्पा, म्याग्दी, ताप्लेजुङ, रसुवा, सङ्खुवासभा, भोजपुर, पाँचथर, तेह्रथुम, खोटाङ, ओखलढुङ्गा, सोलुखुम्बु, दोलखा, मनाङ, मुस्ताङ, रोल्पा, सल्यान, रूकुमपूर्व र रूकुमपश्चिम रहेका छन्।

यसै गरी कार्यक्रम आंशिक रूपमा लागु भएका जिल्लामा जैमुनी नगरपालिका, सिन्धुपाल्चोक -पाँचपोखरी थामपालथाप, हेलम्बु, जुगल, धादिङको रुवि भ्याली, आरूघाट, अजिरकोट, धार्चे, चुमनुबी, बागलुङ -ढोरपाटन नगरपालिका, गलकोट नगरपालिका, बडिघाट, नगरपालिका, निसिखोला गाउँपालिका, बोरेङ गाउँपालिका, ताराखोला गाउँपालिका, काँठेखोला, गाउँपालिका, तमानखोला गाउँपालिकाका समेत हिमाली र विकट पहाडी क्षेत्रमा रहेका छन्।

एकातिर सर्वप्रथम ६ पुस, २०७५ मा कार्यविधि पारित भएको तीन महिनापश्चात् हुम्लाकी निरा शाहीलाई उद्धार गरी सुरुवात भएको यस कार्यक्रमबाट हालसम्म ८७ जना (प्रदेश सामाजिक विकास मन्त्रालयसँग समन्वयसमेत गरी) दुर्गम क्षेत्रका ज्यान जोखिममा परेका गर्भवती तथा सुत्केरी महिलाको उद्धार भई आमा र नवजात शिशुको ज्यान बचाउन सकिएको छ भने अर्कोतिर दुर्गम भेगका ज्यान जोखिममा परेका महिलाहरूलाई कठिन घडीमा राज्य साथमा छ भन्ने आशा भरोसामा वृद्धि भएको छ। उद्धार गरिएकामध्ये केही प्रतिनिधिमूलक महिलाको सङ्क्षिप्त विवरण तपसिलअनुसार प्रस्तुत गरिएको छ

१. मोती परियार

सल्यान जिल्ला वनगाड कुबिण्डे गाउँपालिका वडा नं ८ निवासी मोती परियार अन्तिम महिनाको गर्भ रहेको अवस्थामा भिरमा घास काट्न गएकी थिइन् त्यही लडेर बेहोस भएकी मोतीलाई छिमेकीले बोकेर घरमा त ल्याए तर लडेको चोटले मोतीको गर्भको शिशुको मृत्यु हुन पुग्यो र उनले मृत शिशुलाई घरमा नै जन्माइन्। शिशुको जन्मपश्चात् बेहोस भएकी मोतीको ज्यान जोखिममा परेको सूचना सल्यान जिल्लाका प्रमुख जिल्ला अधिकारीमार्फत प्राप्त भयो। सूचना प्राप्त हुनासाथ सुर्खेतमा रहेको नेपाली सेनाको

हेलिकोप्टरमार्फत निजलाई उद्धार गरी मध्यपश्चिमाञ्चल क्षेत्रीय अस्पताल सुर्खेत पुऱ्याइयो । त्यस दिन साँझ परिसकेको हुनाले हेलिकोप्टर काठमाडौँ फर्कन सकेको थिएन । भोलिपल्ट बिहानै नेपाली सेनाको हवाइ उद्धार निर्देशनालय डि.एम.ओ.अफिसबाट फोन आयो । मोतिको उपचार सुर्खेतमा हुन नसक्ने र निजलाई थप उपचारको लागि सुविधासम्पन्न अस्पताल काठमाडौँ लैजानु पर्ने भयो । मोतीलाई सेनाकै हेलिकोप्टरबाट काठमाडौँ ल्याइयो । काठमाडौँ विमानस्थलबाट एम्बुलेन्समा गर्भवती तथा नवजात शिशुको सम्पूर्ण उपचार निःशुल्क हुने परोपकार प्रशुति गृह थापाथलीमा पुऱ्याइएकी मोतीको प्रसूति गृहमा आइ.सि.यु कक्षको अभावमा उपचार हुन सकेन । मोती शिक्षण अस्पताल रिफर भइन् । शिक्षण अस्पताल प्रशासनले मोतीको भर्ना लिन मानेन र हेर्दा १५/१६ वर्षकी झैं देखिने मोतीलाई शिक्षण अस्पतालमा भर्ना गराउन बाल हेल्पलाइन १०९८ को सहयोग लिनु परेको तीतो यर्थाथ रहेको छ । राष्ट्रपति महिला उत्थान समन्वय इकाइका स्टाफ साथीहरू स्वयम् गएर अस्पताल भर्ना गरिएकी मोती करिव १६ दिन अस्पतालमा उपचार गरी स्वस्थ भएर सल्यान घर फर्किइन् ।

२. मेलना मल्ल

उद्धारको क्रममा मिति २०७६ जेठ २ गते रुकुम जिल्ला पृठा उत्तरगंगा गाउँपालिका वडा नं ८ निवासी मेलना मल्ललाई ४ दिनदेखि प्रसव व्यथा लागी बच्चाको धड्कन समेत बन्द हुन थालेको भनी माननीय सासद् कमला रोकायद्वारा सूचना प्राप्त भयो । अत्यन्त ढिलो गरी सूचना प्राप्त भएको कारण निजलाई उद्धार गरी नेपाली सेनाको हेलिकोप्टरमार्फत नेपालगञ्ज लैजाने क्रममा घोराही दाङ्ग पुग्दा नपुग्दै हेलिकोप्टरमा नै मेलनाले मृत शिशुलाई जन्म दिइन् भने बेहोस मेलनाको नेपालगञ्ज अस्पतालमा उपचारपश्चात् स्वस्थ बनिन् ।

३. रविता राई (वि.क.)

त्यस्तै मिति २०७६ । ३ । ३१ खोटाङ जिल्ला हलेशी तुहाचुङ्ग नगरपालिका वडा नं.२ बस्ने वर्ष २२ की रविता राई (वि.क.) लाई २ दिनदेखि प्रसव व्यथा लागेको स्थानीय स्वास्थ्य संस्थामा जचाउन लैजादा बच्चा पेटमा छड्के अवस्थामा रहेको र अत्यधिक रक्तस्रावसमेत भएको हुँदा स्थानीय स्वास्थ्य संस्थामा उपचार हुन नसकि निजको ज्यान जोखिममा पर्ने देखिएको भनी सोही प्राथमिक स्वास्थ्य चौकी स्वास्थ्यकर्मी र प्रमुख जिल्ला अधिकारीबाट प्राप्त सूचनाअनुसार निजलाई तत्काल उपचारको लागि सुविधासम्पन्न अस्पतालमा लैजान अनुरोध भई आएको । प्रसव पीडाले छटपटाई रहेकी रविता राई (वि.क.) हेलिकोप्टरबाट काठमाडौँ जाँदा कति पैसा लामे हो ऋणले घरखेत नै हुने हो कि भनी चिन्तित बनिन् र "बरु म यहि मर्दछु हेलिकोप्टरमा त म जादिन" भनेर अड्डी लिइन् । निजको अवस्था झन् झन् जोखिमपूर्ण बन्दै गएको छ भनी स्वास्थ्यकर्मीले हामीलाई ताकेता गर्नुभयो । स्वास्थ्यकर्मीबाट सम्पर्क नम्बर लिएर हामीले निजका पति दिल बहादुर वि.क.लाई सम्पर्क गर्यौँ । उनी काम विशेषले काठमाडौँ आएका रहेछन् । काठमाडौँबाट घर फर्कने क्रममा सोही हप्ता आएको भिषण वर्षाले पहिरो गई वि.पि राजमार्ग अवरुद्ध भई खुर्कोटको उकालो चढ्दै गरेका रहेछन् ।

निज दिल बहादुर वि.क.लाई निःशुल्क हवाई उद्धार सेवा र उनको जटिल स्वास्थ्य अवस्थाको बारेमा राष्ट्रपति महिला उत्थान समन्वय इकाइका कर्मचारी साथीहरूले सम्झाएपछि मात्र उपचारको लागि काठमाडौँ आउन रविता राई (वि.क.) राजी भइन् । तत्काल नेपाली सेनाको हेलिकोप्टरबाट उद्धार गरी परोपकार प्रसूति गृह काठमाडौँ पुऱ्याइयो । निजको शल्यचिकित्सामार्फत उपचार गरी स्वस्थ शिशु जन्म दिइन् र स्वस्थ शिशु साथ घर फर्कन सफल भइन् ।

४. देवकला राई

त्यस्तै सोलुखुम्बु जिल्ला महाकुलुङ्ग गाउँपालिका वडा नं ३ निवासी देवकला राई पाँच महिनाको बच्चा गर्भमा रहेको अवस्थामा बिरामी भई उपचारको क्रममा जिल्ला सदरमुकामको अस्पतालमा भर्ना भइन् । निजको शरीरमा अत्यधिक रक्तअल्पता (हेमोग्लोबिन ३.४) भई ज्यानसमेत जोखिममा रहेको भनी प्रमुख जिल्ला अधिकारीमार्फत सूचना प्राप्त गरी निजलाई नेपाली सेनाको हेलिकोप्टरमार्फत उद्धार गरी परोपकार प्रसूति गृहमा उपचार भई स्वास्थ्य लाभ भएको छ । यी प्रतिनिधिमूलक घटनाहरूले हाम्रो देशको दुर्गम क्षेत्रको जनजीविकालाई उजागर गर्दछ ।

क्र.स.	जिल्ला	उमेर			जम्मा
		२० भन्दा कम	२१ देखि ३५	३६ देखि माथि	
१	हुम्ला	१	१,१,१,१,१	१,१	८
३	डोल्पा	१,१,१	१,१,१,१,१	१	८
४	कालिकोट	१,१	१,१		४
५	जाजरकोट		१,१,१	१,१,१	६
६	मुगु		१,१,१,१,१	१	६
७	अछाम	१,			१
८	बाजुरा		१,१,१,१,१		५
९	सल्यान	१,	१,		२
१०	रुकुमपूर्व		१,१,१		३
११	म्याग्दी	१	१		२ समन्वयमा
१२	मनाङ	१			१
१३	गोरखा		१,१,१,१	१,	५
१४	धादिङ		१,१,१,१,१,१,१,१		८
१५	दोलखा	१,१			२
१६	सोलुखुम्बु		१,१,	१,	३
१७	खोटाङ	१,	१,१		३
१८	पाँचथर	१,			१
१९	भोजपुर		१,		१
२०	दार्चुला		१,		१
२१	बझाङ्ग		१,१,१,१		४
२२	तेह्रथुप			१	१
२३	रसुवा	१,			१
२४	सिन्धुपाल्चोक		१	१	२
२५	बैतडी		१		१
	कुल	१५	५४	११	

उद्धार कार्यका लागि सूचनाको पहुँच सर्वसुलभ बनाउन महिला बालबालिका तथा ज्येष्ठ नागरिक मन्त्रालयको वेभसाइटमा कार्यविधि राखिएको छ । जो सुकै सचेत नेपाली नागरिकको सूचनाको आधारमा सम्बन्धित जिल्लाको प्रमुख जिल्ला अधिकारीसँग समन्वय गरी सूचनालाई थप पुष्टि गरेर नेपाली सेनाको हेलिकोप्टरबाट ज्यान जोखिममा परेका गर्भवती तथा सुत्केरी महिलाहरूको उद्धार गरिने गरेको छ ।

विभिन्न माध्यमबाट प्राप्त सूचनाको आधारमा माथि उल्लिखित उमेर समूहका महिलाको उद्धारपश्चात् रकम भुक्तानीको लागि आवश्यक पर्ने नागरिकता २० । २२ वर्ष उमेर उल्लेख गरिएका धैरजसो महिलाहरूको नेपाली नागरिकता नहुने हुनाले हामीले सहजीकरणका लागि जन्मदर्ता को प्रमाणपत्रलाई पनि मान्यता दिने गरेका छौं । २० वर्ष उमेर बताइएका किशोरी हेर्दा १५ । १६ वर्षका कलिला देखिन्छन् । यसबाट समाजमा अझै पनि बालविवाह कति भयाभव छ भन्ने अनुमान गर्न सकिन्छ । एकातिर छिटो विवाह आमा बन्नको लागि जोखिमपूर्ण पक्कै छ भने अर्कोतिर किशोरीको शिक्षा दीक्षा आर्जन गरी वृत्तिविकास गर्नुपर्ने समयमा विवाह बन्धनमा बाँधिदा किशोरीको सम्पूर्ण व्यक्तित्व विकास तथा सक्तीकरणमा बाधा पुग्ने गरेको छ ।

प्रत्येक व्यक्तिको जीवन स्वयम्का लागि शतप्रतिशत हो । बाच्न पाउने व्यक्तिको नैसर्गिक अधिकार समेत हो । तर पनि नेपालका विकट गाउँहरूमा गर्भवती तथा सुत्केरी समयमा सिर्जना हुने स्वास्थ्य समस्यालाई गम्भीरतापूर्वक नलिँदा कयौं महिलाहरूको अकालमै मृत्यु हुने गरेको छ । गर्भवती महिलाले अनिवार्यरूपमा चार पटक तथा थप समस्या भएमा बढी समेत स्वास्थ्य जाँच गराउनु पर्ने प्रावधानको पूर्णरूपमा पालना गर्ने, छोरा र छोरीकोबीचमा रहेको लैङ्गिक विभेद अन्त्य गर्ने, सन्तान करले होइन रहरले जन्माउने, गर्भवती तथा सुत्केरी अवस्थामा प्रशस्त पोषणयुक्त खाना खाने, जोखिमपूर्ण गर्भपतन गर्न निरुत्साहित गर्ने, गर्भवती तथा सुत्केरी अवस्थामा सासु श्रीमानले माया स्नेह र स्याहार गर्ने, जोखिमपूर्ण काम नगर्ने, बच्चा जन्मने मिति नजिक आएपश्चात् स्वास्थ्य संस्थामा जाने गर्नाले समेत मातृ मृत्युदर र शिशु मृत्युदर कम गर्न सकिन्छ ।

हवाई उद्धार कार्यलाई प्रभावकारी बनाउन थुप्रै चुनौतीहरू रहेका छन् । अल्पकालीनरूपमा दुर्गम हिमाली तथा पहाडी जिल्लाका विकट गाउँबस्तीमा हेलिप्याड नहुँदा बिरामी महिलालाई घन्टौं डोकोमा बोकेर हेलिकोप्टर रोक्न सकिने स्थानसम्म पुर्याउन परेको छ । त्यसैगरी कार्यविधिमा नपरेका जिल्लाका महिला दैनिक ज्याल मजदुरीका निमित्त दुर्गम जिल्लामा गएकाबखत गर्भवती तथा सुत्केरीको ज्यान जोखिममा परेको अवस्थामा निजलाई उद्धार गर्नका साथै प्राकृतिक प्रकोप, बाढीपहिराले सडक सञ्जाल बिग्रिएको अवस्थामा त्यस्ता क्षेत्रका महिलालाई उद्धार गर्न फराकिलो दायरा बनाउनु उपयुक्त देखिन्छ । उद्धारका निमित्त कन्ट्रोलरूमको व्यवस्था, छुट्टै मोबाइल तथा सञ्चारको व्यवस्था, प्रयाप्त जनशक्तिको व्यवस्था र सरोकारवाला निकायगत समन्वयको व्यवस्था हुनु पर्दछ । भने दिर्घकालीनरूपमा गुणस्तरीय सडक पहुँचको विस्तार, स्थानीयतहमा भौतिक संरचना, तथा दक्ष जनशक्तिको व्यवस्थापन हुनु आवश्यक छ ।

छिटो उद्धार कार्य गर्न माननीय महिला बालबालिका तथा ज्येष्ठ नागरिक मन्त्री, श्रदेय सचिव तथा सहसचिव ज्यूका साथै मन्त्रालय परिवारको समन्वय, सहयोग र प्रेरणा उल्लेखनीय रहेको छ । म लगायत इकाइका साथीहरूले परोपकार पुण्यको भावनाबाट उत्प्रेरित भई रातदिन नभनी सूचना प्राप्त हुने बित्तिकै उद्धारमा जुट्ने गरेका छौं । यसका बाबजुत पनि केही घटना अप्रिय हुनमा समयमा सूचना प्राप्त नहुने, कार्यविधिगत सीमा, खराव मौसम, भौगोलिक विकटतालागायतका कारणहरू जिम्मेवार रहेका छन् । उद्धारकै क्रममा तथा उद्धार हुन नसकी ज्यान गुमाएका महिलाप्रति शिर निहुराएर श्रद्धान्जली अर्पण गर्दछौं ।

स्रोत: नेपालको संविधान, पन्ध्रौं योजनाको आधारपत्र, दिगो विकास लक्ष्य, राष्ट्रपति महिला उत्थान कार्यक्रम बुलेटिन ।

समावेशीकरण र नेपालको सङ्घीय निजामती सेवा ऐनले सम्बोधन गर्नुपर्ने मुख्यमुख्य सबालहरू

रुक्मागत अर्याल

शाखा अधिकृत- महिला, बालबालिका तथा ज्येष्ठ नागरिक मन्त्रालय

(क) समावेशीकरण

१. विषय प्रवेश

समावेशीकरण (Inclusion) को अवधारणा राज्यको अवधारणासँगै आएको हो। अंग्रेजी भाषाको Inclusion वा social Inclusion भन्ने शब्दको नेपालीमा समावेशीकरण, सम्मिलन तथा सामाजिक समावेशीकरण भन्ने हुन्छ। समावेशीकरण राजनीतिक विज्ञानको विषय भन्दा पनि बढी सामाजिक अध्ययनको विषय हो। राज्यका सबै क्षेत्र, वर्ग, लिङ्ग र समुदायका नागरिकले राज्य सञ्चालनका विभिन्न क्षेत्रमा समानरूपले सहभागी हुन सक्ने अवस्थाको सिर्जना गर्ने विषय वास्तवमा समावेशीकरणको आधारभूत पक्ष हो। राजनीतिक, आर्थिक, सामाजिक, धार्मिक, प्रशासनिक र जातीय दृष्टिकोणले भिन्न समाजका प्रत्येक जनताले राज्य सञ्चालनका सबै क्षेत्रमा समानुपातिक सहभागिताको अवसर पाउनु पर्छ भन्ने मान्यताका साथ समावेशीकरणको अवधारणा आएको हो। समावेशीकरणको पर्यायवाचीको रूपमा समावेशी लोकतन्त्रलाई समेत लिने गरिन्छ। लोकतन्त्रमा राज्यका हरेक तह र तप्काका नागरिकलाई समान महत्त्व र हैसियत प्रदान गरिन्छ। महिला, बालबालिका, ज्येष्ठ नागरिक, अपाङ्गता भएका व्यक्ति, समाजमा पछाडि परेका र पारिएका वर्ग, लिङ्ग र जातजाति सबैको उत्तिकै महत्त्व रहन्छ।

समावेशीकरणलाई कतिपयले आरक्षणको व्यवस्था (Quota system or Reservation), सकारात्मक विभेद (Positive Discrimination), सकारात्मक कार्य (Positive action), छनौटपूर्ण नीति (Preference Policy) जस्ता शब्दावलीसमेत प्रयोग गरेको पाइन्छ। तर यी सबै कार्यहरू समावेशीकरणलाई व्यवहारमा उतार्ने प्रक्रिया (means) मात्र हुन्। राज्यको सार्वजनिक मामलाहरूमा सबै समुदायको समान सहभागिता सुनिश्चित गर्ने, सबैलाई समानुपातिक प्रतिनिधित्वद्वारा नीति निर्माण र कार्यान्वयनतहमा समान अवसर प्रदान गर्ने, आर्थिक सामाजिकरूपमा पछाडि परेका र पारिएका वर्ग तथा वञ्चितिकरणमा रहेका समूहलाई शासन प्रक्रियाको मूलधारमा ल्याउने अचुक उपाय नै वास्तवमा समावेशीकरण हो। यसलाई Equal access to power or equal sharing of benefit पनि भनिन्छ। समावेशीकरणको अवधारणालाई सर्वप्रथम अगाडि सार्ने सामाजिक अभियन्ता Takis Potopoulous लाई लिइन्छ। उनले प्रजातन्त्र/लोकतन्त्रसँग जोडेर समावेशीकरण शब्दको प्रयोग गर्दै सहभागितामूलक व्यवस्थामा जोड दिएका छन्।

२. समावेशीकरणका मूलभूत विषयवस्तु/क्षेत्र तथा स्वरूपहरू

समावेशीकरणले समेट्ने र प्रभाव पार्न सक्नेसम्मका सम्पूर्ण विषयवस्तुलाई यसका विषयवस्तु, क्षेत्र तथा स्वरूप मान्नुपर्दछ। जनताले उठाएका आबाज तथा संविधानले समेटेका विषयवस्तुसमेतका आधारमा समावेशीकरणको देहायबमोजिमका विषयवस्तु/क्षेत्र तथा स्वरूपहरू रहेका छन् :-

- **राजनीतिक समावेशीकरण** - राजनीतिकरूपले सबै जातजाति, वर्ग, लिङ्ग, भूगोलको समानुपातिक प्रतिनिधित्व हुने।
- **सामाजिक तथा सांस्कृतिक समावेशीकरण** - विभेद, कुरीति जस्ता अमानवीय संस्कृतिको अन्त्य हुने।
- **धार्मिक तथा भाषिक समावेशीकरण** - विभिन्न धर्महरूबीचको धार्मिक सहिष्णुता, धर्मनिरपेक्षता कायम हुने।
- **जातीय समावेशीकरण** - जातीय भेदभावको अन्त्य र समान अवसर उपलब्ध हुने।

- **लैङ्गिक समावेशीकरण** - लिङ्गका आधारमा भेदभावमुक्त उपाय अवलम्बन गरिने, जस्तै: महिला र पुरुषबीच समान व्यवहार ।
- **भौगोलिक समावेशीकरण** - सन्तुलित विकास हुने ।
- **प्रशासनिक समावेशीकरण** - आरक्षण, सकारात्मक विभेद, विशेष संरक्षणको व्यवस्था हुने ।

३. समावेशीकरणका उपायहरू

समावेशीकरणलाई व्यावहारिक, वस्तुपरक बनाउन निम्न २ वटा उपागम रहेका छन्:-

- **सशक्तीकरणको उपागम (Empowerment Approach)** : यसमा सकारात्मक विभेदको उपाय अवलम्बन गरिन्छ । पिछडिएका वर्गको क्षमता अभिवृद्धि, सबलीकरण, सशक्तीकरण, मूलप्रवाहीकरणलाई विशेष ध्यान दिनुपर्छ ।
- **हस्तक्षेपको उपागम (Interventionist Approach)** : यसमा आरक्षणलाई विशेष ध्यान दिइन्छ । पिछडिएका वर्गलाई निश्चित कोटा (Quota) निर्धारण गरिन्छ र राष्ट्रिय मूलधारमा ल्याउने प्रयास हुन्छ ।

४. समावेशीकरणका मूलभूत सिद्धान्तहरू

समावेशीकरणका देहायबमोजिमका सिद्धान्तहरूलाई यसका सैद्धान्तिक आधार मानिन्छ:-

- समान आदर र चासोको सिद्धान्त (Principle of equal concern and respect)
- समानताको सिद्धान्त (Principle of Equality)
- भेदभावरहितको सिद्धान्त (Principle of Non-Discrimination)
- सामूहिक पहिचानको सिद्धान्त (Principle of Collective Identity)
- सार्वजनिक जीवनमा सहभागिताको सिद्धान्त (Principle of Participation in Public Life)
- समावेशीकरणको सिद्धान्त (Principle of Inclusion)
- समानुपातिक प्रतिनिधित्वको सिद्धान्त (Principle of Proportional Representation)

५. नेपालमा समावेशीकरणको सम्बन्धमा रहेका मौजुदा संवैधानिक, कानुनी तथा अन्य व्यवस्थाहरू

क. संवैधानिक, व्यवस्था

- नेपालको संविधान, २०७२ को प्रस्तावनामा सामाजिक न्याय सुनिश्चित गर्न समानुपातिक समावेशी र सहभागितामूलक सिद्धान्तका आधारमा समतामूलक समाजको निर्माण गर्ने व्यवस्था राखिएको,
- धारा-४ मा राज्यको परिभाषाअन्तर्गत समावेशी शब्दको उल्लेख भएको,
- धारा-१८ मा समानताको हकअन्तर्गत सकारात्मक विभेदको कुरा स्वीकार गरिएको,
- धारा-४२ मा सामाजिक न्यायको हकलाई मौलिक हकको रूपमा राखिएको,
- धारा-४३ मा सामाजिक सुरक्षाको हकलाई मौलिक हकको रूपमा राखिएको,
- धारा-७४ ले नेपालको शासकीय स्वरूप बहुलवादमा आधारित सङ्घीय लोकतान्त्रिक गणतन्त्रात्मक संसदीय शासनप्रणाली भएको भन्ने उल्लेख गरिएको,
- धारा-१४२(३) मा राजनैतिक दलका विभिन्न कार्यकारिणी समितिहरूमा महिला, दलितलगायत उपेक्षित र उत्पीडित क्षेत्रलाई समावेशी बनाउने व्यवस्था गरिएको,
- राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग, राष्ट्रिय महिला आयोग, राष्ट्रिय दलित आयोग, समावेशी आयोग जस्ता विभिन्न संवैधानिक, आयोगहरूको व्यवस्था भएको,
- विभिन्न संवैधानिक, नियुक्तिहरूमा समावेशी सिद्धान्तलाई स्वीकार गरिने व्यवस्था राखिएको र

- राष्ट्रपति, उपराष्ट्रपति, सभामुख, उपसभामुख (प्रदेशस्तरमा समेत) चयनमा समावेशी सिद्धान्तलाई अवलम्बन गर्ने व्यवस्था राखिएको।

(ख) आवधिक योजना

- चालु पन्द्रौं योजनामा अन्तरसम्बन्धित विषय क्षेत्रअन्तर्गत समावेशीकरणलाई छुट्टै शीर्षक दिई समावेशीकरणका सम्बन्धमा ५ वर्षे सोच, लक्ष्य, उद्देश्य समावेश गरी तिनको प्राप्तिका लागि रणनीति र कार्यनीतिहरूको स्पष्ट व्यवस्था भएको छ।
- आर्थिक, सामाजिक तथा राजनैतिक अवसरबाट वञ्चितमा परेका र पारिएका लक्षित वर्गका लागि मुलुकमा उपलब्ध साधन-स्रोत तथा सुविधामा समानुपातिक समावेशी पहुँचको सुनिश्चितता गर्ने प्रमुख उद्देश्य हासिल गरी ५ वर्षको अवधिमा राज्यका तीनै तहका सरकारहरूको निर्णय प्रक्रियामा नागरिक सहभागिता सुनिश्चित भएको हुने, उपलब्ध साधन-स्रोतहरूमा समुदायको पहुँच बढेको हुने, राजनीतिक, प्रशासनिक र शैक्षिक क्षेत्रमा सकारात्मक विभेद र आरक्षणको माध्यमबाट अर्थपूर्ण सहभागिता भएको हुने र आदिवासी, जनजाति, मधेशी, मुस्लिम समुदाय, पिछडा वर्गको भाषा तथा संस्कृतिको संरक्षण एवं सम्बर्द्धन भएको हुने जस्ता अपेक्षित उपलब्धिहरू राखिएको छ। यसको साथसाथै "समृद्ध नेपाल, सुखी नेपाली" लाई साकार पार्न समुन्नत, स्वाधीन र समाजवादउन्मुख अर्थतन्त्रसहितको समान अवसर प्राप्त, स्वस्थ, शिक्षित, मर्यादित र उच्च जीवनस्तर भएका सुखी नागरिक बसोवास गर्ने मुलुकको प्रक्षेपण गरिएको छ। जसमा समृद्धितर्फ ४ वटा र सुखतर्फ ६ वटा सूचकहरू कायम गरिएको छ। यी सबै प्रावधानहरू समावेशीकरणको वास्तविक प्रयोगले मात्र सम्भव हुन्छ।

(ग) अन्य कानुनी व्यवस्था

❖ निजामती सेवा ऐन, २०४९ र नियमावली, २०५०

- कुल पदपूर्तिको ४५ प्रतिशत आरक्षणलाई छुट्टयाई यसलाई श प्रतिशत मानी महिला ३३%, आदिवासी जनजाति २७%, मधेशी २२%, दलित ९%, अपाङ्गता भएका व्यक्ति ५%, र पिछडिएको क्षेत्रलाई ४% छुट्टयायाइएको।
- विभिन्न किसिमका बिदाको व्यवस्था, सरुवा, पदस्थापना, काज, तालिम, अभिमुखीकरण तथा अन्य अवसरलाई समावेशी सिद्धान्तबमोजिम व्यवस्थित गर्न खोजिएको।
- महिला, अपाङ्गता भएका व्यक्ति तथा अन्य लक्षित वर्गलाई विशेष प्रबन्ध गरिएको।
- निजामती सेवा ऐनमा गरिएको आरक्षणसम्बन्धी व्यवस्थालाई अहिले नेपाल प्रहरी, नेपाली सेना, सार्वजनिक संस्थानहरूलगायत निजी क्षेत्र तथा अन्य सार्वजनिक सेवाप्रवाहसँग सरोकार राख्ने क्षेत्रले समेत अनुसरण गर्न सुरु गरेका छन्। यसैबमोजिम आ-आफ्नो कानुनी व्यवस्थालाई संशोधन तथा परिमार्जन गर्ने गरिएको।
- स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन-२०७४।
- समावेशीकरणको सम्बन्धमा थुप्रै व्यवस्थालाई अवलम्बन गरेको।
- प्रदेशस्तरका कानुनहरूले समावेशीकरणलाई आत्मसात् गरी विभिन्न नीतिगत र संरचनागत व्यवस्था गर्दै आएको।
- निर्वाचनसम्बन्धी कानुनी प्रबन्धमा दल दर्तादेखि उमेदवार चयनसम्मका व्यवस्थामा समावेशिताको सिद्धान्तलाई अवलम्बन गर्ने गरेको।

(घ) संरचनागत तथा संस्थागत व्यवस्था

समावेशीकरण Cross cutting को विषय भएकाले सबै सङ्गठन/संरचनाहरूले यसका आधारभूत मूल्य, मान्यता र अवधारणालाई अवलम्बन गर्नुपर्ने नै हुन्छ। समावेशीकरणका सम्बन्धमा देहायका संरचना तथा संस्थाहरूको योगदान र भूमिका महत्त्वपूर्ण देखिन्छ।

- महिला, बालबालिका तथा ज्येष्ठ नागरिक मन्त्रालय;

- सङ्घीय मामिला तथा सामान्य प्रशासन मन्त्रालय;
- राष्ट्रिय महिला आयोग;
- राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोग;
- दलित आयोग;
- भाषा आयोग;
- प्रदेश सामाजिक विकास मन्त्रालयहरू र
- सबै स्थानीयतहहरू ।
- सङ्घीय, प्रादेशिक तथा स्थानीयतहका अन्य सम्बन्धित सरोकारवाला निकाय/कार्यालयहरू ।

१.५ समावेशीकरणसम्बन्धी केही समस्या तथा चुनौतीहरू

मुलुकको बहुलतायुक्त सामाजिक स्वरूपलाई पुँजीको रूपमा स्थापित गरी राष्ट्रिय विकासमा महत्तम लाभ उठाउन र समावेशीकरणलाई, प्रमुख माध्यमको रूपमा अङ्गीकार गर्न देहायका समस्या र चुनौतीहरू देखिने गरेका छन्:-

- सामाजिक सोच, मनस्थिति तथा व्यक्तिको माइन्ड सेटमा परिवर्तन हुन नसकेको;
- विभिन्न लक्षित समुदाय र वर्गका बीच सामाजिक क्षेत्रमा ठूलो अन्तर रहने गरेको;
- राज्यको स्रोतसाधन, अवसर र लाभमा त्यस्ता वर्ग, समुदाय एवं क्षेत्रको न्यायोचित पहुँच पुग्न नसकेको;
- राजनीतिक र प्रशासनिक संरचनामा अधिकतम प्रतिनिधित्व हुन नसकेको;
- गरिबी, अशिक्षा र पछौटेपन प्रशस्त रहेको;
- सन्तुलित विकास व्यावहारिक बन्न नसकेको;
- समावेशीकरणको नाममा Elite capture कायमै रहेको;
- सबै प्रशासनिक, राजनैतिक तथा सामाजिक सांस्कृतिक क्षेत्रमा समावेशीता र समन्यायलाई सन्तुलित बनाउन नसकिएको;
- वञ्चितमा परेका र पारिएका समुदाय र क्षेत्रको वर्गीकृत तथ्यांक अद्यावधिक हुन नसकेको;
- समावेशीकरणको नाममा दिनहुँजसो भ्रष्टाचार तथा अनियमितता बढ्दै जानु;
- सामाजिक अन्धविश्वास, कुरीति र परम्परागतरूपले चल्दै आएका प्रचलन तथा प्रणालीहरूलाई व्यावहारिक र आधुनिक बनाउन नसकिएको;
- सङ्घ, प्रदेश र स्थानीयतहहरूमा स्थापित तीन तहका सरकारहरूको संरचनामा लक्षित वर्ग समुदाय, लिङ्ग, जातजातिहरूको अपेक्षित प्रतिनिधित्व गराउन नसकिएको ।

अतः समग्रमा समावेशीकरणको लाभ वास्तविक लक्षित वर्गले पाउनुपर्छ । राज्य सञ्चालनको हरेक क्षेत्रमा सबैको पहिचान, सबल सहभागिता र प्रतिनिधित्व, पहुँच तथा नाफा नोक्सानमा समान हैसियतको अनुभूति गर्न सक्नुपर्छ । सबै जात, वर्ग, लिङ्ग, क्षेत्रमा Access Control सुनिश्चित गर्ने उत्तम प्रक्रिया समावेशीकरण भएकाले यसको अभ्यासमा कहिल्यै पनि समावेशीकरण त्रुटि (Inclusive error) हुनुहुँदैन । समावेशीकरणको वास्तविक प्रयोगले मात्र **समृद्ध नेपाल, सुखी नेपाली**को परिकल्पना साकार हुन्छ ।

ख. नेपालको सङ्घीय निजामती सेवा ऐनले सम्बोधन गर्नुपर्ने महत्त्वपूर्ण सबालहरू

१) विषय प्रवेश

नेपालको संविधानबमोजिम नेपाल एक सङ्घीय लोकतान्त्रिक गणतन्त्रात्मक मुलुक हो । संविधानबमोजिम अहिले सङ्घ, प्रदेश र स्थानीयतह गरी तीन तहका सरकारहरू सञ्चालनमा छन् । राजनीतिकरूपले राज्यको पुनर्संरचना सम्पन्न भई सकेको अवस्थामा प्रशासनिक पुनर्संरचनालाई सबल र अर्थपूर्ण ढङ्गले टुङ्ग्याउन सकिएको छैन । सङ्घीय ऐनबमोजिम भर्ना भएका

निजामती कर्मचारीहरूलाई सङ्घीय निजामती सेवा ऐनविना कर्मचारी समायोजन ऐन, २०७५ बमोजिम सङ्घ प्रदेश र स्थानीयतहमा समायोजन गरिएको अवस्था छ । नेपालको संविधानको धारा ३०१, ३०२ बमोजिम समायोजन तथा व्यवस्थापन गरिएको हो । समायोजनपश्चात् पनि निजामती कर्मचारीहरू आफ्नो वृत्तिपथ, सेवा, शर्त तथा भविष्यको विषयमा हाल कुहिरोको काग जस्तै बन्नु परेको तीतो यथार्थ छ । वास्तवमा राजनीतिक पुनर्संरचना हुँदै गर्दा प्रशासनिक क्षेत्रको समेत पुनर्संरचना पनि उही गतिले हुनु पर्नेमा त्यसो गरिएन । समायोजनपूर्व कर्मचारीवृत्तका लागि संविधानको रूपमा मानिने सङ्घीय निजामती सेवा ऐन, प्रदेश निजामती सेवा ऐन तथा स्थानीय सेवा ऐनहरूविना नै समायोजन प्रक्रिया सम्पन्न भएकाले राजनीतिक दौडमा सार्वजनिक सेवाको मियो मानिने निजामती सेवा निन्याउरो, लज्जित र प्रतिस्पर्धी बन्न नसकेको देख्न, सुन्न र अनुभूति हुन थालिएको छ । कर्मचारीहरूले भोलिको आफ्नो भविष्य के हुने, ऐनहरू कस्ता आउने, आधारभूत मूल्यमान्यता रहने हुन् वा कटौती हुने हुन् भन्नेमा सोच्नु पर्दा वा होसियार भइरहुनु पर्दा पक्का पनि मनोबल र आफ्नो कामप्रतिको उत्प्रेरणामा केही हास आउनु स्वाभाविक हुन सक्छ । संविधान घोषणा भई कार्यान्वयनमा आएको ५ वर्ष पुग्न लाग्दासमेत गणतन्त्र मुलुक नेपालको सार्वजनिक सेवाको मियो वा स्थायी सरकार मानिने निजामती सेवालाई हाके सङ्घीय निजामती सेवा ऐन आउन नसक्नु पक्का पनि राम्रो होइन । एकपटक सहमति तथा स्वीकार गरिसकेका अन्तरवस्तुहरूमा समेत नयाँनयाँ सबालहरू तथा विषयहरू समावेश गर्दै जाने, थप जटिल र शंकास्पद बनाउदै जाने, निहित स्वार्थसिद्ध हुने प्रावधानहरू घुसाउन उद्दत देखिने गलत परिपाटी यस ऐनले भोगिरहेकोले प्राथमिकतामा नपरेको हो कि भन्ने आकलन गर्न सकिन्छ ।

२. सङ्घीय निजामती सेवा ऐनले समेट्नु पर्ने सबालहरू

निजामती सेवा र सङ्घीय निजामती सेवा ऐनको अनुसरण सार्वजनिक सेवाका अरू क्षेत्रहरूले सहजै गर्ने भएकाले यसको सकारात्मक वा नकारात्मक प्रभाव मुलुकले लिएको दीर्घकालीन सोच, उद्देश्य र लक्ष्यमा पर्ने हुन्छ । यी सम्पूर्ण विषयवस्तु तथा समस्याहरूलाई सम्बोधन गर्ने गरी प्रस्तावित सङ्घीय निजामती सेवा ऐनले देहायका सबालहरूलाई सम्बोधन गर्नुपर्ने देखिन्छ:-

- समावेशी सिद्धान्तलाई व्यावहारिक, वस्तुपरक र वास्तविक बनाउन हालको आरक्षण प्रणालीलाई पुनःपरिभाषित गर्नुपर्दछ । विभिन्न वर्ग, जातजाति, लिङ्ग, क्षेत्रभन्दा माथि उठेर त्यसभित्रको लक्षित समुदाय, व्यक्ति र पिछडिएको वर्गलाई प्रत्यक्ष सम्बोधन गर्नुपर्दछ ।
- सङ्घ, प्रदेश र स्थानीयतहमा पहिलाको प्रणालीबमोजिम समायोजन भएका कर्मचारीहरूलाई सेवा, शर्त, बढुवा, पदोन्नति र अवकाशसम्मका सुविधालाई परिभाषित र व्यवस्थित गरी हालको अन्योलता हटाउनु पर्दछ ।
- स्थानीयतह, प्रदेश सरकार र सङ्घमा समायोजन भएका कर्मचारीहरूको चक्रीय प्रणालीबाट आ-आफ्ना तह र सरकारभित्र सरुवा तथा काजको व्यवस्थालाई अनुमानयोग्य र व्यवस्थित बनाउन स्पष्ट कानुनी व्यवस्था गर्नुपर्दछ ।
- सङ्घीय निजामती सेवा, प्रदेश निजामती सेवा र स्थानीय सेवाबीचको अन्तरसम्बन्धलाई व्यवस्थित बनाउने विषय राखिनु पर्दछ । जसमा निश्चित प्रतिशत छुट्टाई अन्तरसेवा प्रतिस्पर्धाबाट प्रदेश र स्थानीयतहमा कार्यरत कर्मचारीहरूलाई सङ्घमा जान/आउन पाउने कानुनी व्यवस्था गरिनु पर्दछ ।
- स्थानीयतहका प्रमुख प्रशासकीय अधिकृत, लेखा प्रमुख, प्रदेश मन्त्रालयहरूका सचिव तथा प्रदेश प्रमुख सचिवहरू सङ्घीय सरकारबाट खटाउने र यी अधिकारीहरूको सरुवा गर्दा तथा काज खटाउदा सम्बन्धित तह र सरकारहरूको सहमतिमा मात्र गरिने विषय समावेश हुनुपर्दछ ।
- सङ्घीय मन्त्रालयहरूको सचिवमा बढुवा वा पदोन्नति हुन प्रदेशस्तरका मन्त्रालयहरूमा कम्तीमा एक वर्ष (२३३ रुजु हाजिर) काम गरेका ज्येष्ठ सहसचिव हुनुपर्ने र मुख्यसचिवमा नियुक्ति वा पदोन्नति हुन प्रदेशस्तरको प्रमुख सचिवको जिम्मेबारीमा रही कम्तीमा १ वर्ष काम गरेका ज्येष्ठ सचिवहरू मध्येबाट निजको क्षमता, कार्यसम्पादनस्तर, नेतृत्व तथा जिम्मेबारी वहन गर्न सक्ने सीप र शैलीलाई आधार बनाइने विषय राखिनु पर्दछ ।
- कर्मचारीको उमेरको हद ६० वर्ष गराउने, पेन्सन प्रणालीलाई व्यवस्थित गर्न र राज्यलाई आर्थिक भारबाट जोगाउन नयाँ भर्ना हुने कर्मचारीहरूलाई योगदानमा आधारित पेन्सन प्रणाली अनिवार्य लागु गर्ने विषय स्पष्ट हुनुपर्ने । हालको व्यवस्थामा समेत केही संशोधन गरी अनिवार्य अवकाश हुनेबाहेक अन्य स्वैच्छिक अवकाशको हकमा अनिवार्य

अवकाश हुने उमेर पुगेपछि मात्र पेन्सन उपलब्ध गराउने व्यवस्था राख्नु पर्दछ । जस्तो ५२ वर्ष उमेर पुगेको कुनै कर्मचारी विशेष अवस्था वा कडा रोग लागि काम गर्न नसक्ने अवस्थाबाहेक अन्य अवस्थामा सरकारको स्वीकृतिविना स्वेच्छाले अवकाश लिई सेवाबाट अलग हुन्छ भने उसलाई ६० वर्ष पुगेपछि मात्र पेन्सन दिने । तर पदोन्नति वा बढुवा भई कसैको अनिवार्य अवकाशको उमेरअगावै अवकाश हुनुपर्ने अवस्थामा यो प्रावधान आकर्षित नहुने विषयलाई लागु गर्नुपर्दछ ।

- विभिन्न सेवा तथा समूहलाई विशिष्टीकृत गर्दै सचिव पदमा हालको कलस्टर प्रणालीलाई नै यथावत् राख्नु पर्दछ । प्रशासन, लेखा, राजस्व समूहलाई समेत परराष्ट्र, न्याय, कानून र महालेखाको जस्तै विशिष्टीकृत गरी रा.प. प्रथम श्रेणीमा बढुवा हुँदासमेत यो प्रावधानलाई राख्नु पर्दछ । लेखा, राजस्व, प्रशासन समूहमा कार्यरत राजपत्राङ्कित द्वितीय श्रेणीका उपसचिवहरू सहसचिव वा राजपत्राङ्कित प्रथम श्रेणीमा बढुवा वा पदोन्नति हुँदासमेत यो विशिष्टीकृतको प्रावधान हुनुपर्दछ । यसबाट कार्यसम्पादनस्तर राम्रो हुने र आफूले हासिल गरेको अनुभवको उचित प्रयोग हुन गई प्रशासन समूहका व्यक्ति महालेखा नियन्त्रक हुनुपर्ने तथा शिक्षा सेवाका कर्मचारी गृह सचिव वा प्रमुख जिल्ला अधिकारी हुनुपर्ने अवस्था आउदैन । यसबाट पक्का पनि सेवाप्रवाह थप गुणस्तर र प्रभावकारी हुन्छ ।
- निजामती सेवालार्इ प्राज्ञिक, स्वतन्त्र, सक्षम, पक्षपातरहित, स्वार्थरहित र राजनीतिकरणबाट रोक्न उच्च प्रशासक तथा निजामती कर्मचारीहरूलाई अवकाशपछि कुनै पनि सार्वजनिकपदका क्षेत्रमा कम्तिमा दुई वर्षसम्म नियुक्ति मनोनयन तथा खटाउन नपाउने व्यवस्था राख्नुपर्दछ । किनभने अवकाशपछि आफूलाई व्यवस्थापन गर्न आफ्नो नैतिकता, व्यावसायिक मूल्य र मान्यतालाई कहिले काही दाउमा राखेर नीतिगत अनियमितता गर्ने तथा राजनीतिक दाउपेज भित्रिने सम्भावना रहने हुँदा यसलाई कानूनसम्मत ढङ्गले व्यवस्थित गर्नुपर्छ ।
- आरक्षणको व्यवस्थालाई हरेक ५/५ वर्षमा पुनरावलोकन गरिनुपर्दछ । आरक्षण लिने व्यक्तिलाई सेवाभर एकपटकको लागि मात्र हुनुपर्दछ ।
- पदपूर्ति गर्दा राजपत्राङ्कित प्रथम श्रेणीमा अन्तरिक प्रतियोगितात्मक प्रणालीलाई राखी खुलाको व्यवस्था हटाउनु पर्दछ । राजपत्राङ्कित द्वितीय श्रेणी सम्म खुला र आन्तरिक प्रतियोगितात्मक प्रणालीलाई यथावत् राखिनु पर्दछ । खुलाको लागि पाठ्यक्रम र परीक्षा पद्धति आफ्नो भन्दा फरक हुनुपर्दछ यसबाट बाहिरबाट सेवा प्रवेश गर्नेलाई सहजता हुन्छ । राजपत्राङ्कित तृतीय श्रेणीको पदपूर्ति गर्दा कम्तिमा १० प्रतिशत आन्तरिक प्रतियोगितात्मक प्रणालीबाट छनौट हुने व्यवस्था राख्नुपर्दछ । समायोजन भई प्रदेश र स्थानीयतहमा काम गरिरहेका कर्मचारीहरूबाट मात्र प्रतिस्पर्धा हुने गरी कम्तिमा १० प्रतिशत अन्तरसेवाको पदपूर्तिका लागि छुट्ट्याउनु पर्दछ ।
- निजामती कर्मचारीहरूका भातृ सङ्गठन तथा आधिकारिक ट्रेड युनियन र यिनका गतिविधिहरूलाई व्यवस्थित, प्रभावकारी र सिर्जनात्मक बनाउने विषयलाई स्पष्ट उल्लेख गर्नुपर्दछ ।
- प्रदेश निजामती सेवा ऐन र स्थानीय सेवा ऐनलाई सङ्घीय निजामती सेवा ऐनले कम्तिमा सुरुवा, बढुवा, पदोन्नति, ट्रेड युनियन व्यवस्थापन, करार व्यवस्थापन, नियुक्तिप्रक्रिया, कर्मचारीहरूको सेवा, शर्त, अवकाश र सेवाप्रवाहका विषयमा स्पष्ट मार्गदर्शन गरिनुपर्दछ ।
- प्रदेश लोकसेवा आयोगमा सङ्घीय लोकसेवा आयोगको सदस्यलाई पदेन सदस्य वा प्रतिनिधि सदस्य अनिवार्य गरिनुपर्दछ । यसबाट स्थानीयतह र प्रदेशस्तरका पदपूर्तिमा एकरूपता हुन गई प्रदेश लोकसेवा आयोगलाई थप व्यावसायिक, स्वच्छ र भरोसाको केन्द्रको रूपमा विकास गर्न सकिन्छ ।
- प्रदेश लोकसेवा आयोग सम्बन्धी ऐन, निजामती सेवा ऐन तथा स्थानीय सेवा ऐनहरू सङ्घीय निजामती सेवा ऐन र लोकसेवा आयोग ऐनसँग नबाझिने गरी तर्जुमा गरिनुपर्दछ ।
- सेवाप्रवाहलाई सबल, सक्षम, गुणस्तरीय, प्रभावकारी तथा नागरिकमैत्री बनाउन सबै तह र श्रेणीका कर्मचारीहरूले अनिवार्यरूपमा कार्यसम्पादन करार गर्नुपर्ने व्यवस्था राखिनुपर्दछ । कार्यसम्पादन करार, कार्यसम्पादन मूल्याङ्कनबाट प्राप्त अङ्कलाई कर्मचारीहरूको बढुवा, पदोन्नति तथा सरुवामा समेत आधार बनाइनु पर्दछ ।

- कर्मचारीहरूका लागि नैतिक दायित्व र पालना गर्नुपर्ने आचरणका विषय थप गर्नुपर्दछ । दण्डसजाय र पुरस्कार प्रणालीलाई वस्तुपरक र वास्तविक बनाउने कानुनी प्रबन्ध राखिनुपर्दछ ।
- कर्मचारीका लागि मौद्रिक तथा गैरमौद्रिक सेवा सुविधाहरूलाई व्यवस्थित गरी उच्च मनोबल र कामप्रति उत्प्रेरित हुने वातावरणको अनुभूति मिल्ने प्रावधान राखिनुपर्दछ ।
- बढुवाका लागि सबै कर्मचारीहरूको सेवाकालीन तालिम अनिवार्य गर्ने तर त्यसबापत कुनै अड्क नराख्ने साथै भौगोलिक क्षेत्रमा काम गरेबापत उपलब्ध गराउने अड्क यथावत् राख्ने । सबै प्रदेश र ७५३ वटै स्थानीयतहलाई भौगोलिक वर्गीकरण गर्नुपर्ने विषय समावेश गर्ने ।
- अतः समग्रमा सङ्घीय निजामती सेवा ऐन समग्र सार्वजनिक सेवाप्रवाहको मेरुदण्ड भएकाले यो ऐनमा माथि उल्लिखित विषय, सबालहरूलाई समेट्न सक्नुपर्दछ । सङ्घीय निजामती सेवा समग्र सार्वजनिक क्षेत्रका अन्य सेवाहरूलाई समेत मार्गदर्शनको रूपमा अनुसरण गर्ने गरी ल्याइनुपर्दछ । न्युनतम सेवा, शर्त, सेवाप्रवाह, नागरिकहितका विषयमा अरू सेवाले समेत निजामती सेवालालाई आधार बनाउन सक्ने क्षमता सङ्घीय निजामती सेवा ऐनले दिन सक्नुपर्छ । कुनैपनि मुलुकको सरकार त्यहाँको प्रशासनभन्दा राम्रो हुन सक्दैन (No government is better than its administration system) भन्ने सिद्धान्तलाई आत्मसात् गर्दै निजामती सेवालालाई कुनै पनि दाउपेजको हतियार बनाउन हुँदैन र स्थायी सरकारको रूपमा चित्रित यो सेवालालाई अझ सबल सक्षम, व्यावसायिक, प्रतिस्पर्धी व्यावहारिक र तथ्यमा आधारित बनाउन सबै सरोकारवाला पक्ष चनाखो हुनुपर्दछ । राजनीति र प्रसाशनबीच असल सम्बन्ध स्थापित गर्न, समावेशीकरण, सशक्तीकरणका प्रक्रियाहरू व्यवस्थित गर्न तथा मुलुकले लिएको दीर्घकालीन सोच, लक्ष तथा उद्देश्यहरू हासिल गर्न अब आउने सङ्घीय निजामती सेवा ऐन साच्चिकै कोशेदुङ्गा साबित हुनुपर्दछ । त्यसका लागि माथि उल्लिखित सबालहरू सङ्घीय निजामती सेवा ऐनमा समेट्नु अनिवार्य देखिन्छ ।

सन्दर्भ सामग्रीहरू

- नेपालको सविधान ।
- पन्ध्रौं योजना ।
- निजामती सेवा ऐन, २०४९ र नियमावली, २०५० ।
- स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन, २०७४ ।
- सङ्घीय निजामती सेवा ऐनको प्रस्तावित मस्यौदा ।
- लोकसेवा आयोगका विभिन्न प्रतिवेदनहरू ।
- विभिन्न मासिक, साप्ताहिक पत्र पत्रिकाहरू ।

सङ्घीयतामा महिला विकास कार्यक्रम

विष्णुकुमारी लामिछाने

प्रमुख महिला विकास अधिकृत, हेटौडा उपमहानगरपालिका

सारांश

मुलुकमा सङ्घीयता कार्यान्वयनसँगै विगतमा सञ्चालन गरिएका महिला विकास कार्यक्रमले निरन्तरता पाउन सकेको छैन। छैटौँ पञ्चवर्षीय योजना (२०३७-२०४२) देखि शाखाको स्थापना गरेर सुरु भएको यो कार्यक्रम संरचनागतरूपमा महिला विकास कार्यालयहरू महिला तथा बालबालिका कार्यालयमा परिवर्तन हुँदै महिला तथा बालबालिका विभाग र महिला बालबालिका तथा समाजकल्याण मन्त्रालय -हाल महिला बालबालिका तथा ज्येष्ठ नागरिक मन्त्रालय सम्म खडा भए। तथापि सङ्घीयसंरचनामा प्रवेश गरेसँगै महिला तथा बालबालिका कार्यालयहरू खारेजीमा परेका छन् भने विभाग र मन्त्रालय कायमै रहेका छन्। जिल्लास्तरमा महिला, बालबालिका, ज्येष्ठ नागरिक र अपाङ्गताको क्षेत्रमा विभिन्न कार्यहरू गर्दै आएका महिला तथा बालबालिका कार्यालयहरू अस्ताएर पुनः पहिलेकै अवस्थामा अर्थात् शाखा महाशाखामा परिणत भएको अवस्था छ। महिला विकास कार्यक्रम सञ्चालन गर्न बनाइएका जिल्ला एव ग्रामीणस्तरका अधिकांश संरचनाहरूसमेत निश्क्रिय भइसकेका छन्। तीन दशकभन्दा लामो समयदेखि परिमार्जितरूपमा निरन्तर अघि बढिरहेको महिला विकास कार्यक्रम हाल स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन, २०७४ अनुरूप स्थानीयतहको जिम्मामा सरेको छ। आफ्नै गतिमा अगाडि बढ्दै गरेको यो कार्यक्रम अधिकांश स्थानीयतहहरूमा ओझेलमा परेको छ।

महिला विकास कार्यक्रम किन र कसरी

समाज विकासको लागि महिला र पुरुष दुबैको सहअस्तित्वको जरुरत पर्दछ। छोरा र छोरी तथा महिला र पुरुषबीच गरिएका अथवा गरिने विभेदजन्य व्यवहारको कारण नै पुरुष समान महिलाहरू सशक्त बन्न सकेनन्। अवसरहरूबाट वञ्चित भएकै कारण हरेक क्षेत्रमा महिलाहरूको सहभागिता न्यून रहेको छ। बाल्यावस्थामा छोरा समान छोरीहरू शैक्षिक अवसरबाट वञ्चित भए, हुर्काउने शैली र पालन पोषणमा विभेदित बन्न पुगे, सामाजिक संस्कारहरूमा दोस्रो दर्जाको रूपमा व्याख्या गर्ने प्रचलनले निरन्तरता पाइँदै रह्यो, महिलासँग जोडिएका विभिन्न कुप्रथाहरू कायमै रहे, प्राकृतिक जिम्मेवारी त महिलाको नाममा छँदैछ। यस्ता विविध कारणहरूले गर्दा महिलाहरू आर्थिक, सामाजिक, शैक्षिक, राजनीतिकलगायत हरेक क्षेत्रमा पछाडि परेका छन्।

यसरी पछाडि परेका महिलाहरूलाई सामूहिकीकरण गर्दै बचत गर्ने बानीको विकास गराउने, लगानी परिचालनका माध्यमबाट एकातर्फ उनीहरूको क्षमता अभिवृद्धि गराउने र अर्कोतर्फ व्यवसाय गर्न सघाउ पुऱ्याउने साथै आवश्यक परेका बखत ऋण लिन सक्ने अवस्था सिर्जना गर्न ग्रामीणस्तरमा महिला सहकारीको स्थापना गर्ने कार्यको थालनी भयो। सामान्य लेखपढ गर्नसम्म पनि नसक्ने महिलाहरू सहकारीको अध्यक्ष भएर संस्था सञ्चालन गर्न सक्रिय हुन थाले। केही पढेलेखेका तर निरन्तरता दिन नपाएका महिलाहरूले पनि सचिव कोषाध्यक्ष पदमा रहेर कार्य जिम्मेवारी सम्हाल्न सक्ने भए। घरवरिपरि मात्र रहने महिलाहरू सहकारीको माध्यमबाट बाहिर आउन थाले। राजनीतिकरूपमा पनि सक्रिय भई निर्वाचनमा भाग लिएर कोही नेतृत्व तहमा समेत बसेर काम गरिरहेका छन्।

महिला सहकारीहरूमार्फत आर्थिक क्रियाकलापहरू मात्र सञ्चालन नगरी सामाजिक विभेद, लैङ्गिक हिंसा एवम् कुप्रथाका विरुद्ध सामाजिक अभियानहरू सञ्चालन गर्न थालियो। हिंसापीडित एव प्रभावित महिलाहरूका लागि अल्पकालीन आश्रयस्थलको रूपमा जिल्ला सेवा केन्द्र र सामुदायिक सेवा केन्द्रहरू सञ्चालनमा आए। लैङ्गिक हिंसा निवारणको लागि महिला संस्थाहरूको

एकीकृत विकास कार्यक्रम लागु भई निगरानी समूहहरू गठन भए। बालविवाहविरुद्धमा, जुवा तास साथै जाँड रक्सी नियन्त्रणमा, किशोरीहरूको चौतर्फी विकास लगायतका कार्यहरूमा महिला सहकारीहरू सक्रिय भई लागे। सहकारी सदस्यबीच कठिन परिस्थितिमा परेकाहरूलाई सहयोग गर्ने परिपाटीको सिर्जना हुन थाल्यो। यसरी महिला विकास सहकारीको माध्यमले आर्थिक साथै सामाजिक पुँजीको बढोत्तरीमा सघाउ पुऱ्यायो।

विद्यालयविमुख किशोरीहरूलाई सामूहीकृत गरी किशोरी समूह गठन गर्दै समूह समूह मिलाएर किशोरी वृत्तहरू गठन हुन थाले। जीवनोपयोगी सीपमार्फत कसैलाई पुनः विद्यालय फर्काउने, व्यावसायिक सीपमार्फत कसैलाई आत्मनिर्भर बनाउने तथा किशोरीहरूमा जागरण फैलाउँदै जोखिम न्यूनीकरण गर्ने कार्यहरू सञ्चालन भए। सहकारी संस्थासँगै किशोरी सूचना तथा परामर्श केन्द्रहरू स्थापना गरिए। प्रजनन स्वास्थ्यका विषयमा महिला सदस्य एवं किशोरी सदस्यहरूका लागि प्रशिक्षण कार्यक्रमहरू सञ्चालन गरियो।

यसरी महिलाहरूको आर्थिक, सामाजिक, प्रजनन स्वास्थ्यलगायतका क्षेत्रमा सुधार भई एकातर्फ अभियानकर्ताहरू नै सशक्त हुने र अर्कोतर्फ सामाजिकरूपमा नै जागरणको फैलावट हुने भएको हुँदा महिला विकास कार्यक्रम अत्यन्तै आवश्यक देखिन्छ। यस कार्यक्रमले प्रभुत्वशाली महिलाहरूको भन्दा आर्थिक, सामाजिक र शैक्षिकरूपमा वञ्चित महिलाहरूलाई प्राथमिकतामा राखेर कार्य सञ्चालन गर्ने भएको हुँदा यसले महिलाहरूबीचमा पनि समानतामा जोड दिन्छ। कार्यक्रम मान नसक्नेहरू, पहुँचविहीन र आवाजविहीन महिलाहरू नै यस कार्यक्रमका हिस्सेदार हुन्छन्।

सङ्घीय संरचनामा महिला विकास कार्यक्रम

वि.सं. २०७५ साल साउन १ गते सबै जिल्लामा रहेका महिला तथा बालबालिका कार्यालयहरूको अस्तित्व लोप भयो। यी कार्यालयसँगै जिल्लास्तरमा रहेका थुप्रै कार्यालयहरू पनि खारेज हुने भनेर खारेजीमा पर्ने कार्यालयहरूको सूची सार्वजनिक गरियो। उक्त सूचीमा परेका अधिकांश कार्यालयहरू नाम परिवर्तन भएर पनि अस्तित्वमा रहे। तर महिला तथा बालबालिका कार्यालयको महत्त्वलाई कम आकलन गरियो। महिला बालबालिका तथा ज्येष्ठ नागरिक मन्त्रालयले पनि कार्यालयको आवश्यकताको महसुस गर्न नसकेर हो वा मन्त्रालय र विभागले नै सिङ्गो मुलुकमा रहेका पिछडिएका महिलाहरूको विकासमा भूमिका खेल्न सक्ने अनुमान गरिएको हो बुझ्न सकिएन। जरा नै मासेर रूखलाई हुर्काउन खोजिएको अनुभूति यस क्षेत्रमा लागेका महिला अधिकारकर्मीहरूको मात्र नभई जिल्लास्तरका सेवा प्रदायकको समेत रहेको छ।

मुलुक सङ्घीयतामा रूपान्तरण भएसँगै खारेज भई स्थानीयतहमा गाभिने भनिएका थुप्रै कार्यालयहरू विभिन्न तहबाट पहल भई परिवर्तित नाम र दरबन्दी संरचनामा कायमै छन्। सातै प्रदेशमा सामाजिक विकास मन्त्रालयअन्तर्गत रहेका सामाजिक विकास महाशाखाको जिम्मेवारीमा महिला विकास कार्यक्रम पनि पर्दछन्। तर अन्य क्षेत्रमा काम गर्न विभिन्न निर्देशनालयहरू स्थापना हुँदा पनि महिलाको क्षेत्रमा कार्य गर्ने प्रदेशस्तरमा समेत संरचना निर्माण हुन सकेका छैनन्। प्रदेशस्तरमा महिलाको क्षेत्रमा मात्र काम गर्ने एक मात्र महाशाखा त्यसमा पनि अधिकतम पाँच जना कर्मचारी रहेका छन। प्रदेशभरमा अन्य कुनै संरचना नहुँदा मातहतका जिल्लाहरूमा समन्वय र सहकार्य गर्न कठिनाई भएको छ।

सङ्घमा मन्त्रालय र विभाग हुनु, प्रदेशमा सिङ्गो महाशाखा मात्र रहनु र स्थानीयतह सबैमा समानरूपका महिलाको क्षेत्रमा कार्य गर्ने शाखा महाशाखा नहुनुले महिला विकास कार्यक्रमप्रतिको संवेदनशीलता कति रहेको छ प्रष्ट हुन्छ। धेरैजसो स्थानीयतहमा महिला विकास समूहका कर्मचारीहरू समायोजन भएर गएकै छैनन्। कुनैमा केही कर्मचारी समायोजन भएर गए तापनि समायोजन सुधार गर्दै सुगम र पायक पर्ने अर्को तहमा पुगेका छन्। कहीं कर्मचारी नै छैनन्, कहीं दरबन्दी संख्याअनुसार कर्मचारी अपर्याप्त छन् त कहीं बढी छन् अर्थात् कर्मचारीको असमान वितरण भएको देखिन्छ। यद्यपि कुनै तहमा समायोजित कर्मचारीहरूलाई महिला विकाससँग सम्बन्धित क्रियाकलापहरूमा संलग्न नगराइकन अन्य जिम्मेवारीहरू तोकिएका छन्। विशेषगरी महिला विकाससँग सम्बन्धित क्रियाकलापहरूको कार्यान्वयन तहमा प्रत्यक्ष जोडिने स्थानीयतहका प्रमुख एवं पदाधिकारीहरू नै यो विषयमा कम चासो देखाउँदछन्। केही थोरै स्थानीयतहहरूमा बाहेक अधिकांश तहहरूमा वास्तविक लक्षित महिलाहरूको लागि भन्दा पनि बोल्न सक्ने पहुँचवालाहरूको लागि नै बजेट विनियोजन भइरहेको देखिन्छ।

केही स्थानीयतहहरूमा महाशाखा वा शाखाहरू स्थापना गरेर काम गर्ने परिपाटीको विकास भए तापनि अत्यन्तै न्यून बजेट सिलिङ्ग तोक्ने गरिन्छ । तोकिएको बजेट र सोअन्तर्गतका कार्यक्रमहरू पनि माग गर्न सक्ने, पहुँच पुऱ्याउन सक्ने, पदाधिकारीका निकटका व्यक्ति वा संस्थाहरूको लागि तोकदेशका भरमा सञ्चालन गर्नुपर्ने परिवेशको सिर्जना भनी वा बाध्यता भएको पाइन्छ । केही तहहरूमा स्थानीय कर्मचारीहरूले समायोजित कर्मचारीले काम गर्न सक्दैनन् भन्ने प्रमाणित गराउनकै लागि अत्यन्तै झन्झटिलो र लम्बेतान प्रक्रियातर्फ उन्मुख गराइहेका हुन्छन् । यसरी कर्मचारीले आफैँ काम गर्दा प्रगति न्यून हुने भएकाले सम्झौतामार्फत संघसंस्थाहरूबाट कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्नुपर्ने र उनीहरूले काम गर्दा उद्देश्य एकातर्फ काम अर्कोतर्फ हुने गरेको अवस्था अहिले छ ।

भौतिक विकासलाई मात्र विकास मान्ने प्रवृत्ति मौलाएको यस अवस्थामा सामाजिक विकासलाई विकास हो भन्ने बुझाइको अभाव छ । जताततै बाटोघाटो, पुलपुलेसा, भौतिक संरचना एवं पूर्वाधार निर्माणमा मोटो रकम विनियोजन गर्ने प्रचलन रहेको पाइन्छ । सबैले देख्न सक्ने र भौतिकरूपमा देखाउन सकिने कामलाई मात्र काम भन्ने गरिन्छ । सचेतनामूलक कार्यक्रम एवं पछाडि परेका वा पारिएका वर्गको उत्थान गर्ने काम हुनुपर्ने मान्यता कमै देखिन्छ । यसको सट्टा नेतृत्व तह बढी प्रचार प्रसार हुने, प्रतिफलभन्दा पनि लोकप्रियता कमाउन सकिने, आगामी चुनावहरूमा भोट तान्न सघाउ पुऱ्याउने, कार्यकर्तालाई खुसी पार्न सक्ने एवं व्यक्तिगत लाभ मिल्ने योजना छनौटतर्फ उन्मुख भएको पाइन्छ । यस्तो अवस्थामा लगानी नै गर्न नसक्दा महिला विकासको क्षेत्रमा कस्तो प्रतिफलको आशा गर्नु ।

संवैधानिक उद्देश्य र महिला सशक्तीकरण

नेपालको संविधानले महिलालाई राज्यका सबै निकायमा समानुपातिक समावेशी सिद्धान्तका आधारमा सहभागी हुने हक प्रदान गरेको छ । राजनीतिक क्षेत्र अर्थात् निर्णायक तहमा महिलाको सहभागितालाई अभिवृद्धि गर्न संसद्दा प्रतिनिधित्व गर्ने प्रत्येक राजनीतिक दलबाट निर्वाचित कुल सदस्य सङ्ख्याको कम्तिमा एक तिहाइ सदस्य महिला हुनुपर्ने व्यवस्था रहेको छ । जिम्मेवार पदमा महिलाको स्थानलाई पनि सुनिश्चित हुने गरी उल्लेख गरिएको छ । सङ्घ प्रदेश र स्थानीय गरी तीनै तहमा समानुपातिक समावेशी सिद्धान्तका आधारमा निर्वाचन भई करिब ३८ प्रतिशत महिलाले निर्णायक जिम्मेवारी पाएका छन् ।

'उचालेको कुकुरले मृग मादैन' भन्दै महिलाको क्षमता विकास नहुँदा कतिपय स्थानमा पदीय प्रतिबिम्ब महिलाको भए तापनि उनीहरूका श्रीमान्हरूले श्रीमतीको पदीय जिम्मेवारी निर्वाह गर्दैआएको हामीले देखेका छौँ । नाममात्रैको समानुपातिक सहभागिता हुनु हाम्रो लागि पक्कै पनि राम्रो होइन । सहभागिता मात्रै पनि ठूलो होइन जहाँ सक्रियता रहँदैन । तर यसको लागि जुनसुकै सरकारले किन नहोस् महिलालाई क्षमतावान बनाउन दूरदृष्टि राख्दै योजना निर्माण गर्नुपर्दछ । होइन भने ३३ प्रतिशत त के ५० प्रतिशत नै सहभागी गराउँदा पनि प्रतिफल राम्रो आउन नसक्ला । सबै महिलाहरू क्षमतावान छैनन् भन्न खोजिएको पक्कै होइन, तर पुरुष जत्तिकै समान अवसर प्राप्त गर्नबाट वञ्चित भएका महिलाहरूलाई सकारात्मक विभेदको आधारमा सशक्त बनाउनु जरुरी छ भन्नेमा फरक मत नहोला । प्रतिशत निर्धारण, आरक्षण अथवा सिटको सुनिश्चितता हुँदैंमा महिलाहरू सबल र सक्षम हुन्छन् भन्ने सोचको विकास हुनु राम्रो होइन । फलको आशा गर्नलाई त बोटबिरुवाको राम्रो गोडमेल पनि गर्नुपर्दछ । निर्णायक तहमा राम्रो तरिकाले जिम्मेवारी निर्वाह गर्न सक्ने बनाउनलाई उनीहरूमा लगानीको आवश्यकता पर्दछ । छोरा र छोरीलाई पारिवारिक वातावरण, शैक्षिक अवसर एवं समान व्यवहारको जरुरत पर्दछ । छोरा र छोरीलाई समानरूपले सामाजिकीकरण प्रक्रियामा हुर्काउन नसक्दासम्म महिलाहरूमा क्षमता अभिवृद्धि गराउने विशेष कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्नुपर्ने हुन्छ । यसको लागि सङ्घ, प्रदेश र स्थानीयतहका सरकार संवेदनशील हुनु जरुरी हुन्छ ।

सम्पत्ति तथा पारिवारिक मामिलामा दम्पती समान हक हुने संवैधानिक व्यवस्था छ । व्यवस्था हुँदैमा मात्र महिलाले समानरूपमा हिस्सेदारीको अनुभूत गर्न सक्दैनन् । वैवाहिक सम्बन्ध, जन्मदत्तलगायतका विषयमा कानुनी शिक्षाको अभावले समस्या परेपछि मात्र समाधान खोज्न हिँड्ने गर्दछन् महिलाहरू । त्यसैले संवैधानिक प्रावधानअनुरूप महिलाको हकको उपयोग गर्न पाउने अवस्थाको सिर्जना गर्नुपर्दछ । यसका लागि कानुनी सचेतनाको जरुरत पर्दछ ।

हाम्रो समाजमा महिलाको हितविरुद्ध हुने अधिकांश कुप्रथाहरू सचेतनाको अभावमा भएका हुन्छन् तर ती कुप्रथाहरू हटाउन मानिसको चेतनास्तर उकास्नुपर्ने हुन्छ । यसका लागि सचेतनामूलक जागरण ल्याउने कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्नुपर्ने

हुन्छ । तर भौतिकवादी मानसिकता हावी हुँदा सामाजिक क्षेत्रमा अपेक्षाकृत लगानी हुन सकेको छैन । संविधानको धारा ३८ महिलाको हकअन्तर्गत महिलाविरुद्ध धार्मिक, सामाजिक, सांस्कृतिक परम्परा, प्रचलन वा अन्य कुनै आधारमा शारीरिक, मानसिक, यौनजन्य, मनोवैज्ञानिक वा अन्य कुनै किसिमको हिंसाजन्य कार्य वा शोषण गरिने छैन, त्यस्तो कार्य कानूनबमोजिम क्षतिपूर्ति पाउने हक हुनेछ भनी उल्लेख गरिएको छ । हिंसाजन्य क्रियाकलाप रोक्नको लागि उपचारात्मक कार्य मात्र पर्याप्त हुँदैन । यसका लागि निरोधात्मक एवं प्रवर्द्धनात्मकरूपमा कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्नुपर्ने हुन्छ ।

स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन, २०७४

स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन, २०७४ को दफा १२ वडा समितिको काम, कर्तव्य र अधिकार अन्तर्गत ग= विकास कार्यको (३०) मा उल्लेख भएअनुसार वडाभित्र आर्थिक तथा सामाजिक रूपमा पछि परेका महिला, बालबालिका, दलित, अपाङ्गता भएका व्यक्ति, ज्येष्ठ नागरिक, अल्पसंख्यक, सीमान्तकृत समुदायको अभिलेख राखी सामाजिक र आर्थिक उत्थान सम्बन्धी काम गर्ने साथै (३२) मा बालविवाह, बहुविवाह, लैङ्गिक हिंसा, छुवाछुत, दहेज तथा दाइजो, हलिया प्रथा, छाउपडी, कमलरी प्रथा, बालश्रम, मानव बेचबिखन जस्ता कुरीति र अन्धविश्वासको अन्त्य गर्ने गराउने भनी उल्लेख गरिएको छ ।

यसरी ऐनमा व्यवस्था गरिएका विषयहरू व्यवहारमा उतार्न यस क्षेत्रप्रतिको संवेदनशीलता आवश्यक हुन्छ । विगतमा महिलाको विकास अर्थात् महिलाको क्षमता अभिवृद्धि गर्न बजेटको निश्चित प्रतिशत छुट्टाउनेपनि प्रावधान रहेको थियो तर यो सङ्घीय व्यवस्थामा बाध्यात्मकरूपमा नरहेको हुँदा महिला विकासको क्षेत्र ओझेलमा परेको महसुस भएको छ । अपेक्षा र परिणाम अत्यधिक राम्रो हुनुपर्छ भन्ने चाहने तर लगानी र प्राथमिकतामा नपर्ने कारण अपेक्षित सुधार हुन सकिरहेको देखिँदैन ।

समायोजनमा विभेद र समायोजित महिला विकास समूहका कर्मचारीको अवस्था

समायोजन प्रक्रियामा कर्मचारीलाई सहभागी गराउंदा निश्चित दरबन्दी सङ्ख्या निर्धारण गरी तत्तत् दरबन्दीमा समायोजनका लागि आवेदन भर्न लगाइयो, दरबन्दी नभएको स्थानमा कर्मचारीले छनौट गर्ने कुरा रहेन । दरबन्दीमा नअटाउने फाजिलमा परेका कर्मचारीलाई समायोजन ऐन, २०७५ को दफा ७(३) बमोजिम मिल्दो सेवा समूहमा समायोजन गरियो । तर गुनासो सुनुवाइको नाममा दरबन्दी नै नभएका स्थानमा एकपटक दरबन्दीमा समायोजन भएका कर्मचारीलाई पुनः समायोजन गर्ने काम भयो । यसले ज्येष्ठताको त ठाडै अवमूल्यन गऱ्यो नै । एकातर्फ समान परीक्षा प्रणालीबाट आउनेहरू फरकफरक सेवा समूहमा रहने अवस्थाको सिर्जना हुने अर्कोतर्फ दरबन्दी नभएको ठाँउमा गुनासोमार्फत पायक पारिँदा भइरहेका दरबन्दी खाली हुन गए ।

सङ्घ र प्रदेशमा समायोजन हुने कर्मचारीहरूले सेवा समूहसँग सम्बन्धित जिम्मेवारी नै पाएका होलान् तर स्थानीयतहमा समायोजन हुने कर्मचारीहरू कोही सामाजिक विकास महाशाखा प्रमुख भई सम्झौतामा मात्र कलम चलाउने जिम्मेवारीमा, कोही अर्कै सेवाको महाशाखा प्रमुखको मातहतमा, कसैलाई समायोजन भएर गएकै कारण छुट्टै नाममात्रको एउटै शाखा एउटै महाशाखाको जिम्मेवारी प्रदान गरिएको छ । अझै कतिपय कर्मचारीहरूले सेवा समूहभन्दा फरक जिम्मेवारी पाएका छन् । समान प्रणाली र शर्तका आधारमा सेवा प्रवेश गरेका कर्मचारीहरू विशेष गरी स्थानीयतहमा भिन्न विभेदित कार्य वातावरणको महसुस गर्न बाध्य भइरहेका छन् । असमान सेवा सुविधा, असमान सङ्गठन संरचना, असमान व्यवहारको सामना गर्नुपर्ने बाध्यताको सिर्जना भइरहेको छ ।

जिल्लामा कार्यालय प्रमुखको जिम्मेवारी सम्हालेका प्रमुख महिला विकास अधिकृत अहिले स्थानीयतहमा महाशाखा प्रमुखसम्म हुन पाउने गरी किटानी गर्न नसकिएको अवस्था छ । महाशाखा प्रमुखको रूपमा कार्यरतलाई यातायातको साधन त कुनै छोडौं मर्यादाअनुरूप कार्यक्षेत्र समेत प्रदान गर्न हिचकिचावट भएको पाइन्छ । शिक्षाको क्षेत्रमा जस्तै सङ्घबाट महिला तथा बालबालिकाको क्षेत्रमा स्थानीयतहलाई अनुदान प्राप्त नहुने भएपछि महिला विकास समूहका कर्मचारी केका लागि भन्ने बुझाइ स्थानीयतहका प्रमुख एवं प्रतिनिधिहरू साथै केही प्रमुख प्रशासकीय अधिकृतहरूमा समेत रहेको छ । केही स्थानीयतहमा कर्मचारी समायोजन स्थानीयतहको आवश्यकता भन्दा पनि सङ्घको बाध्यता बनेको अनुभूत भयो ।

निष्कर्ष

विकासको मूलप्रवाहमा आउन नसकेका महिलाहरूलाई समतामूलक ढङ्गले समाहित गर्न महिला विकास कार्यक्रम अपरिहार्य हुन्छ । केही सशक्त महिलाहरूलाई हैर सम्पूर्ण महिलाहरूको अवस्थालाई सामान्यीकरण गर्न मिल्दैन । स्थान विशेषका

आवश्यकताका आधारमा यस्ता कार्यक्रमहरू सञ्चालन गरिनुपर्ने हुन्छ । पछाडि परेका महिलाहरूको सशक्तीकरण गर्न सङ्घ, प्रदेश र स्थानीयस्तरका योजनाहरूमा प्राथमिकताका साथ सम्बोधन गर्नुपर्ने हुन्छ ।

महिलाहरू आर्थिक, शैक्षिक एवं सामाजिक क्षेत्रमा सशक्त नबन्दासम्म समतामूलक ढङ्गले कार्यक्रम सञ्चालन गर्न अनिवार्यरूपमा विगतमा जस्तो निश्चित बजेट छुट्याउनु पर्ने व्यवस्थाको लागि पहल हुनुपर्दछ । स्थानीयतहहरूमा कार्यबोझका आधारमा सङ्गठनात्मक संरचनामा एकरूपता हुने व्यवस्था मिलाउनुपर्ने देखिन्छ । प्रदेशमा एउटा महाशाखाले मात्र यस क्षेत्रमा पर्याप्तता नहुने भएको हुँदा जिल्लाभित्रका स्थानीयतहहरूबीच र प्रदेशसँग समन्वय एवं सहकार्य गर्ने जिल्लागतरूपमा संरचनाको आवश्यकता रहेको छ ।

सङ्घ प्रदेश र स्थानीयतहको बजेट लैङ्गिक उत्तरदायी भयो या भएन नियमित लेखाजोखा गर्ने र सम्बन्धित तहलाई प्रतिवेदनसहित जानकारी गराउने परिपाटीको सुरुआत हुनुपर्दछ । यसको जिम्मेवारी महिला बालबालिका तथा ज्येष्ठ नागरिक मन्त्रालयले लिएमा प्रभावकारी हुन सक्छ । विकास भनेको पूर्वाधारमा भएको प्रगति मात्र हो भन्ने बुझाइ नराखी हरेक तहबाट सामाजिक क्षेत्रमा प्राथमिकताका साथ लगानी गर्न आवश्यक देखिन्छ ।

सन्दर्भसूची

नेपालको संविधान, नेपाल सरकार, कानून किताब व्यवस्था समिति ।

स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन, २०७४, नेपाल सरकार, कानून किताब व्यवस्था समिति ।

समायोजन ऐन, २०७५, नेपाल सरकार, कानून किताब व्यवस्था समिति ।

समायोजनका विभेदित प्रक्रिया, गोरखापत्र दैनिक, विष्णुकुमारी लामिछाने, २०७६ । ०४ । १९

बाल अधिकार र बालन्यायसम्बन्धी राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय व्यवस्था तथा नेपालमा यसको अवस्था

पूर्णमा उपाध्याय

शाखा अधिकृत - महिला, बालबालिका तथा ज्येष्ठ नागरिक मन्त्रालय

पृष्ठभूमि:

नेपालमा बाल अधिकारको संरक्षण र बालन्याय प्रवर्द्धन गर्ने सन्दर्भमा भएका कानुनी व्यवस्थाहरू हेर्ने हो भने वि.सं. २०१० मा जारी भएको मुलुकी ऐन तथा वि.सं. २०२० मा जारी भएको नयाँ मुलुकी ऐन र नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ मा बालबालिकाको हित र संरक्षणका केही विषय समावेश भएको पाइन्छ। यद्यपि बालन्याय नेपालका लागि एक नवीनतम अवधारणा हो। नेपालले संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय बाल अधिकारसम्बन्धी महासन्धि (Convention on the Rights of Child, CRC), १९८९ लाई १४ सेप्टेम्बर १९९० मा अनुमोदन गरेपश्चात् उक्त महासन्धिमार्फत सिर्जित दायित्वलाई व्यवहारमा लागु गर्न बालबालिकासम्बन्धी ऐन, २०४८ र बालबालिकासम्बन्धी नियमावली, २०५१ जारी गरी कार्यान्वयनमा ल्याएको पाइन्छ। यसैगरी बालन्यायसम्बन्धी कार्यविधिगत जटिलतालाई सम्बोधन गर्न बालन्याय (कार्यविधि) नियमावली, २०६३ जारी गरी कार्यान्वयनमा ल्याइएको थियो। बालन्याय प्रवर्द्धन गर्ने सन्दर्भमा बालबालिका सम्बन्धी ऐन, २०४८ मा व्यवस्था भएअनुरूप कानूनको विवादमा परेका बालबालिकाको बाल अधिकारको संरक्षण तथा बालबालिकाको आचरणगत सुधारका लागि नेपाल सरकारले बाल सुधारगृहहरू सञ्चालनमा ल्याएको छ। नेपाल सरकारले वि.सं. २०५७ सालमा भक्तपुरको सानोठिमीमा पहिलो बाल सुधारगृह सञ्चालनमा ल्याएकोमा हाल नेपालभर ८ वटा बाल सुधारगृहहरू सञ्चालनमा रहेका छन्। यद्यपि बालन्याय प्रणालीलाई सुदृढ गर्न बालन्यायसम्बन्धी विश्वव्यापी मान्यता प्राप्त अन्तर्राष्ट्रिय कानून र अन्य सम्बद्ध मापदण्डहरूको अनुसरण गर्दै सोहीअनुरूप हाम्रा संस्थागत संरचनाहरूको सुधार तथा क्षमता अभिवृद्धि गर्नु अपरिहार्य छ।

बालबालिकासम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय तथा राष्ट्रिय कानुनी व्यवस्थाहरू:

१. अन्तर्राष्ट्रिय व्यवस्था:

बालबालिकाको सर्वोत्तम हित, भेदभावरहितता, बालबालिकाको संरक्षण तथा विकासजस्ता सिद्धान्तहरूमा आधारित बालबालिकासँग सम्बन्धित संयुक्त राष्ट्रसंघको महासन्धि, इच्छाधीन आलेखहरू, अन्तर्राष्ट्रिय घोषणा र सार्कस्तरीय घोषणाहरू गरी १६ वटाभन्दा बढी अन्तर्राष्ट्रिय सन्धिहरू नेपालले अनुमोदन गरी कार्यान्वयन गरिरहेको छ। बालबालिकाका सम्बन्धमा भएका यस्ता अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिबद्धताहरू ४ वटा क्षेत्रहरू बाल बचाउ (Child Survival), बाल संरक्षण (Child Protection), बाल विकास (Child Development) र बाल सहभागिता (Child Participation) मा केन्द्रित छन्।

क. बाल अधिकारसम्बन्धी महासन्धि (CRC), १९८९:

बालबालिकाको संरक्षण, विकास एवं कल्याणसम्बन्धी सामाजिक एवं कानुनी सिद्धान्तहरूको एकीकृत दस्तावेजका रूपमा संयुक्त राष्ट्रसंघले सन् १९८९ मा बाल अधिकारसम्बन्धी महासन्धि पारित गर्‍यो। नेपाल सरकारले उक्त महासन्धिलाई १४ सेप्टेम्बर, १९९० अर्थात् २०४७ साल भदौ २९ गते अनुमोदन गरी बालबालिकाको सम्मान तथा बाल अधिकार प्रवर्द्धनमा ऐक्यबद्धता जनाएको थियो। संयुक्त राष्ट्रसंघको बाल अधिकारसम्बन्धी महासन्धि, १९८९ अन्तर्गत तीनवटा इच्छाधीन आलेखहरू रहेका छन्:

- १) सशस्त्र सङ्घर्षमा बालबालिकाको संलग्नतासम्बन्धी इच्छाधीन आलेख, २०००
- २) बालबालिकाको बेचबिखन, यौनशोषण र अश्लील चित्रणसम्बन्धी इच्छाधीन आलेख, २०००
- ३) बाल अधिकार हननको उजुरीबारे सञ्चार कार्यविधिसम्बन्धी इच्छाधीन आलेख, २०११

उल्लिखित इच्छाधीन आलेखहरूमध्ये नेपालले सशस्त्र सङ्घर्षमा बालबालिकाको संलग्नतासम्बन्धी इच्छाधीन आलेख, २००० र बालबालिकाको बेचबिखन, यौनशोषण र अश्लील चित्रणसम्बन्धी इच्छाधीन आलेख, २००० लाई अनुमोदन गरिसकेको छ भने बाल अधिकार हननको उजुरीबारे सञ्चार कार्यविधिसम्बन्धी इच्छाधीन आलेख, २०११ लाई अनुमोदन गर्न बाँकी छ।

ख. बहुराष्ट्रिय सङ्गठित अपराधविरुद्धको संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय महासन्धिको पूरक आलेख (पालेर्मो प्रोटोकल)

नेपालले बहुराष्ट्रिय सङ्गठित अपराधविरुद्धको संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय महासन्धिको पूरक आलेख (पालेर्मो प्रोटोकल) २०७६ फागुनमा अनुमोदन गरेको छ। मानव बेचबिखन (विशेष गरी महिला तथा बालबालिका) सम्बन्धी मुद्दा अन्तर्राष्ट्रिय अदालतमा चल्ने तथा विदेशमा बेचिएका वा बेचिन लागेका महिला तथा बालबालिकाको संरक्षणमा सम्बन्धित मुलुकको दायित्व हुनेलगायतका प्रावधानहरू यस पूरक आलेखमा राखिएका छन्।

ग. बालबालिका सम्बन्धी क्षेत्रीय कानुनी व्यवस्था:

दक्षिण एसियाली मुलुकहरूको क्षेत्रीय सङ्गठनका रूपमा रहेको सार्क सङ्गठनद्वारा बालबालिकासम्बन्धी विषयमा विभिन्न कानुनी व्यवस्था/प्रतिबद्धताहरू गरिएका छन्। जसमध्ये बालबालिकाका विषयमा प्रत्यक्षरूपमा सरोकार राख्ने प्रतिबद्धताहरू; देहव्यापारका लागि महिला तथा बालबालिकाको जिउ मास्ने बेच्ने काम रोकथाम गर्ने र सोविरुद्ध सङ्घर्ष गर्ने सम्बन्धमा व्यवस्था भएको सार्क महासन्धि, २००० तथा दक्षिण एसियामा बालकल्याण प्रवर्द्धनका लागि क्षेत्रीय व्यवस्थामा सम्बन्धी सार्क महासन्धि, २००० बालबालिकासम्बन्धी क्षेत्रीय कानुनी व्यवस्थाका रूपमा रहेका छन्।

२. राष्ट्रिय कानुनी व्यवस्था:

क. नेपालको संविधान:

नेपालको संविधानले बालबालिकाको विषयलाई मौलिक हकका रूपमा व्यवस्था गरी बालबालिकाको संरक्षण विकास र सहभागिताको विषयलाई प्रत्याभूति गरेको छ। संविधानको धारा ३९ मा बालबालिकाको हकको व्यवस्था गरी देहाएबमोजिमका हकको व्यवस्था गरेको छ:

- प्रत्येक बालबालिकालाई आफ्नो पहिचानसहित नामकरण र जन्मदर्ताको हक;
- प्रत्येक बालबालिकालाई परिवार तथा राज्यबाट शिक्षा, स्वास्थ्य, पालनपोषण, उचित स्याहार, खेलकुद, मनोरञ्जन तथा सर्वाङ्गीण व्यक्तित्व विकासको हक;
- प्रत्येक बालबालिकालाई बालविकास तथा बाल सहभागिताको हक;
- प्रत्येक बालबालिकालाई बालन्याय अनुकूल न्यायको हक र
- असहाय अनाथ अपाङ्गता भएका द्रन्ध्रपीडित विस्थापित एवं जोखिममा रहेका बालबालिकालाई राज्यबाट विशेष संरक्षण र सुविधा पाउने हक।

साथै कुनै पनि बालबालिकालाई खानी तथा अन्य जोखिमपूर्ण काममा लगाउन नपाइने, बालविवाह गैरकानुनी ओसारपसार र अपहरण गर्न तथा बन्धक राख्न नपाइने, सेना, प्रहरी वा सशस्त्र समूहमा भर्ना वा प्रयोग गर्न नपाइने, सांस्कृतिक वा धार्मिक प्रचलनका नाउँमा कुनै पनि माध्यम वा प्रकारले दुर्व्यवहार उपेक्षा गर्न नपाइने, शारीरिक, मानसिक, यौनजन्य वा कुनै प्रकारको शोषण गर्न वा अनुचित प्रयोग गर्न नपाइने, घर, विद्यालय वा अन्य जुनसुकै स्थान र अवस्थामा शारीरिक, मानसिक वा अन्य कुनै किसिमको यातना दिन नपाइने व्यवस्था संविधानमा गरिएको छ। यसका अतिरिक्त संविधानमा उल्लिखित मौलिक हकहरूमध्ये शिक्षाको हक, स्वास्थ्य तथा पोषणको हक, सामाजिक सुरक्षाको हकलगायतका अन्य ११ वटा मौलिक हकहरूमा प्रत्यक्ष वा परोक्षरूपमा बालबालिकाको विकास र संरक्षणसँग सम्बन्धित विषयहरू समावेश गरिएका छन्।

ख. बालबालिकासम्बन्धी ऐन, २०७५:

बालबालिकाको अधिकारको सम्मान, संरक्षण, प्रवर्द्धन र परिपूर्ति गरी बालबालिकाको सर्वोत्तम हित कायम गर्न नेपाल सरकारले बालबालिकासम्बन्धी ऐन, २०७५ मिति २०७५।०६।०२ मा जारी गरी लागु गरेको छ। उक्त ऐनले बालबालिकाको बाच्च पाउने अधिकार, नाम, राष्ट्रियता र पहिचानको अधिकार, भेदभावविरुद्धको अधिकार, बाबु आमासँग बस्ने र भेटघाट गर्ने अधिकार, संरक्षणको अधिकार, सहभागिताको अधिकार, अभिव्यक्ति स्वतन्त्रता र सूचनाको अधिकार, संस्था खोल्ने र शान्तिपूर्वक भेला हुने अधिकार, गोपनियताको अधिकार, अपाङ्गता भएका बालबालिकाको विशेष अधिकार, पोषण तथा स्वास्थ्यको अधिकार, खेलकुद मनोरञ्जन तथा सांस्कृतिक अधिकार र शिक्षाको अधिकार गरी जम्मा १३ वटा अधिकारको व्यवस्था गरेको छ। यसैगरी सो ऐनले बालबालिकाप्रति परिवार तथा संरक्षक, राज्य र सञ्चार क्षेत्रको दायित्वको व्यवस्था गरी सम्बन्धितलाई बालबालिकाप्रति जिम्मेवार तथा संवेदनशील बनाउन प्रोत्साहित गरेको छ। बालन्याय प्रवर्द्धन गर्ने सन्दर्भमा बालबालिकासम्बन्धी ऐनमा गरिएका सारभूत व्यवस्थाहरू कार्यान्वयनका लागि बालबालिकासम्बन्धी नियमावली, २०५१ तथा बालन्याय सम्पादन (कार्यविधि) नियमावली, २०७६ कार्यान्वयनमा रहेको छन्।

ग. बालन्याय सम्पादन (कार्यविधि) नियमावली, २०७६:

बालन्याय सम्पादन (कार्यविधि) नियमावली, २०७६ मा बालबालिकाले गरेको कसुरजन्य कार्यको उजुरी, अनुसन्धान तथा अभियोजनसम्बन्धी विभिन्न व्यवस्थाहरू गरेको छ। यसैगरी बालन्याय सम्पादन गर्न बाल अदालतको अदालत क्षेत्र, मुद्दाको सुनुवाइ प्रक्रिया तथा पुनस्थापकीय न्यायसम्बन्धी व्यवस्थालगायत बालन्याय सम्पादनका सिलसिलामा अवलम्बन गर्नुपर्ने विधिहरूका सम्बन्धमा विभिन्न व्यवस्थाहरू यस नियमावलीमा गरिएको छ।

नेपालमा बालन्याय सम्पादन

बालअधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि, १९८९ तथा यसका इच्छाधीन आलेखहरू, नेपालले गरेका अन्य अन्तर्राष्ट्रिय तथा क्षेत्रीय प्रतिबद्धताअनुरूप नेपालको बालन्याय सम्पादन प्रणाली सञ्चालित छ। बालन्याय सम्पादनका सन्दर्भमा बालबालिकासम्बन्धी ऐन, २०७५ को परिच्छेद ४ मा विभिन्न व्यवस्थाहरू गरिएका छन्। जसअनुसार बालन्याय सम्पादनको सिलसिलामा देहाएका कुराहरूमा विचार गर्नुपर्ने हुन्छ।

- बालबालिकालाई असर पर्ने कुनै निर्णय गर्नुअघि निजको धारणा बुझ्नुपर्ने,
- बालबालिकाको हित र स्वार्थ जोडिएका विषयमा निर्णय गर्नुअघि निजको बाबु, आमा, परिवारका अन्य सदस्य वा संरक्षकलाई आफ्नो भनाइ राख्ने अवसर दिनुपर्ने,
- बालबालिकाको उमेर, बौद्धिक विकासको स्तर, आस्था र सांस्कृतिक मूल्यमान्यताअनुरूपको बोली, वचन र व्यवहार गर्ने र
- बालबालिकासँग संवाद गर्दा निजले चाहेको भाषामा गर्ने र आवश्यकताअनुसार दोभाषेको सहयोग लिने।

यसका साथै बालन्याय सम्पादनका क्रममा बालबालिकालाई नियन्त्रणमा लिँदा अपनाउनुपर्ने विधि तथा तरिका, कसुरजन्य कार्यको आरोपमा नियन्त्रणमा लिइएका बालबालिकालाई अनुसन्धान अवधिभर निगरानी कक्षमा राख्नुपर्ने, कसुरजन्य कार्यको आरोप लागेका बालबालिकाको दिशान्तर, बालबालिकाले गरेको कसुरजन्य कार्यको सुरु कारबाही, सुनुवाइ र किनारा बाल अदालत वा बाल इजलासबाट गर्नुपर्ने, बाल इजलासमा समाजसेवी, बाल विशेषज्ञ वा बाल मनोविज्ञ रहने तथा बन्द इजलासको व्यवस्थालगाएतका व्यवस्थाहरू बालबालिकासम्बन्धी ऐन, २०७५ मा गरिएको छ। उक्त ऐनको व्यवस्थाअनुसार बालन्याय सम्पादनका लागि सर्वोच्च अदालतले बालन्याय सम्पादन (कार्यविधि) नियमावली, २०७६ जारी गरी उक्त नियमावली कार्यान्वयनमा रहेको छ।

बालन्याय प्रवर्द्धन र बाल अधिकार संरक्षणका सन्दर्भमा बाल सुधार गृहः

बालबिजाइँको रोकथाम समाजमा हुने अपराध रोकथामको अत्यावश्यक पक्ष हो । कानूनसम्मत तरिकाबाट कानूनको विवादमा परेका बालबालिकालाई सामाजिक तथा जीवनोपयोगी कार्यमा सहभागी गराएर तथा समाज र मानवीय जीवनका सन्दर्भमा सकारात्मक अभिमुखीकरणका माध्यमबाट बालबालिकाको आचरणमा सुधार गरी उनीहरूमा गैरअपराधमूलक दृष्टिभाव विकास गर्न सकिन्छ । सोही उद्देश्यबमोजिम साबिकको बालबालिकासम्बन्धी ऐन, २०४८ को दफा ४२ (हाल बालबालिकासम्बन्धी ऐन, २०७५ को दफा ४३) को व्यवस्थाअनुसार नेपाल सरकारको मिति २०५७/९/२४ को निर्णयानुसार महिला, बालबालिका तथा ज्येष्ठ नागरिक मन्त्रालयले न्यूनतम सुविधाविहीन बालबालिकाका लागि शैक्षिक कार्यक्रम (युसेप) नेपालको व्यवस्थापनमा वि. सं. २०५७ सालमा पहिलो बाल सुधारगृहको रूपमा भक्तपुरको सानोठिमीमा बाल सुधारगृह सञ्चालन गरेको थियो । हाल मोरङ, पर्सा, मकवानपुर, भक्तपुर, कास्की, रूपन्देही, बाँके र डोटी जिल्लामा गरी जम्मा ८ वटा बाल सुधारगृहहरू सञ्चालनमा रहेका छन् ।

उक्त बाल सुधारगृहहरूमा जम्मा ९४४ जना बालबालिका रहेकोमा अन्तर्राष्ट्रियरूपमा महामारीको रूपमा देखा परेको कोभिड-१९ को जोखिम नेपालमा समेत बढ्दै गएपछि सर्वोच्च अदालत, महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय, कारागार व्यवस्थापन विभाग, बालन्याय समिति र महिला, बालबालिका तथा ज्येष्ठ नागरिक मन्त्रालयको समन्वयमा २३३ जना बालबालिकालाई आफ्नो अभिभावकको जिम्मा लगाइएको र हाल उक्त गृहहरूमा ७११ बालबालिका रहेका छन् ।

बालबालिकाले बाल सुधारगृहमा आवास तथा खाना, आधारभूत स्वास्थ्योपचार, मनोसामाजिक परामर्श, आवश्यक कानुनी सहायता, शिक्षा तथा क्षमता विकासका लागि तालिमलगाएतका सुविधाहरू प्राप्त गर्दछन् । यसका साथै बाल सुधारगृहमा बालबालिकाको आचरण सुधारका लागि ध्यान तथा योग-अभ्यास, बालबालिकाको सिर्जनशीलता अभिवृद्धिका लागि सिर्जनात्मक तथा रचनात्मक कार्यहरू, खेलकुद, व्यायाम तथा मनोरञ्जनका क्रियाकलापहरू सञ्चालन गरिन्छ ।

बालबालिकाको आचरण सुधारमा बाल सुधारगृहको भूमिकाः

कसुरजन्य कार्यको आरोप लागेका वा कानूनको विवादमा परेका बालबालिकाको आचरणमा सुधार ल्याई उनीहरूलाई भविष्यमा योग्य र सक्षम नागरिक बनाउनका लागि बाल सुधारगृहको महत्त्वपूर्ण भूमिका रहन्छ । बालबालिकाको आचरणगत सुधारका लागि नियमित योग-अभ्यास, ध्यान तथा प्राणायाम, नैतिक शिक्षा तथा जीवनोपयोगी सीपको माध्यमबाट बाल सुधारगृहमा रहेका बालबालिकालाई आफ्नो भविष्यप्रति सजग र सचेत बनाउन सकिन्छ । बाल सुधारगृहमा रहेका बालबालिकाका लागि औपचारिक शिक्षाको व्यवस्थाको साथसाथै विभिन्न सिर्जनात्मक तथा रचनात्मक क्रियाकलापहरू, खेलकुद र मनोरञ्जनका क्रियाकलापहरू सञ्चालन गरेमा बालबालिकाले आफ्नो सिर्जनशीलता तथा क्षमता अभिवृद्धि गरी समाजका अन्य बालबालिकासरह योग्य र सक्षम हुन सक्दछन् । नेपालमा सञ्चालित केही बाल सुधारगृहमा यस्ता कार्यक्रमहरू सञ्चालन गरिएको भए तापनि भौतिक संरचना तथा आवश्यक जनशक्तिको अभावका कारण सबै बाल सुधारगृहमा बालबालिकाको सर्वाङ्गीण विकासका लागि अत्यावश्यक पर्ने उल्लिखित क्रियाकलापहरू सञ्चालन गर्न नसकिएको अवस्था विद्यमान छ । तसर्थ बाल सुधारगृहको प्रभावकारी व्यवस्थापनका लागि बाल सुधारगृहको संरचनात्मक सुधार, आवश्यक मात्रामा जनशक्ति व्यवस्थापन, जनशक्तिको क्षमता विकास तथा बाल सुधारगृहको सञ्चालन तथा व्यवस्थापन प्रणालीमा सुधारको टड्कारो आवश्यकता रहेको छ ।

बालसुधार गृहको दीर्घकालीन व्यवस्थापन तथा सुधारका लागि सुझावहरूः

बालसुधार गृह सञ्चालन गर्दा एकातर्फ बाल अधिकारको संरक्षण तथा बालबालिकाको सर्वोत्तम हितलाई महत्त्व दिनुपर्ने तथा अर्कोतर्फ सुरक्षा संवेदनशीलतालाई समेत ध्यान दिनुपर्ने भएकाले सो कार्य चुनौतीपूर्ण छ । यसको प्रभावकारी व्यवस्थापनका लागि महिला, बालबालिका तथा ज्येष्ठ नागरिक मन्त्रालय, गृह मन्त्रालय, शिक्षा, विज्ञान तथा प्रविधि मन्त्रालय, कारागार व्यवस्थापन विभाग, सम्बन्धित बाल सुधारगृहलगायतका निकायहरूबीच प्रभावकारी समन्वय तथा सहयोग आवश्यक पर्दछ । बालबालिकाको आचरणमा सुधार तथा क्षमता विकासका अवसर प्रदान गरी बालबालिकालाई समाजमा योग्य नागरिक बनाउने स्थानका रूपमा बाल सुधारगृहलाई विकसित गर्नका लागि बाल सुधारगृहको व्यवस्थापनमा तपसिलबमोजिम सुधार गर्नुपर्ने देखिन्छः

१. बाल सुधारगृह सञ्चालनका लागि हाल महिला, बालबालिका तथा ज्येष्ठ नागरिक मन्त्रालय, शिक्षा, विज्ञान तथा प्रविधि मन्त्रालय, कारागार व्यवस्थापन विभाग तथा जिल्ला प्रशासन कार्यालय लगायतका बहुनिकायको संलग्नता देखिएको हुँदा सरोकारवाला निकायहरूबीच प्रभावकारी समन्वय तथा सञ्चार र सबै निकायहरूको सामूहिक उत्तरदायित्व अभिवृद्धि गर्ने ।
२. बाल सुधारगृहलाई आवश्यक सम्पूर्ण पूर्वाधार (विद्यालय, खेलकुद मैदान लगायतका) निर्माण गर्न सकिने गरी जग्गाको व्यवस्थापन तथा संरचना बनाउने ।
३. बाल सुधारगृह व्यवस्थापनमा सहजताका लागि लामो समयका लागि सुधारगृहमा राख्ने फैसला भइसकेका बालबालिकाको संरक्षणका लागि छुट्टै एउटा सुधारगृह निर्माण गर्ने तथा फैसला हुनासाथ त्यस्ता बालबालिकाहरूलाई उक्त बाल सुधारगृहमा स्थानान्तरण गर्ने व्यवस्था मिलाउने ।
४. शिक्षा, विज्ञान तथा प्रविधि मन्त्रालयसँगको समन्वयमा पूर्णकालीन स्थायी शिक्षकको व्यवस्था गरी बाल सुधारगृह परिसरभित्र विद्यालय सञ्चालन गर्ने र नियमित पठनपाठन गराउने । बाल सुधारगृहभित्र विद्यालय सञ्चालन गर्ने व्यवस्था नभएसम्मका लागि सुधारगृह नजिकैको अन्य सामुदायिक विद्यालयमा पढ्न पाउने तथा बालबालिकाहरूले सहज ढङ्गले परीक्षा दिन पाउने व्यवस्था गर्ने ।
५. बाल सुधारगृहको दरबन्दीमा स्वास्थ्यकर्मीको दरबन्दी थप गरी बालबालिकाहरूको नियमित स्वास्थ्य परीक्षणको व्यवस्था मिलाउने ।
६. बाल सुधारगृहमा रहेका बालबालिकाहरूको स्वास्थ्य बिमा गर्ने । यसका लागि आकस्मिक कोषको व्यवस्था गर्न सकिने ।
७. युवा तथा खेलकुद मन्त्रालयको समन्वयमा बालबालिकाको सिर्जनात्मक क्षमता अभिवृद्धि तथा खेलकुदका लागि पहल गर्ने ।
८. विभिन्न साझेदार संस्थाहरूसँगको समन्वयमा बाल सुधारगृहभित्र बाल अधिकार, बालन्याय, बालबालिकाहरूको आचरण सुधारसम्बन्धी तालिमहरू सञ्चालन गर्ने ।
९. बाल सुधारगृहभित्र नियमित योग-अभ्यास तथा सकारात्मक सोच विकाससम्बन्धी कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने ।
१०. बालबालिकाको पारिवारिक तथा सामाजिक पुनर्मिलनमा समस्या देखिएको तथा बालबालिकाहरू सामाजिक वहिष्करणमा पर्ने अवस्था देखा परेकाले परिवारका सदस्यहरू तथा समुदायस्तरमा परामर्श र सचेतनाका कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्नुपर्ने ।
११. भविष्यमा बालबालिकाको सहज जीवनयापनका लागि बालबालिकालाई उमेर समूहका आधारमा vocational training, जीवनोपयोगी सीप तथा आयआर्जनका कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्नुपर्ने ।
१२. बालबालिका संलग्न मुद्दाको फैसला १२० दिनभित्र गरिसक्नुपर्ने कानुनी प्रावधान भए तापनि त्यसको कार्यान्वयन फितलो भएकाले बाल सुधारगृहमा बालबालिकाको चाप बढ्न गई व्यवस्थापनमा असहजता भएकाले कानुनी व्यवस्था कार्यान्वयनलाई प्रभावकारी बनाउनु पर्ने ।
१३. पारिवारिक पुनर्मिलन गरेपश्चात् बालबालिकाको सीप तथा क्षमताका आधारमा सरकारी सेवा तथा अन्य सेवाहरू तथा रोजगारीका अवसरहरूमा विशेष संरक्षण वा प्राथमिकताको नीति अवलम्बन गर्ने ।
१४. बाल सुधारगृहमा रहेका कर्मचारीहरूको स्पष्ट जिम्मेवारी तोकी उनीहरूलाई आफ्नो कार्य तथा भूमिकाप्रति पूर्ण जिम्मेवार बनाउने ।
१५. समयसमयमा बाल सुधारगृहमा कार्यरत कर्मचारी तथा पदाधिकारीहरूका लागि क्षमता विकासका कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्ने ।

१६. बाल सुधारगृहको संरक्षणमा रहेका र पारिवारिक पुनर्मिलन गरिएका बालबालिकाहरूको अवस्थाको बारेमा भविष्यमा समेत tracking गर्न सक्ने गरी database system तयार गर्ने ।
१७. बालबालिकासम्बन्धी ऐनमा व्यवस्था गरिएको प्रोवेशन अधिकारीको भूमिकालाई प्रभावकारी गराई बालबालिकाको संलग्न मुद्दाको प्रकृतिका आधारमा मुद्दाको दिशान्तरण गर्ने व्यवस्थालाई प्रभावकारिरूपमा कार्यान्वयन गर्ने ।
१८. बाल सुधारगृहबाट बालबालिकालाई परिवार वा समुदायमा पुनर्स्थापना गर्नुपूर्व सबल तथा प्रभावकारी सामाजिकीकरण प्रक्रिया अवलम्बन गर्ने ।

बालबिजाइसम्बन्धी घटना न्यूनीकरणका लागि बालबालिकालाई नैतिक तथा आचरणगत शिक्षा प्रदान गर्ने, सामाजिक जोखिममा परेका वा रहेका, विशेष हेरचाह र संरक्षणको आवश्यकता भएका बालबालिकाको व्यक्तिगत विकासलाई सहयोग गर्न आर्थिक तथा शैक्षिकलगायतका अवसरहरू प्रदान गर्ने, अभिभावकले आफ्ना बालबालिकाका सामाजिक मूल्यमान्यतासँग मेल नखाने बानीबेहोरा र आचरणको नियमित निगरानी गरी त्यसको सुधारका लागि समयमै प्रयत्न गर्ने र आवश्यकतानुसार मनोसामाजिक विमर्श गर्ने जस्ता कार्यहरू गर्नुपर्दछ । यसले गर्दा बालबालिको मस्तिष्कमा सकारात्मक प्रभाव परी उनीहरूलाई नैतिक चरित्रवान बनाउन सघाउ पुऱ्याउँदछ ।

निष्कर्षः

कानुनको विवादमा परेका वा बालबिजाइमा परेका बालबालिकाहरूको आचरणमा सुधार गरी भविष्यमा योग्य नागरिक बनाउनका लागि उनीहरूको संरक्षण तथा विकासमा उचित ध्यान पुऱ्याउनु राज्यको दायित्व हो । कलिलो उमेरमा नै कानुनको विवादमा परेका वा बालबिजाइको आरोप लागेका कारण त्यस्ता बालबालिकाहरू बढी संवेदनशील हुने भएकाले उनीहरूले विशेष व्यवहारको अपेक्षा गर्दछन् । उनीहरूलाई अन्य बालबालिकाभन्दा बढी माया, ममता, स्नेह र प्रोत्साहनको आवश्यकता पर्दछ । यसका लागि बालबालिकासँग प्रत्यक्ष सम्पर्कमा रहेर काम गर्ने व्यक्ति तथा कर्मचारीहरू बाल अधिकार तथा बालन्यायका विषयमा जानकार हुनुपर्ने र बालबालिकाहरूको संवेदनशीलतालाई बुझ्न सक्ने हुनुपर्दछ । वर्तमानमा बालन्यायका क्षेत्रमा कार्यरत न्यायाधीश, कानुन कार्यान्वयन गर्ने निकाय वा अधिकारी, कानुन व्यवसायी, बाल मनोविज्ञ, सामाजिक कार्यकर्ता, बाल सुधारगृहका व्यवस्थापक, अनुसन्धान अधिकारी तथा बालबालिकालाई आवश्यक सेवा प्रदान गर्ने सेवा प्रदायक तथा बालबालिकासँग सरोकार राख्ने अन्य निकायहरू बालन्यायसम्बन्धी विषयमा जानकार रहेको पाइन्छ । यद्यपि कानुनको विवादमा परेका बालबालिकाको आचरणमा सुधार गरी उनीहरूलाई भविष्यमा मुलुकको समृद्धिको संवाहकका रूपमा विकास गर्नका लागि प्रभावकारी बालन्याय प्रणालीको अभ्यास, सोहीअनुरूपको संस्था र संरचनाको विकास गर्नु अपरिहार्य भएको छ ।

सन्दर्भ सामाग्रीः

१. नेपालको संविधान ।
२. बालबालिकासम्बन्धी ऐन, २०७५ ।
३. बालबालिकासम्बन्धी नियमावली, २०५१ ।
४. बालन्याय सम्पादन (कार्यविधि) नियमावली, २०७६ ।
५. नेपालमा बालबालिकाको स्थिति प्रतिवेदन, २०७६ ।

DIMENSIONS OF GENDER STATISTICS

Bhabishor Ghimire

Statistics Officer - Ministry of Women, Children & Senior Citizenship

Abstract

Gender statistics are the basis for analysis to assess differences in the situations of women and men and how their conditions are changing or not. Gender Statistics raise consciousness and provide the impetus for public debate and change. Gender statistics are also required for research to support the development and testing of explanations and theories to understand better how gender operates in a society. Gender Statistics is very importance is further realized in social sector in general and gender and development in particular. Gender statistics have a crucial role in gender mainstreaming in development and poverty reduction policies. Policies and measures tend to perpetuate and exacerbate inequalities when not adequately tailored to existing gender differentials. One of the first steps in the gender mainstreaming strategy of a policy is the assessment of how and why gender differences and inequalities are relevant. At this stage, gender statistics can provide information on the responsibilities, activities, interests and priorities of women and men and how their experience of problems may differ; on how women and men respond to social, economic and policy changes; and on the role of gender-differentiated access to economic resources and decision-making in the process of change. Furthermore, gender statistics can promote understanding of the causes of gender inequality in access to all types of resources. This aspect is very important, because policies tend to be more effective when targeting the causes of gender inequality and the structures and practices that perpetuate inequalities, not merely the outcome of gender inequality in an unjust and unsustainable development process.

Sex and Gender

Sex refers to a person's biological status: Male and Female and Gender refers to the attitudes, feelings, and behaviors that a given culture associates with a person's biological sex.

Gender Statistics

Gender statistics are defined as statistics that adequately reflect differences and inequalities in the situation of women and men in all areas of life (United Nations, 2006). Gender statistics should not be equated with women's statistics. The understanding of gender statistics, their uses and their users has changed over time (Hedman, Perucci and Sundström, 1996; Corner, 2003). Gender statistics are the basis for constructing gender indicators, a useful tool in monitoring progress towards gender equality goals. Gender statistics provide an evidence base for developing and monitoring policies and programs oriented towards increased investments in human capital and the labor force. Gender statistics can show whether women and men have equal access to education, health or economic resources and orient policies towards improving opportunities for the disadvantaged sex and a more effective use of both female and male human

resources. In summary, gender statistics are defined by the sum of the following characteristics: data are collected and presented by sex as a primary and overall classification, data reflect gender issues and data are based on concepts and definitions that adequately reflect the diversity of women and men and capture all aspects of their lives. Gender statistics are statistics that incorporate a combination of the following:

- Sex-disaggregated data;
- Data that reflect gender issues and inequalities;
- Data that highlight the realities and diversity of the lives of women and men;
- Data collected using methods and concepts that account for the gender biases present in traditional classification and collection methods.¹

Present Status on Gender Statistics in Nepal

The transition to the new Federal structure and political gender quotas that were set in the Constitution, represent a new era for representation of women in politics and in public spheres of Nepalese society. Women, following the 2017/18 Local level elections now hold 40.79% of political positions in the country, which is unprecedented in Nepal's political history in the global context. Some of the key statistics related to gender equality and women's empowerment in Nepal indicate that women's ownership on property is 26%, women-headed households are 25.7%, representation of women in country's civil service is 23.72%, women literacy is 57.4%, and women's labor participation rate is 54% (Empowerment, 2076). Similarly, the Gender Gap Index is 0.476, female Human Development Index is 0.556 and women representation in federal parliament is 33.5%. The percentage of Gender Responsive Budget was 38.19 in FY 2018/19 (MoF, 2019). Though there have been some positive changes in the situation of gender equality in the country, however still in many aspects women and girls are faced with different forms of inequalities. The rate of gender-based violence among women is 26% and 37% of Nepalese girls are married before the age of 18, which are among main constraints for gender equality in Nepal.

Sources of Gender Statistics

The Gender Statistics dataset is a comprehensive source for the latest sex-disaggregated data and gender statistics covering demography, education, health, access to economic opportunities, public life and decision-making, and agency. Gender statistics are not collected separately but are arrived at by studying the male-female break up given by different data sources such as Population Census, large-scale sample surveys and Administrative Statistics. Of course, there are certain areas, which are exclusively related to women such as crime against women, domestic violence, maternal health, etc. Gender Statistics are produced by a large number of Ministries. Ministry of Health and Population, Ministry of Women, Children and Senior Citizen, Ministry of Land Management, Cooperatives and Poverty Alleviation, Ministry of Education, Science and Technology, Ministry of Labour, Employment and Social Security, Central Bureau of Statistics.

Gender Indices

The HDI, GEM, GDI and GSI are very important indicators for making policy and planning purposes.

Gender Development Index (GDI): The GDI is defined as a "distribution-sensitive measure that accounts for the human development impact of existing gender gaps in the three components of the HDI. The Gender Related Development Index (GDI) is an index **designed to Measures of gender equality or (in)equality.**

Gender Empowerment Measure (GEM): It combines inequalities in three areas: political

1 unstats.un.org

participation and decision making, economic participation and decision making, and power over economic resources. The first area is the relative number of parliamentary seats held. The second area is measured by legislators, senior officials, and managers, professional and technical positions. The third area is measured by the estimated earned income (at purchasing power parity US\$).

Gender Inequality Index (GII): It is Composite measure reflecting inequality in achievements between women and men in three dimensions. These are Reproductive health, Empowerment and Labor market participation.

Gender Status Index (GSI): The GSI is based on three components: social power, economic power and political power. Each of the three main components has the same weight in the calculation of the GSI.²

The following table 1 shows that the major gender related indicator of last five years of Nepal. Nepal has improved in the GDI, GII, and HDI in 2018 than 2014. The higher GII values indicate higher levels of inequalities.

Table No 1: Gender Indices (2014-2018)

INDEX	2014	2015	2016	2017	2018
Gender Development Index	0.889	0.892	0.894	0.895	0.909
Gender Inequality Index	0.506	0.499	0.494	0.488	0.476
Human Development index, Female	0.53	0.536	0.54	0.545	0.556
Human Development index, Male	0.597	0.601	0.604	0.609	0.612

Sources: Human Development Report, 2019

SDGs and Gender Indicators

Sustainable Development Goal 5, ‘Achieve gender equality and empower all women and girls’, contains a series of targets and respective indicators on gender-based violence and harmful practices, unpaid domestic and care work, women’s participation in decision making amongst others. The target related to goal five are as follows.

Target 5.1: end all forms of discrimination against all women and girls everywhere.

Target 5.2: eliminate all forms of violence against all women and girls in the public and private spheres, including trafficking and sexual and other types of exploitation.

Target 5.4: recognize and value unpaid care and domestic work through the provision of public services, infrastructure and social protection policies and the promotion of shared responsibility within the household and the family as nationally appropriate.

Target 5.C: adopt and strengthen sound policies and enforceable legislation for the promotion of gender equality and the empowerment of all women and girls at all levels.³

² BRIDGE's Gender and Indicators Cutting Edge Pack, 2007

³ Nepal’s Sustainable Development Goals Status and Roadmap: 2016-2030, Nepal

Gender Indicators and Nepal's Status

The Minimum Set of Gender Indicators was agreed by the United Nations Statistical Commission in its 44th Session in 2013 (E/CN.3/2013/33).⁴ The major gender related indicators on economic activities, education, health, participation and so on and their respective values are as given below Table No 2.

Table No 2: Gender Indicators and Nepal's Status

S. N	Indicator	Sex	
		Male	Female
1	Labour Force Participation Rate (15 years and above)	53.8	26.3
2	Current Unemployment Rate (15 years and above)	10.3	13.1
3	Informal employment by sex	81.1	90.5
4	Domestic workers, in percentage	20.8	17.6
5	Government/International organization	10.7	8.5
6	Distribution of unemployment by sex	56.3	43.7
7	Distribution of migrants (all ages) by sex	23.4	47.4
8	Average hours worked per week	44	36
9	Employment-to-population ratio	48.3	22.9
10	Proportion of individuals using the Internet, by sex	47.1	23.1
11	Literacy Rate 5 Years and Above, by sex, (%)	80	62
12	Survival Rate to Grade 5	87.1	87.9
13	Under-five mortality rate, by sex	36	41
14	Life expectancy at birth, by sex	66.7	69.8
15	Women's share of government ministerial positions	Na	16.6
16	Proportion of seats held by women in a national parliament		33.5
17	Proportion of seats held by women in a provincial government		34.4
18	Proportion of seats held by women in a local government		40.9
19	Percentage of female police officers (civil)	95.55	4.45
20	Percentage of female judges	96.56	3.4

Sources: United Nations Statistics Division, 2019. Sustainable Development Goals 2016-2030, Report, 2015, NPC. Nepal Demographic and Health Survey, 2016, MoHP, Nepal. Women in Nepal, Statistical highlight, 2018, CBS. Empowerment, 2076, MoWCSC, Nepal.

⁴ The minimum set of gender indicators was agreed upon by the Commission as a guide for the national production and international compilation of gender statistics (Commission decision 44/109). The latest country level data for the minimum set of gender indicators are available online at: <http://genderstats.un.org>.

In Nepal, the trend of Gender statistics of some data are as follows. Gender Responsive Budget was 11.03% in fiscal Year 2063/64 and 38.15% in fiscal Year 2076/77. The Participation of Women in Parliament was 29.4% in 2015 and is 33% in 2019. Also Women in Provincial and Local Assemblies was 5.90% in 2005 and is 34% (Province); 41% (local) in 2017. The participation of Women in Civil Service was 11.09% in 2007 and is 23.72% in 2019. The Maternal mortality rate in 100,000 births was 850 deaths in 1990 and is 225 in 2020.

Issue and challenge of Gender Statistic

The major issue and challenges of gender statistics are as follows.

- Sex-disaggregation of statistics on all topics
- Collate and compile existing data relating to gender issues in a systematic manner.
- A systemic review of official statistics and data collection
- Limited capacity for utilizing already existing gender related data, producing relevant gender statistics that in turn can be used to develop indicators on gender equality.
- Limited capacity for utilizing available gender knowledge/data/statistics for policy development.
- Lack of understanding of gender issues, the lack of user-producer interaction and lack of political will.
- Lack of sufficient data related to gender statistics.
- Limited human resources with expertise and capacity for gender equality data analysis, interpretation and presentation for the purpose of policy influence.
- There are multiple institutions involved in dealing with gender Statistics and use.
- The new federal structure of governance entails building up new institutional arrangements and responsibilities for data generation, use and sharing of relevant gender statistics.
- Lack of Harmonization in Data collection and Management.
- Fragmented data collection, analysis and dissemination of gender related data at different level.
- Lack of regular data generation mechanism.
- Planning and monitoring wing of the ministry do not have Management Information System with gender disaggregated data.
- Gender Based Violence Data for Example, the sources could be local judicial committees, police, courts, national women commission, national human rights commission, children and women Ministry, Multiple Indicator Cluster Survey, media, and so on.

Usefulness area of Gender Statistics

The useful area of Gender statistics is broad. It is used in each and every sector like as social, economic, demography, planning etc. some useful area of gender statistics are as follows.

- Similar to other statistics, gender statistics have to respond to the needs of policymakers, advocates, researchers, the media and the public.
- Gender statistics can be used to promote understanding of the actual situation of women and men.
- Gender statistics raise consciousness and provide the impetus for public debate and change.

5 Dr. Chandra et al. JICA 2007

6 Global Gender Gap Report 2020, World Economic Forum

- Gender statistics support the development and testing of explanations and theories to understand better how gender operates in a society⁷.
- The production of gender statistics has the role of informing the public and the media, raising consciousness, encouraging public debate and promoting change in society.
- It supports to Identification of gender issues in society.
- It helps to Identification of gaps and formulation of new questions.
- It helps to improve national statistical systems.
- Gender statistics provide researchers and analysts with the quantitative evidence necessary to assess gender gaps in all areas of life, to understand the interlinkages between cultural, social and economic factors that are at the basis of gender inequality and their dynamic over time and to evaluate the implications of unequal access of women and men to social and economic opportunities.
- Gender statistics are used in monitoring progress towards gender equality and the full and equal enjoyment of all human rights and fundamental rights by women and girls.
- Gender statistics provide an evidence base for developing and monitoring policies and programs oriented towards increased investments in human capital and the labour force.
- Gender statistics have a crucial role in gender mainstreaming in development and poverty reduction policies.
- Gender statistics have an important role in developing and monitoring policies on the reduction of violence against women.
- Gender statistics are needed to monitor and evaluate the effectiveness and efficiency of policy developments.
- Gender statistics are needed to provide an evidence base for research and policy development.
- Shed light on priority gender issues and gender gaps
- Set targets and benchmarks
- Monitoring the SDGs goal 5 and its target of achievement.

Conclusion

To realize the potential impact of gender statistics in the design, delivery, and monitoring of government services as well as development programs, further efforts are needed to increase the quality, dissemination and use of gender statistics and sex-disaggregated data. Areas where more data collection and analysis are needed include gender-based violence, the male-female gap in assets ownership, and measuring women's unpaid work. In the case of cross-border migration, improved sex disaggregated data collection requires the sharing of data between origin, destination countries and sub-national regions. Gender statistics are also needed to monitor and evaluate the effectiveness and efficiency of policy developments. Gender statistics are a valuable tool for gender advocates, policymakers, and others working on gender related issues. They provide an impartial and comparable basis for evaluating progress towards the internationally agreed goals to improve the situation of women so coherent and reliable gender statistics are crucial for measuring and monitoring the realities of women's and men's lives across the region. At the national, Province and Local levels, all ministries should take responsibility for the collection, monitoring and analysis of sex-disaggregated data, especially but not limited to matters that are of particular concern to women.

⁷ Developing Gender Statistics: A Practical Tool, Module 2

References

- Developing Gender Statistics: A Practical Tool, (2012), Module 2, World Bank
- Empowerment, (2076), MoWCSC, Nepal
- Global Gender Gap Report (2020), World Economic Forum
- Guidance Note, (2014), Gender Statistics, UNDP.
- Hedman, Birgitta, Francesca Perucci and Pehr Sundström (1996). Engendering Statistics: A Tool for Change. Stockholm: Statistics Sweden.
- Human Development Report, (2019), UNDP
- Nepal Demographic and Health Survey, (2016), MoHP, Nepal
- Nepal's Sustainable Development Goals Status and Roadmap: 2016-2030, (2017), NPC, Nepal
- The United
- United Nations Economic and Social Council (2012), Gender Statistics: Report of the Secretary-General, E/CN.3/2013/10, pp. 12-14.
- Nations Minimum Set of Gender Indicators, (2019), United Nations Statistics Division.
- Women in Nepal, Statistical highlight, (2018), CBS, Nepal

महिला सशक्तीकरणमा स्थानीयतहको भूमिका

उर्मिला ढकाल

महिला विकास अधिकृत, महालक्ष्मी नगरपालिका

१. विषय प्रवेश

महिलाहरूलाई राजनीतिक, आर्थिक एवम् सामाजिकरूपमा सक्षम, सबल र आत्मनिर्भर बनाई लैङ्गिक समानता कायम गर्ने मुख्य आधार नै महिला सशक्तीकरण हो। सशक्तीकरण मूलप्रवाहीकरणको सर्वोपरि माध्यम पनि हो। पितृसत्ता र केन्द्रीकृत राज्य संरचनाले सिर्जना गरेको महिलाको राजनीतिक, आर्थिक एवम् सामाजिक अवस्था विगतका तुलनामा सुधारोन्मुख रहे पनि सन्तोषजनक अवस्था अझै पनि सिर्जना हुन नसकेको देखिन्छ। नेपालको संविधान र विभिन्न कानूनहरूले महिलाहरूको हक र अधिकारको सुनिश्चितता गरिसकेको भए तापनि प्रथा, परम्परा, प्रचलन, संस्कार आदि अनेक बहानामा महिलाहरूको नैसर्गिक अधिकारसमेत हनन हुने गरेको तीतो यथार्थ हाम्रोसामु रहेको छ। यस्तो वर्तमान परिप्रेक्ष्यमा नेपाली महिलाहरूको सशक्तीकरणको विषय पनि टड्कारो देखिन्छ।

नेपालको सन्दर्भमा हेर्दा अहिले केन्द्रीयस्तरमा महिला तथा सामाजिक समिति, महिला, बालबालिका तथा ज्येष्ठ नागरिक मन्त्रालय, महिला तथा बालबालिका विभाग, महिला आयोग जस्ता संरचनाहरू र प्रदेशस्तरमा सामाजिक विकास मन्त्रालयले महिलाको हकहित संरक्षण र सशक्तीकरणका लागि आवश्यक नीति तथा कानूनको तर्जुमा र कार्यक्रमहरू तयार गर्दै आएका छन्। तिनलाई कार्यान्वयन गर्नुका साथै आवश्यक अन्य नीति, नियम, कानून र कार्यक्रमहरू तयार गरी भुइँतहका महिलाहरूको राजनीतिक, आर्थिक एवम् सामाजिकलगायतका विविध अधिकारको उच्च सम्मान एवम् संरक्षणको वातावरण सिर्जना गरी आम महिलाको जीवनस्तर उकास्ने दायित्व स्थानीयतहमा रहेको छ। अझ प्रस्टरूपमा भन्नुपर्दा मुलुकमा सङ्घीयता लागु भइसकेको वर्तमान अवस्थामा महिला सशक्तीकरणको मुख्य जिम्मेवारी स्थानीयतहको नै रहेको देखिन्छ।

२. नेपाली महिलाको वर्तमान स्थिति

महिलाविरुद्ध हुने सबै प्रकारका भेदभाव उन्मूलन गर्नेसम्बन्धी महासन्धि, १९७९ को अनुमोदन गरिसकेको नेपालले सहस्राब्दी विकास लक्ष्य र दिगो विकास लक्ष्यमा लैङ्गिक समानता हासिल गर्ने अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिबद्धतालाई आत्मसात् गर्दै सोहीअनुरूप आफ्ना सोच, लक्ष्य, रणनीति र कार्यनीतिहरू तय गर्दै अघि बढेको छ। नेपालको संविधानले मौलिक हकमा नै महिलाको हकको व्यवस्थासहित अन्य हकअधिकारको स्पष्ट उल्लेख गरेको छ। यसका अतिरिक्त महिलाविरुद्ध हुने सबै प्रकारका भेदभाव उन्मूलन गर्ने महासन्धि कार्यान्वयन राष्ट्रिय कार्ययोजना, २०६०; लैङ्गिक समानता तथा महिला सशक्तीकरण राष्ट्रिय कार्ययोजना, २०६१; मानव बेचबिखन तथा ओसारपसार (नियन्त्रण) ऐन, २०६४; घरेलु हिंसा (कसुर र सजाय) ऐन, २०६६ तथा नियमावली, २०६७; संयुक्त राष्ट्र सङ्घ, सुरक्षा परिषद्बाट पारित प्रस्ताव नम्बर १३२५ र १८२० को कार्यान्वयन राष्ट्रिय कार्ययोजना, २०६७; बोक्सी आरोप (कसुर र सजाय) ऐन, २०७२; मुलुकी देवानी (संहिता) ऐन, २०७४; मुलुकी अपराध (संहिता) ऐन, २०७४; मुलुकी फौजदारी कार्यविधि (संहिता) ऐन, २०७४ र राष्ट्रिय लैङ्गिक समानता नीति, २०७६ जस्ता कानूनहरू तयार भई कार्यान्वयनमा समेत रहेको अवस्था छ। त्यसैगरी विपन्न र वञ्चितमा परेका महिलाहरूको आर्थिक तथा सामाजिक उत्थानका लागि राष्ट्रपति महिला उत्थान कार्यक्रम देशव्यापीरूपमा लागु भएको छ।

२०६८ सालको जनगणना अनुसार नेपालको कुल जनसङ्ख्याको ५१.५ प्रतिशत महिला रहेका छन्। यसअनुसार लैङ्गिक अनुपात प्रति १०० महिलामा पुरुषको सङ्ख्या ९४.१६ रहेको छ। यसरी जनसाङ्ख्यिक हिसाबले महिलाको उपस्थिति बढी रहेको हाप्रो देशमा हाल सङ्घीय संसद्मा महिला सहभागिता ३३.५ प्रतिशत, प्रतिनिधि सभामा ३२.७ प्रतिशत, राष्ट्रिय सभामा ३७.२ प्रतिशत, प्रदेशसभामा ३४.४ प्रतिशत र स्थानीयतहमा ४०.९६ प्रतिशत महिला सहभागिता रहेको छ।

पन्ध्रौँ योजनामा उल्लेख भएअनुसार लैङ्गिक सशक्तीकरण सूचकाङ्क ०.५६८ र लैङ्गिक विकास सूचकाङ्क ०.८९७ रहेको छ। महिलाको साक्षरतादर ५७.७ प्रतिशत, सम्पत्तिमा स्वामित्व पुगेको महिलाको प्रतिशत २६ र महिलाको श्रमशक्ति सहभागिता दर २६.३ प्रतिशत रहेको छ। त्यसैगरी वर्तमान अवस्थामा निजामती सेवामा महिलाको उपस्थिति २४.४ प्रतिशत पुगेको छ भने शिक्षण पेसातर्फ हेर्दा शैक्षिक सत्र २०७६ मा सामुदायिक विद्यालयका शिक्षकहरूमध्ये महिलाको अनुपात ३२.७ प्रतिशत र संस्थागत विद्यालयतर्फ ४६.७ प्रतिशत छ। कुल शिक्षकमा महिलाको हिस्सा ३९.० प्रतिशत छ।

३. महिला सशक्तीकरणमा देखिएका मुख्य समस्याहरू

वर्तमान सन्दर्भमा हेर्दा महिलाको हक र अधिकारलाई संविधानले नै सुनिश्चित गरिसकेको र महिला हितका लागि कतिपय कानूनहरू पनि बनेर कार्यान्वयन भइसकेको र भइरहेको अवस्था छ। सामाजिक मूल्य, मान्यता, सोच र व्यवहारमा क्रमशः सकारात्मक परिवर्तन पनि आएको छ यद्यपि कतिपय समस्याहरू बाँकी नै छन्। महिला सशक्तीकरणमा देखिएका त्यस्ता समस्याहरूलाई निम्नानुसार प्रस्तुत गरिन्छः

- महिलामाथि हुने व्यवहारगत विभेद, अशिक्षा, हानिकारक अभ्यास;
- महिलाविरोधी प्रथा, परम्परा, प्रचलन, पितृसत्तात्मक सोच;
- महिलालक्षित कार्यक्रमबाट लक्षित वर्गका महिलाहरू लाभान्वित हुने अवस्था सुनिश्चित नहुनु;
- महिलाहरूको परिवर्तन हुन नचाहने/यथास्थितिवादी प्रवृत्ति;
- महिलालाई दोस्रो दर्जाको नागरिक ठान्ने र राज्य संयन्त्रमा महिलाको उपस्थितिलाई सहजै स्वीकार गर्न नचाहने पुरुष मानसिकता;
- महिलाको श्रमको उचित मूल्याङ्कन नगरिनु;
- महिलाको पारिवारिक भूमिका बढी हुनु;
- नीति निर्माण तहमा महिलाको पहुँच र सहभागिता न्यून हुनु र
- सामाजिक मामिलाहरू तथा विकास, निर्माण प्रक्रियामा महिलाको संलग्नता कमजोर हुनु आदि।

४. महिला सशक्तीकरणमा स्थानीयतहको भूमिका

२०७२ सालको नेपालको संविधानमा व्यवस्था भएअनुसार मुलुक सङ्घ, प्रदेश र स्थानीयतह गरी तीन तहमा वर्गीकृत भइसकेको वर्तमान अवस्थामा कार्यसञ्चालनस्तरमा अग्रभागमा स्थानीयतह रहने भएकाले महिला सशक्तीकरणका सन्दर्भमा पनि स्थानीयतहको अहम् भूमिका रहने कुरा स्वतः स्पष्ट छ। उक्त सन्दर्भमा स्थानीयतहको भूमिकालाई निम्नबमोजिम प्रस्तुत गरिन्छः

- सारभूतरूपमा लैङ्गिक समानता कायम गर्दै लैङ्गिक उत्तरदायी शासन व्यवस्थालाई संस्थागत गर्नका लागि संविधान र कानूनप्रदत्त हक, अधिकारलाई संरक्षण र कार्यान्वयन गर्ने दायित्व हरेक स्थानीयतहले पूरा गर्नुपर्छ।
- स्थानीयतहले सङ्घ र प्रदेशसँग समन्वय गर्दै महिला वर्गको हित हुने खालका नीति, योजना तथा कार्यक्रमहरू अगाडि सारेर सहीरूपमा तिनको कार्यान्वयन गर्नुपर्छ जसले महिलाका नाममा खर्च गर्ने मात्र नभई वास्तविकरूपमा सशक्तीकरणका लागि महत्त्व राख्न सकोस्।
- स्थानीयतहबाट निर्माण गरिने सम्पूर्ण कानूनहरू (ऐन, नियम, कार्यविधि, निर्देशिका आदि) लैङ्गिकमैत्री बनाइनु पर्छ।
- महिलाविरुद्ध हुने सबै प्रकारका भेदभाव, हिंसा र शोषण र पूर्वाग्रही व्यवहारको अन्त्य गरी महिलाको सम्मानित

जीवनयापनको वातावरण सुनिश्चित गर्न लैङ्गिक उत्तरदायी शासन व्यवस्थालाई संस्थागत गर्नका लागि स्थानीयतहले अहम् भूमिका खेल्नुपर्छ ।

- राजनीतिमा सहभागी हुने महिला र पुरुषको समान अधिकारलाई बुझेर राजनीतिक सहभागितामा महिलालाई प्रोत्साहित गर्नुका साथै राजनीतिक वातावरण विभेदमुक्त र हिंसारहित बनाउने सुनिश्चितता गरिनुपर्छ ।
- स्थानीयतहका सबै विषयगत क्षेत्रका नीति निर्माण गर्दा महिला सहभागिता वृद्धि गर्दै कार्यक्रम कार्यान्वयन, अनुगमन, मूल्याङ्कन गरी त्यसबाट प्राप्त लाभ र प्रतिफलमा समेत महिलाको पहुँच र सहभागिता सुनिश्चित गराउन सक्नुपर्छ ।
- नेतृत्व क्षमता विकासका लागि सोहीबमोजिमको शिक्षा र तालिममा जोड दिनुपर्छ साथै महिलाहरूलाई नेतृत्वकारी र निर्णायक भूमिकामा समेत सामेल गराउनु पर्छ ।
- लैङ्गिक उत्तरदायी बजेट प्रणालीलाई संस्थागत गर्दै बजेटमा बढोत्तरीसमेत गरिनुपर्छ ।
- पारिश्रमिकमा विभेद र रोजगारीको अवसरमा कमी हुँदा महिलाहरू आर्थिकरूपमा आत्मनिर्भर हुन सकेका छैनन् । त्यसैले महिलाको श्रमको उचित मूल्याङ्कन गरी समान पारिश्रमिकको प्रत्याभूति गराउन सक्नुपर्छ साथै महिलाले गर्ने घरेलु श्रमलाई आयमा गणना गर्ने वातावरणको सिर्जना गरिनुपर्छ ।
- महिलाको श्रम र सीपलाई विकास कार्यमा उपयोग गर्दै विकासमा महिला सहभागिता बढाउनु पर्छ ।
- सामाजिक विकास कोष अन्तर्गत छुट्याइने रकमबाट महिलाको आर्थिक एवम् सामाजिक सशक्तीकरणका लागि निश्चित रकम छुट्याउनु पर्छ । यसैबाट महिला विकास कार्यक्रमहरू पनि सञ्चालन गर्न सकिन्छ ।
- आर्थिक सशक्तीकरणका लागि महिलाहरूको उद्यमशीलता विकासमा जोड दिनुपर्छ । त्यसका लागि उद्यमशीलता विकास कोष सञ्चालन गरी त्यसबाट महिलाहरूका लागि व्यवसाय सञ्चालनका लागि आवश्यक पुँजी, प्रविधि, सीप, सूचना, उद्यमशीलता तालिम, आवश्यक कच्चा पदार्थ उपलब्ध गराउने र बजारको उपलब्धताका लागि सहजीकरण गरिदिने काम स्थानीयतहले गर्न सक्नुपर्छ ।
- लघु तथा मझौला उद्यमदर्ता महिलाहरूलाई प्रोत्साहित गर्दै त्यसका लागि महिला उद्यमशील कर्जा सहूलियत दरमा उपलब्ध गराउने साथै निश्चित समयसम्म आयकरमा छुटको व्यवस्था मिलाउनु पर्छ ।
- महिला सहकारी संस्थालाई उत्पादनमूलक व्यवसाय र स्वरोजगार सिर्जनामा केन्द्रित गराउने मुख्य जिम्मेवार निकायका रूपमा स्थानीयतहको भूमिका रहन्छ ।
- महिला वर्गका लागि गुणस्तरीय, प्राविधिक, सीपमूलक र आयआर्जनमूलक शिक्षामा जोड दिँदै त्यसका लागि छात्रवृत्तिको व्यवस्था समेत मिलाउनु पर्छ ।
- महिलाहरूका लागि कानुनी सचेतना कार्यक्रमहरू सञ्चालन गरिनुका साथै निःशुल्क कानुनी सहायता उपलब्ध गराउन सक्नुपर्छ ।
- आदिवासी/जनजाति महिलाहरू, एकल महिला तथा आर्थिक एवम् सामाजिकरूपले विपन्न महिलाहरूका लागि फरक खालका कार्यक्रममार्फत सम्बोधन गर्ने दायित्व स्थानीयतहले पूरा गर्न सक्नुपर्छ ।
- सकारात्मक सामाजिकीकरणमा जोड दिँदै सामाजिक जागरण र सचेतनामूलक कार्यक्रमहरू तय गरी महिलाविरोधी सोच, संस्कार, अन्धविश्वास र परम्परागत धारणा परिवर्तन गर्ने मुख्य जिम्मेवारी स्थानीयतहले लिनुपर्छ ।
- बालिका, किशोरी र महिलाका मौलिक हक, अधिकार र हित संरक्षण एवम् उत्थानका लागि आवश्यक नीति तथा कार्यक्रम निर्माण गर्ने र तिनको कार्यान्वयनका लागि आवश्यक बजेट विनियोजन गर्ने र वातावरण मिलाउने सम्पूर्ण कार्यमा स्थानीयतहले अग्रणी भूमिका निर्वाह गर्न सक्नुपर्छ ।
- सामाजिक कुसंस्कारको अन्त्यका लागि सामाजिक अगुवा, समाजसेवी, धार्मिक गुरुहरूलगायत समाजले मान्ने व्यक्तिहरूलाई उपयोग गर्ने कार्यमा स्थानीयतह अग्रसर रहनुपर्छ ।

- महिलाको वास्तविक स्थिति, अधिकारको प्राप्तिको अवस्थाको अनुगमनमा प्राथमिकता हुनुपर्छ साथै स्थानीयतहका हरेक वडाहरूमा गरिने कार्यक्रमको प्रभावकारिता जाँचका लागि सशक्तीकरण मापन सूचकको प्रयोग गरिनुपर्छ।

५. निष्कर्ष

महिला सशक्तीकरण' शब्द सुन्दा जति सरल लाग्छ, वास्तवमा सशक्तीकरण गर्ने कार्य त्यति नै जटिल छ। सदियौंदेखि पितृसत्ता कायम रहेका मुलुकमा त झन् महिलाको सशक्तीकरण गर्नु सजिलो कुरा हुँदै होइन किनभने पितृसत्तात्मक समाजमा एकातिर पुरुषहरू महिलामाथि हैकम कायम राख्न चाहन्छन् भने अर्कातिर लामो समयदेखि पुरुषको शासनबाट सञ्चालित कतिपय महिलाहरूसमेत परिवर्तन नचाहने, नस्विकार्ने तथा चाहेर पनि पुरुषसँग विद्रोह गर्ने आँट गर्न नसकेर यथास्थितिमै रमाउने किसिमका हुन्छन्। यस्तो विषम अवस्थामा महिला सशक्तीकरण एक जटिल विषय बन्न जान्छ। यस्तो अवस्थालाई अन्त्य गर्न महिला स्वयंले पनि पुरुषको पिछलग्गु बनेर हिँड्ने सोचलाई त्यागेर आफूमा आत्मविश्वास र निर्णय लिन सक्ने क्षमताको विकास गर्दै राजनीतिक, आर्थिक, सामाजिक गतिविधिमा पुरुष जत्तिकै आफ्नो दरिलो उपस्थिति जनाउन सक्नुपर्छ। महिला सशक्तीकरण भनेको महिलाको समग्र पक्षको सशक्तीकरणसँग जोडिने विषय भएकाले राजनीतिक, आर्थिक, सामाजिक, कानुनीलगायत सबै पक्षको सन्तुलितरूपमा सशक्तीकरण हुनुपर्छ। नेपालमा पनि महिलाको सशक्तीकरणका लागि संवैधानिक, कानुनी एवम् कार्यक्रमगत व्यवस्थाहरू भएका देखिन्छन्। यद्यपि राज्य संयन्त्रलगायतका अन्य क्षेत्रमा पुरुषको तुलनामा महिला सहभागिता अत्यन्त न्यून रहेकाले महिला सशक्तीकरणका लागि अझ धेरै प्रयास गर्नुपर्ने आवश्यकता देखिन्छ।

महिलालाई राजनीतिक, आर्थिक एवम् सामाजिक क्षेत्रमा पुरुषकै बराबरी अवसर, पहुँच र सम्मान प्राप्त हुने वातावरण मिलाउनु र महिलाको ज्ञान, सीप, श्रम, क्षमता र योग्यताको अधिकतम उपयोग हुने वातावरण सिर्जना गर्दै उनीहरूलाई राज्यका हरेक निकाय र विकास प्रक्रियाका हरेक चरणमा सहभागी गराउँदै त्यसबाट प्राप्त लाभ र प्रतिफलमा समेत महिलाको पहुँच र सहभागिता सुनिश्चित गर्दै सामाजिक समानता कायम गर्ने दिशामा स्थानीयतहले प्राथमिकता र अग्रसरता देखाउनुपर्ने आजको आवश्यकता बनेको छ।

सन्दर्भ सामग्रीहरू

नेपालको संविधान, २०७२ नेपाल सरकार, कानून, न्याय तथा संसदीय मामिला मन्त्रालय, सिंहदरबार काठमाडौं।

मुलुकी देवानी (संहिता) ऐन, २०७४, मुलुकी अपराध (संहिता) ऐन २०७४, मुलुकी फौजदारी कार्यविधि (संहिता) ऐन २०७४, नेपाल सरकार, कानून, न्याय तथा संसदीय मामिला मन्त्रालय, सिंहदरबार, काठमाडौं।

पन्ध्रौं योजना २०७६-०८१, राष्ट्रिय योजना आयोग, सिंहदरबार काठमाडौं।

आर्थिक सर्वेक्षण, २०७६/०७७, नेपाल सरकार, अर्थ मन्त्रालय, सिंहदरबार काठमाडौं।

<https://www.mowcsc.gov.np>

<https://www.election.gov.np>

[https://atlascorps.org.15ways we can empower women globally.](https://atlascorps.org.15ways-we-can-empower-women-globally)

[https://www.iknowpolitics.org.](https://www.iknowpolitics.org)

नेपाल सरकार

महिला, बालबालिका तथा ज्येष्ठ नागरिक मन्त्रालय

सिंहदरबार, काठमाडौं, नेपाल

फोन नं. ०१-४२१११९०, ४२००२५१, ४२००४१३

फ्याक्स नं. : ०१-४२००११६

Email : mowscs@ntc.net.np, Web : www.mowcsw.gov.np